

અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો

નીસીસ દોસેટના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે

અનુવાદ

ચીમનલાલ હરીલાલ સેત્તાલવાડ, બી. એ., એલ. એલ. બી.

વકીલ, હાર્લે કોર્ટ, મુંબઈ.

મુબઈ

એન.યુ.કેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સંવત ૧૯૪૫ - સંન ૧૯૮૮.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

(મર્ને ટક નવાણી શાળાએ.)

મુખ્યત્વે :

ઝંપત યુદ્ધગત સોમાઈડીના આયત્તાનામાં છાતી.

પ્રેસ્તાવના

અન્યાર સુધીમાં ગુજરાતી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર પર ગુજરાત વર્ના-
ક્યુલર સોસાયટી તરફથી ઈનામ આપીને રાવબાહાદુર અંબાલાલ
સાકરલાલ દેસાઈ પાસે રચાયેલો એક ગ્રંથ થયેલો છે. તે ગ્રંથ પ્રખ્યાત
અર્થશાસ્ત્રી મીલના પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા શાસ્ત્રીય પુસ્તકને આધારે
લખાયેલો છે. અર્થશાસ્ત્રનો વિષય લોકોને વધારે સુગમ કરવાના
હેતુથી એજ સોસાયટીએ મીસીસ દેસાઈના લોકપ્રિય પુસ્તકને આધારે
એક નાના ગ્રંથ લખવાને સર જમસેદજી જીજીભાઈનું ઈનામ આપીને
મને સોંપ્યું તે ઉપરથી મેં આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. મેં ઉપર કહેલા
ગ્રંથ પર મૂળ આધાર રાખ્યો છે પણ તે ગ્રંથનું અદરે અદર ભાષાંતર
કીધું નથી. પણ દેશકાળને અનુસરીને ફેરફાર કર્યા છે તેમજ અર્થશા-
સ્ત્ર પર અંગ્રેજીમાં લખાયેલા બીજા ગ્રંથોમાંની જાણવાલાયક વાતોનો
સમાવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિષયના જ્ઞાનનો પ્રસાર જેમ
જેમ તેમ વર્ગ એ ઈચ્છાથી ભાષા તથા વિષયનું વ્યાખ્યાન સર્વને પસંદ
પડે તેવા રાખવાનો યત્ન કર્યો છે.

શબ્દપરિભાષામાં તેમજ બીજી ઘણી રીતે રાવબાહાદુર અંબાલાલના
પુસ્તકથી મને મદદ મળી છે તે વિષે આ ઠેકાણે તે વિદ્વાન ગૃહસ્થનો
હું આભાર માનું છું.

મુંબઈ,
જાન્યુઆરી ૧૯૮૮.

અ નુ ક મ ણિ કા .

પ્રવેશક.

અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા—દ્રવ્ય-નાણું—અઆધિત વ્યાપાર...પાનું ૧-૪

ભાગ ૧. દ્રવ્યનું ઉત્પાદન.

ઉત્પાદનનાં ત્રણ આવશ્યકો—જમીન, મહેનત અને મુડી૫

પ્રકરણ ૧. જમીન વિષે.

ઉત્પાદનમાં જમીન જે કામ બજાવે છે તે—જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વધારનારા પ્રમંગો—મોટા તથા નાના પાયાપરની ખેતી.....૫-૮

પ્રકરણ ૨. મહેનત વિષે.

ઉત્પાદનમાં મહેનત જે કામ બજાવે છે તે—ઉત્પાદક અને અનુ-ત્પાદક મહેનત—કામની વેહેંચણી—અઆધિત વ્યાપાર તે કામની વેહેંચણી જી—સહોદ્યોગ—દેવળ અને મિત્ર સહોદ્યોગ—મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાનાં પદાર્થગત અને માનસિક સાધનો—ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વ્યય.....૮-૨૧

પ્રકરણ ૩. મુડી વિષે.

ઉત્પાદનમાં મુડી જે કામ બજાવે છે તે—મુસારાનું ભંડોળ—ચીજોનો ખર્ચ તે મહેનતનો ખર્ચ નથી—મુડી તેનું કામ બજાવવા માટે વપરાવી જોઈએ—મ્થાયી અને જંગમ મુડી—મુડીનો ઉદ્દેશ.....૨૧-૩૮

ભાગ ૨. દ્રવ્યનો વિનિમય.

વિનિમય થવા માટે જ્ઞાનગી મિલકતની જરૂર છે—સામાન્ય સ્વા-મિત્વ—તેની તથા હાલની રિથિતિની ન્યૂનતાઓનો મુકાબલો. ૩૪-૩૭

પ્રકરણ ૧. મૂલ્ય અને કિંમત.

મૂલ્યની વ્યાખ્યા—સાદું—કિંમતની વ્યાખ્યા—મૂલ્યોમાં સામાન્ય વધારો કોઈ દિવસ થઈ શકે નહિ—કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો થઈ શકે.....૩૭-૪૧

પ્રકરણ ૨. નાણાં.

નાણાંના વ્યાપાર—નાણાં તરફ વપરાયેલી વિવિધ ચીજો—નાણાં તરફ પસંદ કરેલી વસ્તુમાં શા ગુણો હોવા જોઈએ—અત્યાર સુધીમાં

નાણું તરીકે વપરાયેલી બિજા કોઈપણ વસ્તુ કરતાં સોના તથા રૂપામાં આ ગુણો વધારે દરજ્જે રહેલા છે—રૂપાની કિંમત ઘટી જવાથી થયેલાં પરિણામ—તે હરકત દુર કરવા માટેની યોજનાઓ—એ ચલણ—બાઈ મેટેલિઝમ.....૪૧-૫૧

પ્રકરણ ૩. ચીજોનાં મૂલ્ય.

ચીજોના તેમના મૂલ્યના સંબંધમાં જે ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય છે તે— ઉત્પાદન પરચ વિપિ મિલ અને ક્રેયન્સના મત—અપ અને છતની કિંમતો ઉપર અસર—જે ચીજોની છત વધારી શકાય તેમ નથી તેમની કિંમત તક્કી કરનારાં કારણો—જે ચીજોને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે, તે દરેકમાં એ ગુણ હોય છે, ઉપયોગિતા અને શ્રમજન્યતા—એટીની પેદાશની કિંમત નક્કી કરનારાં કારણો—વસ્તી વધવાથી એટીની પેદાશની કિંમત વધવાનું વલણ થાય છે—સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત નક્કી કરનારાં કારણો—ઉત્પાદન પરચનાં અંશો—મુડીદારને મળુરી પરચ શું પડ્યું તેનો આધાર મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર રહે છે અને મુસારામાં અપાતી રકમના પ્રમાણમાં હમેશાં તે વધે છે—અમ નથી—નફા અને કિંમતો વચ્ચેનો સંબંધ—છત અને અપની કિંમતો ઉપરની અસરનો સંક્ષેપ.....૫૧-૭૬

પ્રકરણ ૪. નાણાંના મૂલ્યવિષે.

નાણાંનું મૂલ્ય, બિજા અનિજ પદાર્થોનું મૂલ્ય જે નિયમોથી નક્કી થાય છે તે નિયમો પ્રમાણે જ નિયમિત થાય છે—રૂપાના મૂલ્યમાં હાલમાં થયેલો ઘટાડો—સોના તથા રૂપાના અપ ઉપર અસર કરનારા પ્રસંગો—સોનાની શોધથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થયેલી અસર.....૭૬-૮૩

ભાગ ૩. દળના વિભાગ.

દ્રવ્યના ત્રણ વિભાગ થાય છે, જમીનભાડું, મુસારા અને નણે—આ વિભાગ જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રીતે વહેંચાય છે.....૮૪-૮૭

પ્રકરણ ૧ જમીનભાડું.

જમીન ભાડાની આપ્યા—રૂપર્યાથી નિયમિત થવું ભાડું—જમીન-ભાડા વિષેનો રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત—એડાલુની સીમા—એડાલુની સીમા ઉપરની જમીન ફલદુપતાની કેટલામી પાયરીએ હોય તે ઉપર વસ્તી વધવાથી થતી અસર—વસ્તી એ પ્રજાની આઆદાનીનું માપ નથી—

જમીનભાડાથી એતીની પેદારાની કિંમત વધતી નથી—રિવાજથી
નિયમિત થતાં ભાડાં૯૭-૯૩

પ્રકરણ ૨. મહેનતનો મુસારો.

સ્પર્ધાથી નિયમિત થતા મુસારા—વરતીની મુસારા ઉપર અસર—
વરતી વિષે મેલથસનું મત—દેશાંતર જવું એ, વરતી વધી પડવાથી થતું
નુકસાન અટકાવવાનો ઉપાય નથી—મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધ-
વાથી મુસારા ઉપર થતી અસર—ભારે કિંમતોથી કંઈ ભારે મુસારા
મળતા નથી—અનિયંત્રિત સ્પર્ધાની મુસારા ઉપર અસર—પરોપ-
કારાર્થે મદદ—જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસારાના દર જુદા થવાનાં એ-
કમ સિમ્થે આપેલાં પાંચ કારણો૯૩-૧૧૫

પ્રકરણ ૩. મુડીઉપરનો નફો.

મુડીને નફો મળવો એ જરૂરનું અને વ્યાજબી છે—નફાના ત્રણ
અંશ છે, મુડી ઉપરનું વ્યાજ, જોખમનો ખર્ચો, અને દેખરેખ
રાખવાનો મુસારો—એકજ દેશમાં અને એકજ વખતે સધળા ધંધા-
ઓમાં વ્યાજનો દર એકજ હોવો જોઈએ—વરતી વધે તેમ વ્યાજનો
દર ઘટે—ક્ષયમાન ઉત્પાદકશક્તિનો નિયમ—ભારે કિંમતોથી કંઈ
હંમેશા ભારે નફો મળતા નથી—મુડી અને મહેનત એકસ મળી
ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યનો કેટલો ભાગ મહેનતને મળેછે તે ઉપર મુખ્યત્વે
કરીને નફાનો આધાર રહેલો છે—મુડીદારને પડતું મજૂરી પરચ ત્રણ
બાબત ઉપર આધાર રાખે છે અને તે ત્રણ બાબતોમાં ફેર પડ્યાં જાયછે.
કર્મકારોના મુસારામાં એવો વધારો થાય કે તેથી તેમને કામે લગાડનારા-
ઓને સાધારણ દરથી ઓછા નફો આવે તો તેવા વધારાથી આખર
કર્મકારોને ફાયદો થાય નહિ—પરદેશ મુડી મોકલવી૧૧૫-૧૨૮

પ્રકરણ ૪. ધંધાના મહાજનો, હડતાળ અને મુડી

અને મહેનતનું એકીકરણ.

મહાજનોનાં કામ—હડતાળ—કામે લગાડનારાઓનો સંપ—પં-
ત્યાજું અને નફામાં ભાગ આપવાવિષે—મુડીદાર અને ધરકોનો
સ્વાર્થ એક કરવાની યોજનાઓ—રોકડનાણે વકરો૧૨૮-૧૩૫

ભાગ ૪. પરદેશ સાથેનો વેપાર, સાખ, ધીરધાર

અને કુર નાંખવાવિષે.

દેશાંતરે વચેનો વેપાર તે કામની વેહેંચણી છે—દેશી કારીગરીને
રક્ષક ઉપાયો યોજવાથી સામાન્ય રીતે પ્રજ્ઞતા સ્વાર્થને નુકસાન થાય

છે.—દેશના બંધાઓનું રક્ષણ કરવાથી મુસારા ઉપર થતી અસર—
વિલાયતથી હિંદુસ્તાનમાં આવતા કાપડ ઉપર લેવાની જરૂર—
મિલખતની બનાવનારાઓની અસર—પરદેશસાથેના વેપાર અને
દેશને ફાયદાકારક થતા માટે વિનિમય કરાતી સીબેનાં ઉત્પાદન અને
વસ્ત્રોનું પ્રમાણ એક દેશમાં હોય તેથી બિન દેશમાં મુદુ હોય જોઈયે
—શી સરતાએ વિનિમય થશે તે ખપ અને છત સરખી થવાથી
નિયમિત થાયછે.—પરસ્પરતા—જ્યારે બે દેશ વચ્ચે વિનિમય થાય
ત્યારે દરેક દેશનો નફો, બિજે દેશથી આવેલી સીબનો તે દેશને જે-
ટલો ખપ હોય તેના ઉલટા પ્રમાણમાં હોયછે.—નિકાશ અને આયાત
હંમેશા સરખી થવાનું વલણ થાયછે—લખજવાનું ખર્ચ—દેશની નિ-
કાશ વધારે તેમ દેશને ફાયદો એ વાત બરોબર નથી૧૩૫-૧૫૩

પ્રકરણ ૨ સાખ, ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપર અસર.

સાખની આખ્યા—સાખ તે મુડી નથી—સાખને લીધે થતી ધીરધાર-
રથી કેવી રીતે દ્રવ્ય ઉત્પાદક રીતે વપરાવાનું ઉત્તેજન મળેછે.—એકો-
જોઈન્ટ રોક કંપનિયો—બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ—બિલ વટાવવા
વિષે—બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ નાણાંના ઘણા વ્યાપાર બળવે છે—
સરકારી નોટો—એકો હુડીયો વિગેરે—નામાંની રીત—ધીરધારથી
કિંમતો ઉપર અસર થાયછે; ધીરધાર કયા રૂપમાં થાયછે, તેની કંઈ
અસર થતી નથી—સાખથી આવતી વેચાતું લેવાની રાક્તિ—જે સી-
બેની છત પરિમિત હોય તેમની કિંમત ઉપર સાખની સહાય વધારે
અસર થાયછે.—વટાવી રાકાય એવું અને ન વટાવી રાકાય એવું
કાગળનું ચલણ—ધીરધારની સામાન્ય કિંમતો ઉપરની અસર ફાયદા-
કારક થાયછે.—કાગળના ચલણની પ્રત્યક્ષ ફિફાયત.....૧૫૪-૧૬૬

પ્રકરણ ૩ કરવિષે.

કર નાખવાની જરૂર—એડમ રિમથના કર નાખવા વિષેના આર
નિયમો—કાચી પેદારા ઉપરના કરો—સીબે ઉપર પ્રત્યક્ષ કર લેવા ફિફે
તેમ નથી—ઉધરાવવાનું ખર્ચ—કરનો ભાર—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ
કર—ઈન્કમેટેક્સ—સીબે ઉપરના કરો જરૂરી સીબે ઉપર નહિ પણ
એશ આરામની સીબે ઉપર લેવા જોઈયે.....૧૬૬-૧૮૨

પુરવણી અ—સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજનાઓ.....૧૮૩-૧૮૮

**પુરવણી બ—વિલાયત કાપડ ઉપરની જરૂર વિષે મી. ફોસ્ટરનો
મત૧૮૪-૧૮૭**

પ્રવેશક પ્રકરણ.

દ્રવ્યના સ્વરૂપનો, તથા તેણે ઉત્પાદન, વિનિમય,* તથા વિભાગ† જે નિયમોને અનુસરેછે તેનો નિર્ણય કરનારે શાસ્ત્ર તે અર્થશાસ્ત્ર.

આ પ્રમાણે જ્યારે અર્થશાસ્ત્રનો, વિષય દ્રવ્ય છે ત્યારે પ્રથમતો દ્રવ્ય એટલે શું તે બરાબર સમજવું અગત્યનું છે.

જે પદાર્થનું વિનિમયમાં મૂલ્ય ઉપજે તે દ્રવ્ય.—આપણે જરાક વિચાર કરીશું તો ખબર પડશે કે કેટલીક ચીજો જેકે ધણીજ ઉપયોગી ને અગત્યની હોયછે તોપણ તેને દ્રવ્ય કહેવાય નહિ. હવા ધણીજ ઉપયોગી ને જરૂરની છે; તે ન હોય તો માણસ મરી જાય. પણ બિલકુલ મેહેનત કર્યા શિવાય હવા જેટલી જોઈએ એટલી દરેક માણસને મળીશકેછે. તેથી ગમે એટલી હવા આપણે કોઈને આપીશું તો પણ તે તેને બદલે કંઈપણ ચીજ આપવાને તૈયાર થશેનહિ; તેમજ સૂર્યના તેજનું પણ કંઈ મૂલ્ય ઉપજી શકતું નથી; વળી ઘણે ઠેકાણે પાણીનું પણ કંઈ મૂલ્ય હોતું નથી પણ જે જગ્યાએએ કુદરતે બહોલું પાણી બધા માણસોને પુરું પડી શકે એટલું નથી હોતું ત્યાં તેનું મૂલ્ય ઉપજે છે. મુંબાઈ વિગરે મોટા શહેરોમાં જ્યાં પાણી આપેથી નહેરો ખોદીને અથવા નજો મુકીને આણવું પડેછે ત્યાં તેનું મૂલ્ય ઉપજેછે; માટે તેવી જગ્યાએએ આપણી ઉપર કહેલી વાખ્યા પ્રમાણે પાણી દ્રવ્યમાં ગણાય. પેલેલાં ઘણાં લોકો એમ સમજતા હતા કે પૈસા એજ દ્રવ્ય ને તે શિવાય બીજું

* એક જાતનું દ્રવ્ય બિજા જાતના દ્રવ્યને બદલે અપાયલેવાય તે વિનિમય.

† દ્રવ્ય જે જુદા જુદા સાધનોથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવેછે તે સાધનોના માલિકો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય અમૂલ્ય પ્રમાણમાં વેહેંચાયછે તે દ્રવ્યવિભાગ.

કંઈ દ્રવ્ય ગણાય નહિ; આ સમજને લીધે કોઈપણ દેશમાં જેટલું સોનું રૂપું હોય તેટલો તે દેશ દ્રવ્યવાન એમ લોકો માનતા. જેમ અને તેમ દેશમાંથી આવી કીંમતી ધાતુઓ થોડી બહાર જાય તેમ ઠીક એમ ધારી વેપાર પર ઘણા કૃત્રિમ પ્રતિબંધો નાંખવામાં આવતા. આવી જૂલ થવાનું કારણ એ છે જે દ્રવ્ય નાણાથી મપાયછે. કોઈ દ્રવ્યવાન માણસની ઉપજ વિષે આપણે વાત કરીએ છીએ ત્યારે એમ કહીએ છીએ કે તેની ઉપજ આટલા હજાર રૂપિયાની છે. કોઈ દેશની વાર્ષિક ઉપજ અથવા ખરચની વાત કરતાં તે ઉપજ અથવા ખરચ આટલા કરોડ રૂપિયાનું છે એમ આપણે કહીએ છીએ. એટલે ખરું જોતાં નાણાં તે દ્રવ્યની સંજ્ઞા છે. તેને દ્રવ્યની સંજ્ઞા સમજવાને બદલે તેજ દ્રવ્ય છે એમ લોકોએ જૂલ કરી, અર્થાત્ સંજ્ઞા અને સંજિત વચ્ચેનો તફાવત તેઓ સમજ્યા નહિ.

આ અને આવીજ તરેહના ખીજ કારણોને લીધે નાણાનું ખરું સ્વરૂપ શું તે લોકો સમજી શક્યા નહિ. આ બાબત વિષે યથાર્થ બોધ થવાને માટે જે પ્રજાઓએ સોના તથા રૂપાના નાણાંઓનો ઉપયોગ કર્યો નથી તેમણે પોતાનો વ્યવહાર કેમ ચલાવ્યો તે ઇતિહાસમાંથી જોવું જોઈએ. એક વખતે ચીનની પ્રજા ચાહની દાબેલી પડિ-કિયોને નાણાં દાખલ વાપરતી. હજી હાલ પણ કેટલાક ઇંડિયનો એક જાતની છીપને નાણાંની જગ્યાએ વાપરેછે. વળી કેટલાક આરબો ઢોરને પણ નાણાં તરીકે વાપરતા. તે લોકોએ પણ જે લોકો નાણાં તેજ દ્રવ્ય એમ સમજે છે તેવીજ જૂલ કરી. તેઓની એવી સમજ હતી કે જે દેશમાં ઢોરોના મોટા ટોળાંને ટોળાં ન હોય તે દ્રવ્યવાન નહિ. કોઈ પણ દેશ કેટલો દ્રવ્યવાન છે તે તેમને જાણવું હોય ત્યારે તેઓ એમ પૂછતા કે તે દેશમાં કેટલાં ઢોર છે. દરેક દેશના ઇતિહાસમાં એવો વખત હંમેશાં આવેલો હોયછેજ કે જે વખતે ગમે તેવા જંગલી પ્રકારના પણ નાણાં ઉપયોગમાં આવ્યાં નથી હોતાં. આવે વખતે દરેક વિનિમય સોદેથીજ કરવામાં આવેછે.

નાણાનું ખરું સ્વરૂપ.—ત્યારે નાણાં શું છે? તે મૂલ્યનું એક માપ છે ને વિનિમય કરવાનું એક સાધન છે. નાણાંને આપણે

મૂલ્યનું માપ કહ્યું તેના અર્થ એજ કે સર્વની સંમતિથી જે કોઈ પણ વસ્તુ ખીજી બધી વસ્તુઓનું મૂલ્ય નિર્ણય કરવાને પ્રમાણ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તે વસ્તુ તે નાણું. આપણે ઉપર કહી ગયા કે આવી રીતે પસંદ કરેલી વસ્તુ રૂપું અથવા સોનું હોવું જોઈએ એ અવશ્યનું નથી. અરે જોતાં ગમે તે વસ્તુને મૂલ્યના માપ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે.

નાણું તે વિનિમય કરવાનું સાધન છે એમ કહેવાનો અર્થ એ કે એક વસ્તુનો ખીજી વસ્તુ સાથે વિનિમય ઘણું કરીને નાણાંની દ્વારા થાય છે. કોઈ એકતને પોતાના ઘડું વેચવાના હોય તે ખાતર વેચાતી લેવાનું હોય તો તે ઘણું કરીને આ એ વસ્તુઓનો લાગલોજ વિનિમય કરતો નથી; તે પેહેલો તો પોતાના ઘડું વેચી તેના નાણાં કરે છે તે પછી તે નાણાંવતી ખાતર વેચાતું લે છે.

દ્રવ્ય ને નાણું એકજ છે એમ ગણવાની જૂલ જે આપણે ઉપર ખતાવી ગયા તે જૂલભરેલી સમજને લીધે લોકોએ એવી રાજનીતિ ચલાવવા માંડી કે ગમે તે રીતે દેશમાં સોના રૂપાનો સંચય થાય એમ કરવું. આમ કરવાના હેતુથી રાજકારભારિયો-એ દેશમાંથી બહાર જતા માલ ઉપર વેપારિયોને બક્ષિસ આપીને દેશની નિકાસને ઉત્તેજન આપવા માડ્યું તથા દેશમાં આવતા માલ ઉપર ભારે જકાત નાંખીને જેમ અને તેમ પરદેશથી પોતાના દેશમાં આવતો માલ બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓના મનમાં આમ કરવાનું કારણ એમ હતું કે જે પરદેશનો માલ આપણા દેશમાં આવે તો તેને બદલે પરદેશના વેપારિયો આપણા લોક પાસેથી નાણાં લઈ જાય. તેમની સમજની જૂલ એજ હતી કે તેઓ નાણાં એજ દ્રવ્ય એમ માનતા ને તેથી પરદેશનો માલ પોતાના દેશમાં અપરી તો પોતાના દેશનું દ્રવ્ય ઓછું થશે એમ ધારી તેઓ તે અટકાવવા ગયા. ઇંગ્લાંડના લોકોમાંથી આ જૂલ ભરેલી સમજ કાઢાડનાર પેહેલવહેલો એડમ્ સ્મિથ્ હતા. તેણેજ ત્યાંના લોકોને નાણાંનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવ્યું તથા ખતાવ્યું કે વેપાર ઉપરના સઘળા પ્રતિબંધ જો દૂર કરવામાં આવે તો દેશની નિકાસ તથા આમદાની માલ હમેશાં સરખાં થવા માંડશે.

અબાધિત વ્યાપાર.—આ બાબત વિષે આગળ ઉપર આપણે વધારે વિવેચન કરિશું. અહિં અંટલુંજ કેહેવું બસ છે કે માલની આવક ઉપરના પ્રતિબંધો કાઢાડી નાંખીને વેપારને સ્વાભાવિક રીતે ચાલવા દેવાની રીત તે અબાધિતવ્યાપારનીતિ.

આપણા વિષયના જે ત્રણ મોટા વિભાગ આપણે પહેલાં કહિ ગયા તેમાંના પહેલા વિષે અંટલે દ્રવ્ય-ઉત્પાદન વિષે આપણે હવે કહિશું.

પ્રવેશક પ્રકરણ ઉપર સવાલો.

૧. અર્થશાસ્ત્ર અંટલે શું ?	૬. વેપાર ઉપર અડચણો
૨. દ્રવ્ય કોને કેહેવું ?	નાંખવાની રાજની-
૩. નાણું અંટલે શું ?	તિનો હેતુ શો હતો ને
૪. વખતે વખત લોકોએ	તેમાં શી ભૂલ હતી ?
નાણાં તરીકે વાપરેલી	૭. હાલ એ રાજનીતિને
ચીજોના દાખલા આપો.	બદલે કઈ રાજનીતિ
૫. સાદું અંટલે શું ?	ચાલવા માંડીછે.

-
૧. કોઈ માણસ પાસે બિલકુલ નાણાં ન હોય તે દ્રવ્યવાન કહેવાય ?
 ૨. સ્પાર્ટાના લોકો સોનું બિલકુલ વાપરતા નહિ, માટે તે આજીવા દ્રવ્યવાન કેહેવાય કે કેમ ?
-

ભાગ ૧.

દ્રવ્યનું ઉત્પાદન.

આપણે પ્રવેશક પ્રકરણમાં કહ્યું કે દ્રવ્યનું ઉત્પાદન, વિનિમય અને વિભાગ જે નિયમોને અનુસરીને થાયછે તેનો નિર્ણય અર્થશાસ્ત્ર કરેછે.

ઉત્પાદનનાં ત્રણ આવશ્યકો.—આ ભાગમાં ફક્ત દ્રવ્યના ઉત્પાદન વિષેજ વિવેચન કરવામાં આવશે. જમીન, મેહનત અને મુડી એ

ઉત્પાદનનાં ત્રણુ આવશ્યકો છે, જે ત્રણુ એકજ વખતે કામે લાગવાથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. આ ત્રણુ આવશ્યકોના વિવિધ વ્યાપારો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકાય અને દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં તેમાંનો પ્રત્યેક જે વિશેષ કામ બજાવેછે તેનો યથાર્થ નિશ્ચય કરી શકાય તે માટે આ બાગના જમીન વિષે, મેહેનત વિષે અને મુંડી વિષે એમ કરી ત્રણુ પ્રકરણુ કરવામાં આવશે.

મકરણ ૧.—જમીન વિષે.

જમીન દ્રવ્યઉત્પાદનનું એક સાધન.—સહજ વિચાર કરીશું તો તરત એમ લાગશે કે દ્રવ્યનું ઉત્પાદન જમીન વગર થાયજ નહિ. વેપારનો કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જે પ્રત્યક્ષ રીતે અથવા પરોક્ષ રીતે જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થયો નહિ હોય. આપણા ઘરની વસ્તુ-ઓ તથા આપણા પેહેરેલાં કપડાં જોઈશું તો તેમાં પણ એકે વસ્તુ એવી માલમ નહિ પડે કે જેની ઉત્પત્તિ જમીનમાંથી થઈ નહિ હોય. આપણે સુતરના કપડાં પેહેરિયે છિયે તે જમીનમાંથી થયેલાં એ વાત તો પ્રત્યક્ષ છે; સુતર રૂનું બનેલું છે અને રૂ જમીનની પેદાશ છે. વળી ઉનના કપડાં પણ જમીનમાંથીજ થયેલાં છે એમ સહજ વિચારથી માલમ પડશે; ઉન મેઢાંનાં શરીર પરથી લેવામાં આવેછે પરંતુ તે મેઢાંઓ ઘાસ વિગરે જે પદાર્થો ખાઈને જીવેછે તે બધા જમીનમાંથીજ પેદા થાયછે. સઘળા સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાણીજ, ઉદ્ભિજ્જ અથવા અનિજ ઉત્પન્નોનાં બનેલા હોયછે, અને તે સઘળાં જમીન-માંથીજ થાયછે.

દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં જમીન એટલું અગત્યનું સાધન છે કે પેહેલાં કેટલાક અર્થશાસ્ત્રી એમ કહી ગયાછે કે દ્રવ્ય ઉત્પાદનનું સાધન એકજ છે અને તે સાધન જમીન છે. પણ આપણે આગળ બતાવીશું કે દ્રવ્યઉત્પાદન માટે મેહેનત અને મુંડીની પણ જરૂર છે.

જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ શાથી વધે.—એવી ઘણી વાતો છે કે જેને લીધે જમીનની ઉત્પાદક શક્તિ વધી શકેછે. ઇંગ્લાંડમાં રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી ઘણાં નવી નવી તરેહનાં ખાતરો બનાવ-

વામાં આવેલાંછે કે જે વાપરવાથી જમીનમાંથી પેહેલાં કરતાં ઘણી વધારે પેદાશ કરી શકાયછે. વળી ત્યાં ખેતીવાડીનાં ઘણાં ખરાં કામો યંત્રોની મદદથી કરવામાં આવેછે ને તેથી પણ જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વધેલી છે. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં એવા સુધારાઓ હજી દાખલ થયા નથી. પરંતુ આપણા દેશનો ઘણો આધાર હાલ ખેતી ઉપર છે, તે ઉપર વિચાર કરતાં એવા સુધારાઓ જલદીથી દાખલ કરવાની ઘણી જરૂર છે.

મોટા અને નાના પાયા પર ખેતી.—આ બેમાંથી સામાં ગેર-ફાયદા કરતાં ફાયદા વિશેષ છે એ વિષે ઘણા મતભેદ છે. મોટા પાયાપર ખેતી કરવામાં મુખ્ય ફાયદો એ છે, કે તેમ કરનારો ખેડુત સુધરેલા યંત્રસાધનો વધારે સેહેલાઈથી વાપરી શકેછે. કારણ કે સ્વભાવિક રીતે ૮ વીધાં જમીન ખેડનારા ખેડુત કરતાં ૮૦૦ વીધાં ખેડનાર ખેડુતને વરાળથી ચાલતો હળ તથા કણસલાં ઝૂડી કહાડવાનું યંત્ર વાપરવું વધારે પરવડશે, તથા ફાયદાકારક થશે; અને તે ખેતીવાડીના હથિયારોમાં થયેલા નવા નવા સુધારાઓનો વધારે ફાયદો લઈ શકશે. ૫૦૦ મેઢાં સામ્યવાને જેટલા ભરવાડ જોઈએ તેથી બમણા કંઈ ૧૦૦૦ મેઢાં સામ્યવા સાર જોઈએ નહિ. ૧૦૦ ઢોર પાળવાને સાર જેટલું દર ઢોરે ખર્ચ પડે તેટલું કંઈ ૫૦૦ ઢોર પાળવામાં પડે નહિ.

ખીજી તરફથી જે નાનાપાયા પર ખેતી કરેછે તે પોતે જાતે ઘણું-ખર્ચ કરી શકેછે અને કામો લગાડેલા માણસ ઉપર જાતે સારી દેખ-રેખ રાખી શકેછે તેને લીધે કંઈ કામ ગફલતથી બગડવાનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે હમેશાં આપણને જાતે આપણું કામ કરવાની જેટલી ચાનક હોયછે તેટલી બીજને હોતી નથી.

પોતાની માલકીની જમીન ખેડનારા અને ભાડું આપી બીજની જમીન ખેડનારા ખેડુતો.—આપણે કહી ગયા કે નાના પાયા પરની ખેતીમાં ખેડુતની જાત મેહેનતને લીધે કામ ઘણું સાઈ થાયછે પણ તે વાત ઘણુંકરીને પોતાની માલકીની જમીન ખેડનારા ખેડુતનેજ વધારે સારી રીતે લાગુ પડેછે. કારણ કે જ્યારે ખેડુતના

મનમાં ઝમિ હોયછે કે જેમ હું વધારે મહેનત કરીશ તેમ મારે આપવાનું જમીનભાડું નક્કી વધતું જશે ત્યારે તે ધણીજ નાઉમેદ થઈ જાયછે; પોતાની માલકીની જમીન એડનાર એડતને તો ઝમિ હોયછે કે જે હું વધારે મહેનત કરીશ તો તેનો સધળો ફાયદો મનેજ મળશે; પણ ભાડું આપી ખીજની જમીન એડનાર એડતના મનમાં તો ઝમિ ખાતરી હોયછે કે જે હું વધારે મહેનત કરીશ તેનો ફાયદો મને નહિ મળે પણ જમીનનો માલિક લઈ જશે. મુંખઈમાં ત્રીસવર-સના પટે જમીન આપેલીછે, તેથી એડત મુધારો કરતાં તથા મહેનત અને ખર્ચ કરતાં આચકો આવેછે.

પણ કેટલીક ચીજો ઝમિ છે કે જે સારી રીતે ઉત્પન્ન કરવાને નાના પાયાપર ખેતી કરવાની જરૂર છે. મેવો વીગરે ઝમિ પેદાશ છે કે જે પેદા કરવાનેસારે ધણીજ સારી દેખરેખ તથા સંભાળ જોઈએ. અને ઝમિ સારી દેખરેખ અને સંભાળ માણસ પોતે જાતેજ રાખી શકેછે. પગાર આપી રાખેલા માણસો બરોબર કામ કરતા નથી. કારણ કે તેઓને તો ગમે તેવી વેડ ઊતારી પોતાનો પગાર સહી કરવા તરફ નજર હોયછે. અને જાતે દેખરેખ તથા સંભાળ રાખી શકવાને માટે નાના પાયા ઉપર ખેતી કરવી જોઈએ.

આપણે આગળ બતાવીશું કે કામ કરનારને જે જમીન તેઓ એડતા હોય તેની ઉપજમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ આપવાથી મોટા તથા નાના પાયાપરની ખેતીના ફાયદાઓનો સામટો લાભ લઈ શકાય.

પ્રકરણ ૧ ઉપર પ્રશ્નો. જમીન.

૧. દ્રવ્યઉત્પાદનના ત્રણ આવશ્યકો કયા ?
૨. દ્રવ્યઉત્પાદનમાં જમીન વગર ચાલે ઝમિ નથી ઝમિ બતાવો.
૩. જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાના રૂપેષ્ટ દેખાઈ આવતાં સાધનો કયાં છે તે કહો.
૪. મોટા તથા નાના પાયાપર ખેતીના ફાયદા ગેર ફાયદા ગણાવો.
૫. પોતાની માલકીની જમીન એડનારો એડત તથા ગણોતી એડત વચ્ચે શામાટે ભેદ ગણવો જોઈએ ?

૧. કોઈ ગ્રંથકારે પોતાનો ગ્રંથસ્વામિત્વનો હક રૂ. ૧૫૦ સાથે વેચ્યો. એ પ્રમાણે એ ગ્રંથનું વિનિમય મૂલ્ય ઉપજાવું માટે એ દ્રવ્ય. એ દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં જમીન અને મુડીએ કંઈ ભાગ લીધો છે, અને લીધો છે તો કેવી રીતે ?

પ્રકરણ ૨. મેહેનત વિષે.

મેહેનત એ દ્રવ્યઉત્પાદનનું એક આવશ્યક છે.—પ્રવેશક પ્રકરણમાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું તે વખતે આપણે એક દાખલો આપી બતાવ્યું હતું કે એક ચીજ કોઈ અમૂક પ્રસંગે દ્રવ્ય ન ગણાય તેની તેજ કોઈ બિજા પ્રસંગોમાં દ્રવ્યમાં ગણાય. આપણે તે વખતે બતાવ્યું હતું કે જે ઠેકાણે પાણી કુદરતની મેહેરબાનીથી જોઈએ તેટલું સહજ મળે છે ત્યાં તેનું કંઈ વિનિમયમૂલ્ય હોતું નથી કારણ કે જે ચીજ મફત અને મેહેનત વગર મળે તેને કોઈ વેચાતી લેવા જાયજ નહિ. પણ જે જગ્યાએ જોઈતું પાણી મેળવવાને મેહેનત પડે છે ત્યાં પાણી તરત દ્રવ્યમાં ગણાય છે. તેજ પ્રમાણે જે બધી ચિજોને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે તે વાપરવા સાથે તૈયાર કરવામાં ધણી જુદી જુદી જાતની મેહેનત કામે લાગેલી હોય છે. એક રૈટલી જેવી સાધારણ ચિજ બનાવવાને પણ જે બધી જુદી જુદી જાતની મેહેનતો કામે લાગે છે તે ગણાવતાં પણ પાર આવે નહિ. કોઈ એમ કહેશે કે એમાં શું ? રૈટલી બનાવવાને રાંધનારની મેહેનત કામે લાગેલી છે. એ વાત ખરી પણ રૈટલી તૈયાર કરવામાં જે બિજા બધી મેહેનતો કામે લાગેલી છે તેના પ્રમાણમાં રાંધનારની મેહેનત તો છોક નહિ જેવી ગણાય. અરે જોતાં તો ઘઉં દળનારૈ, ઘઉં વાવનારૈ તથા લણનારૈ, જમીન ખેડનારૈ ખેડુત, ખેતીના હથિયાર બનાવનારૈ કારિગર કે જેણે હજ બનાવ્યો, જે ધાતુનો હજ બનાવ્યો હોય તે ધાતુ ખાણમાંથી કાઢાડનારા ખનકો, વળી ગાડાવાળા-એ, વાહાણવાળાએ, ખલાશિયા વીગરે સઘળા જે ઘઉંને જોઈતા હોય ત્યાં લઈ જવાને કામે લાગ્યા હશે તેઓ, વાહાણ આંધનારા-

એ અને એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં બિજા અસંખ્ય માણસો, એ બધાએએ રોટલી બનાવવામાં ભાગ લીધો છે એમ કહેવાય.

ઉત્પાદનમાં મેહેનત કેવી રીતે કામે લાગે છે. દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં મેહેનત જે કામ કરે છે તે “વસ્તુઓને જોઈતી જગ્યાએ મુકવાનું” અથવા “એક વસ્તુને બીજાની પાસે લઈ જવાનું” અથવા તેની પાસેથી ખસેડવાનું” છે એમ અર્થશાસ્ત્રી મીલ કહે છે. આ બાબતની આખી એટલી મોટી છે કે તેમાં ઉદ્યોગના સઘળા વિવિધ આપારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. “ત્યારે મૃદામાં મેહેનત તો વસ્તુઓને ગતિમાં મુકવામાં જ હમણાં કામે લાગેલી હોય છે; બાકીનું બધું પદાર્થના ગુણોથી તથા કુદરતના નિયમોથી થાય છે.”

આપણે જુઓ કે એક ઘર બાંધવું હોય તેમાં શી શી તરેહની મેહેનત કામે લાગે છે. પહેલું તો છંટો કેમ બનાવવામાં આવે છે? માટીને ઓઢી લાવી છંટવોડે લાવવામાં આવે છે; પછી તેમાં પાણી નાંખીને ખુંદી દાખીને તેના અમુક ઘાટના ચોસલાં બનાવવામાં આવે છે ને તે ચોસલાંઓને દેવતામાં મુકવામાં આવે છે. આટલું મેહેનત કરે છે પણ મૂળ માટીનું પેદા થવું અને દેવતાના સંયોગમાં આવવાથી તેનું પાકું થવું એ તો કુદરતના નિયમોથી થાય છે. તેમજ પાટિયાં શી રીતે બને છે. ઝાડ ઉપર કુહાડાનો ઘા કરવો પડે છે ને પછી તે પોડલા ઝાડના થડિયા ઉપર કરવત મુકવાથી પાટિયાં પડે છે. આ ઉપરથી સહેજ જણાશે કે “પદાર્થને ગતિ આપવા શિવાય બીજી કોઈ રીતે માણસ તેના પર કંઈ અસર કરી શકતો નથી.”

કોઈ પણ ચીજ ઉપર કુશલ મેહેનત કામે લાગવાથી તેનું મૂલ્ય કેટલે દરજ્જે વધી શકે છે તેના ઘણા દાખલા ઘડિયાળો બનાવવાના વિવિધ વ્યાપારોમાંથી આપણને સહેજ મળી આવશે. નાની ઘડિયાળોમાં સૂક્ષ્મદર્શકચંદ્રથી જોઈ શકાય એવા ઝીણા જે સ્ક્રુ વાપરવામાં આવે છે તેવા એક શેર સ્ક્રુની કિંમત હંમેશા ૭ શેર સોનાની કિંમત જેટલી થશે. વળી દરેક નાની ઘડિયાળમાં જે વાળ જેવી કમાન વાપરવામાં આવે છે તે એવી બારીક હોય છે કે તેનું વજન એક શેરના સ્પર્શક ભાગનું થાય છે પણ તેના પર બહુ ઝીણી કારીગરી વાપરવી

પડી હોયછે તેથી તેનું મૂલ્ય ઓછું તો વધી જાયછે કે એક શેર પોલા-
દના રાજિયાની જે કિંમત થાય તેના કરતાં ૪૦૦૦ ઘણી કિંમત એક
શેર વજનમાં ચઢે તેટલી એ કમાનો લઈએ તો તેની થાય.

જો કે મેહેનત વગર દ્રવ્યનું ઉત્પાદન થતું નથી તોપણ એવી કેટ-
લીક મેહેનત છે કે જે ઘણી ઉપયોગી છે તોપણ દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં
કંઈ મદદ કરતી નથી. આવી મેહેનતને અનુત્પાદક મેહેનત કહેછે.
જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રિઓએ આપેલી અનુત્પાદક મેહેનતની વ્યા-
ખ્યાઓમાં એક ખીજ વચે ઘણા તફાવત છે. આમ થવાનું એક
કારણ એ છે કે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ “અનુત્પાદક” એ વિશેષણની
સાથે કંઈ દૂષણ રહેલું હોય એમ સમજે છે. પણ આ શબ્દથી
કંઈ દૂષણનો અર્થ આવેછે એમ સમજવાનું કંઈ કારણ નથી. એમ
સમજીએ ત્યારે તો એમ કહ્યું કે જીવતરનો યોગ્ય ઉદ્દેશ તે દ્રવ્ય
દ્રવ્યનું ઉત્પાદનજ છે. મીઠા ઉત્પાદક મેહેનતની આવ્યાખ્યા આપેછે,
“પદાર્થોમાં રહેલી અને સમાયેલી ઉપયોગિતા ઉત્પન્ન કરે તે મેહે-
નત ઉત્પાદક મેહેનત.”

પરોક્ષ રીતે ઉત્પાદક મેહેનત.—ત્યારે એવા સવાલ ઉઠેછે કે
શું શિક્ષકની મેહેનત અનુત્પાદક છે? નિરાશના શિક્ષકો કંઈ જાતે
પદાર્થોમાં રહેલી અને સમાયેલી ઉપયોગિતા ઉત્પન્ન કરતા નથી પણ
તેમની મેહેનતને લીધે ઉત્પાદક ઉદ્યોગ કરનારાઓની સંખ્યા ઘણી
વધેછે. આપણે ધારે એક મેહેતાજી કોઈ ગામના આજસ અને
દુર્ગુણમાં વખત ગાળતા પચાસ છેાકરાઓને શાખવી ઠેકાણે આણેછે.
જો હવે આમ થવાથી તે છેાકરાઓ કંઈ સારે ધંધે ચડે તો તેમાંના
ઘણા ઉત્પાદક કર્મકારો થાય. તેમજ કોઈ માણસ એક ચંત્ર શોધી
કાઢે અને તેથી ખીજ માણસોની મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ
સાધણી વધે તો તે શોધી કાઢનારની મેહેનત શું અનુત્પાદક ગણવી ?
નહિજ. માટે એમ સમજવું જોઈએ કે મેહેનત એ રીતે ઉત્પાદક
અર્થ શકેછે. એક પરોક્ષ રીતે ને ખીજ પ્રત્યક્ષ રીતે. પહેલા વર્ગમાં
નિરાશોના મેહેતાજી, નવા શોધ કરનારાઓ, પોલીસના માણસો વિ-
ગરની મેહેનત આવી જાયછે. ખિજ વર્ગમાં વાહણો બાંધનારાઓ

મોઝિયો અને બિજ સધળા કે જેની મેહેનતથી પદાર્થોમાં રહેલી અને સમાયેલી ઉપયોગિતા ઉત્પન્ન થાયછે તે બધાની મેહેનત આવરો.

અનુત્પાદક મેહેનત. જે મેહેનત પ્રત્યક્ષ અગર પરોક્ષ રીતે લોક-સમસ્તનું વાર્તાવિક દ્રવ્ય વધારવામાં મદદ કરતી નથી તે અનુત્પાદક મેહેનત. નાટક કરનારાઓ, ગવૈયા તથા કથા કહેનારા વ્યાસ વિગરેની મેહેનત અનુત્પાદક છે. વ્યાસ બે ત્રણ મહિના સુધી કથા કહે તે મેહેનતથી દ્રવ્ય ઉત્પાદન થતું નથી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું થયે છે કારણકે તેટલી મુદત સુધી વ્યાસ જેટલા દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરે તેટલું શ્રેષ્ઠ જાયછે. વળી સાંભળવા બેસનારાઓનો તેટલો વખત જે દ્રવ્ય-ઉત્પાદનમાં વપરાતો હોય તો જે શાયદો થાય તે પણ અટકે છે. એકુત પણ તેની મેહેનત ચાલે ત્યાં લગી ખાયછે ખરે પણ તેની મેહેનત પુરી થઈ કે તેણે જેટલા દ્રવ્યનો ઉપભોગ કર્યો હશે તેના કરતાં પચાસ ઘણું વધારે નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. પણ વ્યાસ તો કથા કહી રહ્યા એટલે તેમાંથી કદ નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું નહિ પણ ઉલટું તે મુદતમાં તેમણે જે ખાધું તે છુટી પડ્યું. પણ કોઈ કેહેશે કે એમ કેમ, કથા પુરી થાયછે એટલે વ્યાસ મહારાજને સાંભળનારા તરફથી રૂપિયા મળેછે તેટલું તે કમાય છે ને એ તેની મેહેનતનું ફળ થયું. પણ એ તો રૂપિયા સાંભળનારાના ગળવામાંથી નિકળી વ્યાસ મહારાજના ગળવામાં પડ્યા કંઈ નવું દ્રવ્ય પેદા થયું નહિ.

કેટલીક વખતે ઉત્પાદક કર્મકારોની મેહેનત અનુત્પાદક નિવડે છે. ધારે કે એક મોટું કારખાનું બાંધવા માંડ્યું એવામાં કંઈ કારણસર તે કામ અધવચ્ચ બંધ રાખવું પડ્યું ને નકારું થઈ પડ્યું તો તે કામ કરવામાં વાપરેલી મેહેનત દ્રવ્યઉત્પાદનમાં કેંઈ કામ લાગી નહિ, એટલે અનુત્પાદક નિવડી એમ કહેવાય. તેથી કેટલીક વખતે એક અમૂક વર્ગનાં કર્મકારો ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક નિવડશે તે એકદમ તેમના કરેલા કામનું પરિણામ જોયા શિવાય કહી શકાતું નથી.

કામની વેહેંચણી. મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઘણાં કારણોને લીધે વધી શકેછે. તેમાં મુખ્ય કામની વેહેંચણી છે. કેટલાક ધંધાઓમાં ઘણા ક્રીંગરો કામ લાગેલા હોયછે ને તેમાંના દરેક જુદું જુદું કામ

કરેછે. એક ટાંકણી તૈયાર કરવામાં આશરે ૧૮ જાતની જીદી જીદી ક્રિયા કરવામાં આવેછે. પેહેલાં તો તાર બનાવવા, તેના અમુક લંબાઈના કકડા કરવા, અણી કાઢવી, માથું બનાવવું ને તે કકડા પર બેસાડવું, ટાંકણીને ચળકાટ આપવો વિગરે. હવે ગમે તેવો હુશિયાર કારિગર જો પોતે જાતેજ આ બધું કામ કરે તો બાગ્યે દાહાડાની ૨૦ ટાંકણીયો થાય. પણ જ્યારે ઉપર બતાવેલું દરેક કામ જીદા જીદા માણસ કરેછે ત્યારે એવી રીતે કામ લાગેલા દસ કારિગરે એક દિવસમાં ૫૦,૦૦૦ ટાંકણીયો બનાવી શકેછે; એટલે સરાસરી કહાડતાં દરેક માણસ દાહાડાની ૫૦૦૦ ટાંકણી બનાવી શક્યો એમ કહેવાય. આ ઉપરથી જાણારો કે પેહેલાં જો માણસ દાહાડાની ૨૦ ટાંકણી બનાવી શકતો નહોતો તે કામની વેહેંચણીથી દિવસની ૫૦૦૦ બનાવી શકેછે. કામની વેહેંચણીના આર કાયદા છે. ૧. કારિગરની ચપળતા વધે છે. ૨. કારિગરને એક કામ ઉપરથી બીજું કામ હાથમાં લેવાનું નહિ હોવાને લિધે વખત બચેછે. ૩. કારિગરનું એક ખાસ ક્રિયા ઉપરજ ચિત્ત ચોટવું રહેવાથી ચોગ્ય યંત્ર શોધી કહાડવાનો સંભવ વધેછે. ૪. દરેક કારિગર જો કામ સઉથી સરસ કરી શકતો હોય તે કામ ઉપરજ તેને લગાડાય છે.

પેહેલા કાયદાનું ઉદાહરણ. કારિગરની ચપળતા વધેછે એ કામની વેહેંચણીનો મોટામાં મોટો ફાયદો છે. એક માણસને ફક્ત એકજ કામ કરવાનું હોય તેથી તે કામમાં તો તે એવો કસાયલો ને ચપળ થઈજાયછે કે બીજાને આશ્ચર્ય લાગે. વિલાયતમાં ખર્મિંગ-હામ ગામમાં પેત બનાવવાનું મોટું કારખાનું છે, તેમાં કેટલાક મજીદારને ફક્ત તૈયાર થયેલી પેનો સંખ્યામાંથી બાહાર કાહાડવાનુંજ કામ હોયછે. આ તેઓ એટલી તો આશ્ચર્ય કારક ઝડપથી કરેછે કે તેઓના હાથની ગતિ, જોનાર આંખવતી ધારીને બાગ્યેજ જોઈ શકે. આવી ચપળતા કારિગરને જો ફક્ત એકજ કામમાં ચિત્ત પરોવવાનું હોય તોજ આવી શકે. આપણે અહિંયાપણ જોઈશું તો માલમ પડશે કે શહેરના સોનિયો ગામડાના સોની કરતાં ઘણી ઝડપથી કામ કરી શકેછે. તેનું કારણ એટલુંજ છે કે શહેરમાં કામની વેહેંચણી

હોયછે. ચિતરવાનું કામ હોયછે તે ચિતરનાર કરેછે ; તાર ખેંચવાનું કામ તાર ખેંચનાર કરેછે ; ઁંચવાનું કામ ઁરાં કરેછે. એ પ્રમાણે કામની વેહેંચણી થવાથી કામ જલદી થાયછે. ગામડાના સોનિયો અધું કામ પોતે કરેછે તેથી વાર લાગેછે એટલુંજ નહિ પણ ઘાટ સારો શોભીતો થતો નથી.

ખીજા ફાયદાનું ઉદાહરણ. કામ કરનારને એક તરેહનું કામ મુકી ખીજી તરેહનું કામ પકડવાનું ન હોવાને લીધે થતો પ્રયત્નો રોજ રેલવે સ્ટેશન ઉપર જે થાયછે તે જોતાં મેહેન માલુમ પડશે. ગાડિયોમાંથી દિવા કાઢાડી લેતીવખતે એક માણસ ગાડી ઉપર ચડેછે ને ત્યાંથી દિવો લઈ નીચે ઉભેલા ખીજા માણસને આપેછે જે તેને દિવા મુકવાની ગાડીમાં મુકેછે. આ પ્રમાણે ઘાડી મિનિટમાં ત્રીસ, ચાળીસ દિવા ઉતારેછે. જે હવે એકજ માણસ આ અધુંએ કામ કરે તો ઉપરથી એત્રણ દિવા કાઢાડી નીચે મુકવા ઉતરવું પડે ને ખીજા લેવા પાછા ઉપર ચડવું પડે. એમ હોય તો એ મળીને જે કામ પાંચ મિનિટમાં કરી શકેછે તે એક માણસને કરતાં અડધા કલાકથી પણ વધારે વખત થાય.

ત્રિજા ફાયદાનું ઉદાહરણ. વળી કામની વેહેંચણીને લીધે નવા યંત્રો શોધી કહાડવામાં આવેછે કે જેણે કરીને મેહેનત મેહેલી થાયછે ને ઝાઝી વાપરવી પડેછે, અને એક માણસ ધણા માણસનું કામ કરી શકેછે. જ્યારે વરાળ યંત્ર પેહેલવેહેલાં થયાં ત્યારે તેમાં એક ઢાંકણું વખતસર ઊઘાડવા વાસવાને એક છેાકરો રાખવામાં આવ્યો હતો. તેને પ્રકત તેજ કામ હતું અને તેણે એમ વિચાર કર્યો કે જે એ ઢાંકણું જોઈયે તે વખતે એની મેજે ઊઘડે વસાય તો મને અધી વખત રમવા મજે. તેથી તેણે તે ઢાંકણાને તે યંત્રના એક ખીજા ભાગ સાથે એવી રીતે દોરીથી જોડ્યું કે તે ઢાંકણું પોતાની મેજે જોઈયે તે વખતે ઊઘડવા વસાવા માંડ્યું. આવી રીતે જ્યારે એક માણસને ફક્ત એકજ કામ ઊપર હમેશાં ચિત આપવાનું હોય છે ત્યારે મેહેનત અ-આવવા વિગેરેના લોભથી નવા યંત્રો શોધી કહાડવાનો સંભવ વધેછે.

ચોથો ફાયદો એ છે કે કામની વેહેંચણી કરવાથી દરેક કારિગ-

રને જે કામ તે સજીવી સારૂ કરી શકતો હોય તે સોંપાયછે. પાંચ રૂપિયાના રૌજની કિંમતનું કામ કરનાર માણસને અડધા રૂપિયાના રૌજની કિંમતનું કામ કરવા સાંપવામાં ધણુંજ નુકશાન થાયછે. આપણે સુથાર એસાડિયે ને તેને લાકડાં ખસેડવા વિગેરે પરચુરણ કામ કરવાને મજૂર આપિયે નહિ પણ બધું કામ તેને પોતેજ કરી લેવાનું કહિયે તો શું થશે? ત્રણ આના રૌજનો મજૂર જે કામ કરત તે કરવામાં દસ આના રૌજનો સુથાર રૌકારો. આમ કરવાથી અજ્ઞાન લોકો ધારે કે મજૂરનો રૌજ બચ્યો પણ એમ સમજતા નથી કે સુથારનો જેટલો વખત મજૂરનું કામ કરવામાં ગયો તે વખતે પણ એની તો મજૂરી દરા આનાના રૌજ લેખે ચડી ને મજૂર હોત તો તેની ત્રણ આનાના રૌજ લેખે ચડત.

કામની વેહેંચણીને લીધે થતા એક એ ગેરફાયદા પણ અહિંજ કહી નાંખવા બેઠયે. ધારે એક ખરાદી છે કે જે કૃષ્ત પુરશિયોના આગલા પાયાજ તૈયાર કરેછે. હવે એ તો કૃષ્ત નમુના પ્રમાણે દરેક અઠવાડિયે પાયાની અમૂક સંખ્યા બનાવ્યો જાયછે. આખી પુરશી મજબૂત દેખાવડી, અને એસવા લાયક થશે કે નહીં તે બાબતનો એને માથે કંઈ જુમ્મો રહેતો નથી. કામની વેહેંચણીને લીધે દરેક માણસ પોતાનાજ કામપર ધ્યાન આપેછે અને તેથી જુદા જુદા માણસોએ તૈયાર કરેલા બધા ભાગ એકઠા થઈને આખી ચીજ કેવી થશે તેના જુમ્મો કોઈને માથે રહેતો નથી અને તે કારણથી કારિગરની અક્કલની તથા નજરની ખુબી વધતી નથી. વળી કામની વેહેંચણી ધણીજ થવાને લીધે મજૂર એક નિર્જિવ ચંત્ર જેવો થઈજાયછે. એક અમૂક જાતની ક્રિયા તે ધણીજ ચપજતાથી કરેછે ખરો પણ જો તેના કામમાં જરા પણ ફેરફાર કરવામાં આવે તો તેની ચતુરાઈ નકાબી થાયછે ને તે કંઈ ઉપયોગનો રહેતો નથી. કુદરતી રીતે તેની બુદ્ધિ સારી હોય તોપણ કામની વેહેંચણી અત્યંત થવાને લીધે તેના રૌજના કામથી તે જરા પણ ખિલતી નથી. કારીગરને કેલવણી આપ્યાથી આ ગેરફાયદા કેટલેક દરજ્જે કમી થાયછે.

અબાધિત વેપાર એ કામની વેહેંચણી છે.—જુદી જુદી પ્ર-

જામ્મી વચેના વેપાર ઉપર જે કૃત્રિમ અડચણો નાંખેલી હોય તે કાઢાડી નાંખવાથી દરેક દેશને પોતાને જોયતી દરેક ચીજ જાતે તૈયાર કરવાને બદલે જે ચીજો પોતે ધણી સારી રીતે બનાવી શકતા હોય તેના ઉપરજ મેહેનત કામે લગાડવાનો પ્રસંગ મળેછે.

સહોદ્યોગ. મેહેનતની વેહેંચણી કરતાં પણ સહોદ્યોગથી મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારે વધી શકેછે. સહોદ્યોગ અંટલે “ઘણાનું બેયુ કામે લાગવું”. કોઈ કામ કરવા બે સાથે મેંડે તો તે બે મળી અંકેક જુદો કરે તેનાથી બમણુંજ કામ કરી શકેછે. અમ નહિ પણ ઘણી વખત ત્રણ ચાર ઘણુંકે અંધી વધારે પણ કરી શકેછે. અંક મોટા વાહાણનું લંઘર ઉંચું ચડાવવામાં ઘણા માણસોની મેહેનતની જરૂર પડેછે ને તેમ કરવાથી મુકાબલે ઘણા થોડા વખતમાં તે કામ થાયછે. જે અંકજ માણસ પોતાની મેળે લંગર ઉંચું ચડાવવા મેંડે તો તેની મેહેનત શ્રેષ્ઠ જાય.

સહોદ્યોગ બે જાતનો છે. (૧) કેવલ સહોદ્યોગ અંટલે ન્યારે બે ચાર અથવા વધારે માણસો અંકઠા મળી અંકજ કામ કરેછે તે; જેમ કે ઉપર આપેલા દાખલામાં ઘણા માણસો અંક વજન ઉત્તરવામાં કામે લાગેલા હોયછે.

(૨) મિશ્ર સહોદ્યોગ. અંટલે જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા ધંધાઓમાં અંક બીજાને સહાય કરેછે તે. આપણે જોઈયે છિયે કે અંક લુગડાનો કકડો તૈયાર કરવામાં કેટલી તરેહની મેહેનત કામે લાગેલી હોયછે. આ દાખલામાં જુદી જુદી રીતે અને જુદી જુદી જગ્યામાં કામ કરતી જુદી જુદી પ્રકારની મેહેનત અંક બીજાને સહાય કરેછે. જે લોકો રૂ વાવે છે ને તૈયાર થયેલી ગાંસડિયો બાંધી મુંબઈ ચડાવેછે, ત્યાં પહોંચ્યા પછી જે કારિગરો અંક રૂનું કપડું બનાવવાને વિવિધ પ્રકારની મેહેનત કરેછે, આ બધા અંક કકડો તૈયાર કરવામાં અંક બીજાને પોતાની મેહેનતથી સહાય કરેછે. તેવીજ રીતે ગામડાના ખેતી કરનારાઓ ને શહેરના વણકરો અને બીજી ચીજો બનાવનારાઓ અંક બીજાને જોઈતી ચીજો તૈયાર કરી આપીને મિશ્રસહોદ્યોગ કરેછે. ખેતી કરનારા માણસો પોતાના અપ કરતાં વધારે ઓ-

રાક તૈયાર કરી રોહિરના લોકોને પુરો પાડેછે. ને તેના બદલામાં રોહિરના લોકો લુગડાં વગેરે બીજી ચિજો પોતાના ખર્ચ કરતાં વધારે ઉત્પન્ન કરી ખેતી કરનારા માણસોને પુરી પાડેછે.

ઓળખે અંને સાંચાચો મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ધણીજ વધારે છે. એવો કંઈપણ ઉદ્યમ નથી કે જેમાં ઓળખે વગર ચાલે. ગમે તેવી અનાડી ખેતી માટે પણ કોદાળો જોઈશે ને ગમે તેવું સાધારણ શીવવાનું કામ પણ સોય વગર ચાલશે નહિ. જેમ દેશમાં વિદ્યા ને જ્ઞાનને ફેલાવો થતો જશે તેમ દરેક જાતના ઉદ્યોગમાં સાંચાચો વધારે વાપરવામાં આવશે. સાંચાચો મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ખેરતિ વધારી શકેછે. એક તો સાંચાચો દાખલ થતાં પેહેલાં જે કામ માણસોની મેહેનતથી કરવું પડતું તે તેમની સહાયથી થાયછે, જેમ કે શિવવાના સાંચા. ખીજું એકે માણસો પોતાની મેજે કરવાને કોઈદિવસ શક્તિમાન થાય નહિ એવું કામ સાંચાથી થાયછે; જેમકે આગગાડીને કલાકમાં પચાસ સાઠ ગાઉ તાણીજવી. પેહેલી રીતમાં જે કામ કરવાને પ્રથમ ધણા માણસો જોયતાં તે હવે સાંચાની મદદથી થાડા માણસો કરી શકેછે. આમ થવાથી તેવા કામમાં જે વધારે માણસો કામે લાગેલાં હતાં તે ખીજાં કંઈકામો કરવાને સારૂ નવરાં થાયછે. ખીજી રીતમાં નવાજ ઉદ્યોગો નીકળે તો આ પ્રમાણે નવરા પડેલા લોક તેમાં કામે લાગી શકે.

મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ કર્મકારની નિપુણતા, બુદ્ધિ, સદાચાર અંને વિશ્વાસ્યતાથી વધેછે.—કારિગરની નિપુણતાથી મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે એ વાત એવી તો સ્પષ્ટ છે કે તેના દાખલો આપવાની પણ જરૂર નથી. કેટલાક ધંધાઓમાં જોઈતી નિપુણતા મેજવવાને કેટલાક વર્ષ લગી ધ્યાનથી શિખવું પડેછે.

કર્મકારની બુદ્ધિ.—અજ્ઞાન અંને બુદ્ધિવગરનો કારિગર પોતાનું કામ ક્રૂર રૈજને દિઠે રસ્તે કર્યો જાયછે. તે જોઈતું શિખ્યો હોય તેથી વધારે જરાપણું કરી શકતો નથી, ને પોતાના કામમાં જરાપણું સુધારો કરવાનું તેને સુઝતું નથી. તે જે ધંધામાં કામે લાગ્યો હોયછે તે જો કોઈ વખતે મંદ પડ્યો ને તેથી તેના રૈજગાર બંધ

થયો તો તે વખતે તે કંઈ ખીજું કરી શકતો નથી ને ખેતે તથા પોતાના કુટુંબને બીજા માંગવા નીકળવાનો વખત આવેછે.

કર્મકારનો સદાચાર. દરેક જાતના અમિત આચારથી અંગ-અળ ઓછું થાયછે. હંમેશા દારૂ પીનારો માણસ બાનમાં હોય તોપણ ધાતું ખરું કંઈ સખત મેહેનત કરી શકતો નથી ને અમિતાચારની ટેવોથી અકાળક્ષિણતા અને મૃત્યુ થાયછે. કર્મકારની શુદ્ધિ ને સદા-ચાર વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે. શુદ્ધિહીન માણસ માનસિક આનંદ ભોગવી શકતો નથી અને નિરપદ્રવ ગમતોની તુલના બાગ્યેજ કરી શકેછે. કેળવણીનો ફેલાવો અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણુ તેમજ ખીજી રીતિ જોતાં પણ ઘણો અગત્યનો છે. કેળવણીથી શુદ્ધિ ખુલેછે ને તેથી કર્મકાર વધારે સમર્થ થાયછે; વળી તે વધારે મિતાચારી થાયછે. કારણ કે કેળવણીથી તેને આરોગ્ય તથા નિરપદ્રવ ગમતો તથા વિનોદ જડે-છે. દરેક દેશમાં નીચ વર્ગના લોકોમાં જેમ કેળવણી પ્રસારતી જાયછે તેમ દારૂ પીવા વિગરે દુર્ગુણો ઓછા થતા માણસ પડેછે.

કર્મકારની વિશ્વાસ્યતાથી દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં ઘણો ફેર પડેછે. કર્મકાર ઉપર વિશ્વાસ ન હોવાને લીધે તે બરોબર કામ કરેછે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખવાને માણસો રાખવાં પડેછે. હવે જો કર્મ-કારો વિશ્વાસ રાખી શકાય એવા હોય તો દેખરેખ રાખનારા માણસો રાખવા ન પડે ને તે માણસોની મેહેનત ખીજા કંઈ કામમાં કામે લગાડી શકાય. વળી એમ પણ નક્કી સમજવું કે જે કર્મકાર ઉપર દેખરેખ રાખવાની જરૂર પડેછે તે ગમે તેટલી સખત દેખરેખ હોય તો પણ ગમે તેમ કરી લાગ જોઈરસળવાનોજ. એવી માં આખું હમેશાં બનેછે કેમકે તેમાં એટલી બધી જુદી જુદી કિયામ્મો કરવાની હોયછે ને એટલી લાંખી જગ્યા ઉપર કર્મકારોને છુટા છુટા કામ કરવાનું હોયછે કે બધેડોકાણે સખત દેખરેખ રાખી શકાતી નથી.

આ વિષય પુરો કરતાં પહેલાં મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારનારા કારણો ૫મી ગણવી જવા એ ઠીક છે. આ કારણો બે પ્રકારનાં છે.

પદાર્થગત

અને

માનસિક.

કામની વેહેંચણી }
સહોદ્યોગ. }
સાંચામ્મા અને }
ઓજાર. }

કર્મકારની

{ નિપુણતા.
{ શુદ્ધિ.
{ સદાચાર.
{ વિધારયતા.

આપણે ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક મેહેનત વિષે કહી રહ્યા. હવે ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વચ્ચે શું તે સમજવાની જરૂર છે.

ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વચ્ચે.—ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક મેહેનત વચ્ચેનો તફાવત બરોબર ધ્યાનમાં રાખવાથી એમ લાગશે કે ઉત્પાદક કર્મકાર તે ઉત્પાદક વ્યય કરનાર ને અનુત્પાદક કર્મકાર તે અનુત્પાદક વ્યય કરનાર છે. ઉત્પાદક કર્મકારનો સઘળો વ્યય કંઈ ઉત્પાદક નથી પણ જે વખતે તે ઉત્પાદનમાં કામે લાગેલો હોય છે તે વખતે તેનું પોષણ કરવામાં જેટલું વપરાય છે તેટલાનોજ ઉત્પાદક વ્યય થયો એમ કેહેવાય. સઘળા વૈભવના પદાર્થોનો વ્યય અનુત્પાદક રીતે થાય છે, કારણ કે તેમના ઉપયોગથી કંઈ નવું દ્રવ્ય ઉત્પાદન થતું નથી. સઘળો બગાડ અનુત્પાદક વ્યય છે ને કેટલાક લોકો ધારે છે કે તેથી પ્રજાને ફાયદો છે તેમ નથી પણ ઉલટું નુકશાન છે. કૃષ્ત સ્ત્રીજેના વ્યયથીજ જો પ્રજાને ફાયદો થતો હોય, પછી તે વ્યય ઉપયોગી હોય કે નિરૂપયોગી, તોપછી કોઈપણ પ્રજાને દ્રવ્યવાન થવાનો રસ્તો ધણીજ સેહેલો થઈ ગયો. કૃષ્ત ધરબાર પાડી નાંખવા, માલમલકત બાળી નાંખવી એટલે દ્રવ્યજ દ્રવ્ય. એમાં કંઈ શક નથી કે એમ કરવાથી સુથાર કડિયા વગેરેના ધંધામાં એકદમ તેજી આવશે. પણ તેમને જે ફાયદો થશે તે સર્વ લોકોને નુકશાન થઈનેજ. પણ આવી બૂલ હરરોજ ઘણા માણસો કરે છે. તેનો એક દાખલો થોડા દિવસ ઉપર અમારા જીવામાં આવ્યો હતો તે અહિં દાખલ કરિયે છિયે. એક ગૃહસ્થને ઘેર એ બેહેનો બેઠી બેઠી વાતો કરતી હતી એટલામાં તેમાંની એકનો છોકરો ત્યાં લાકડીવતી રમતો હતો તેણે તે લાકડી મારી પાસે પાણીનો ગોળો હતો તે ભાગ્યો. એટલે તેની માએ તેને મારવા માંડ્યો. ત્યારે બીજી બેહેને કહ્યું કે “હવે જવાદે દુનિયામાં એમજ ચાલે છે, એકને નુકશાન તો તેથી બીજાને ફાયદો; એમ ગોળા ભાગતા ન હોય તો કુંભારની રોજ કેમ ચાલે.” હવે આ કેહેવામાં જેટલી બૂલ રહેલી છે તે આપણે તપાસિયે. ધારો કે નવો ગોળો લાવવાના એ આના પડે છે. ત્યારે પેલી બેહેનના કેહેવા પ્રમાણે કુંભારને એ આના મળશે ને તેથી તેમના ધંધાને તેટલું ઉત્તજન મળશે. એ તો બરોબર છે, એમાં કાંઈ ખોટું કહાડવા જેવું નથી. પણ જો એમ સમજવામાં

આવતું હોય કે ગોળા ભાગવા એ સારી વાત છે, ને તેથી સામાન્ય રીતે ધંધારોજગારને ઉત્તેજન મળેછે, તો આપણે કેહેલું જોઈએ કે એમ સમજવામાં ફક્ત ઉપરથી દેખાતી વાતનો જ વિચાર કરેલાં છે ને જે વાત એકદમ દેખાઈ આવતી નથી તેના પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.

એ કોઈ જિતું નથી કે જે ગોળો લાવવાને એ આના કાઢાડવા ન પડ્યા હોય તો એ એ આનાની ટોપી અથવા એવું કંઈ આણત.

હવે આમ થવાથી સામાન્ય રીતે ધંધારોજગાર પર શી અસર થઈ તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ગોળો ભાગવાથી કુંભારના ધંધાને એ આનાનું ઉત્તેજન મળ્યું; આ વાત તો તરત નજરે ચડેછે.

જો ગોળો ન ભાગ્યો હોત તો ટોપી બનાવનારાએના અથવા એવા બીજા કોઈ ધંધાને એ આના જેટલું ઉત્તેજન મળત. આ વાત ઉપર ઉપરથી જોતાં નજરે ચડતી નથી. ત્યારે જે વાત તરત દેખાઈ આવેછે ને જે એકદમ સુઝી આવતી નથી તે બંનેનો વિચાર કરતાં એમ તરત લાગશે કે ગોળા ભાગે કે ન ભાગે તેથી સામાન્ય ધંધારોજગાર ઉપર અથવા દેરામાં કામે લાગેલી કુલ મેહેનત ઉપર કાંઈ પણ અસર થતી નથી. પણ જેનો ગોળો ભાગ્યો તેના ઉપર શી અસર થઈ તેનો વિચાર કરીએ. ગોળો ભાગ્યો ત્યારે તેના ઘરમાંથી એ આના ગયા ને અસલ ગોળો હતો તેવો ગોળો આવ્યો. ઘરમાં કંઈ નવી ચીજ આવી નહિ.

જો ગોળો ભાગ્યો ન હોત તો એ આના ટોપી લાવવામાં જાત પણ ગોળો ને ટોપી એ વાપરવા મળત.

હવે જેનો ગોળો ભાગ્યો તે લોકસમાજમાંનું એક માણસ છે, તેથી સમગ્રે વિચાર કરતાં ને આપ્પા લોકસમાજને કામ લાગતી ચીજો અને તેની મેહેનતની ગણના કરતાં લોકસમાજને ભાગેલા ગોળાના મૂલ્ય જેટલું નુકસાન થયુંછે, એમ માલુમ પડશે.

આ ઉપરથી બગાડ અને એરાઆરામમાં થતા ઉડાઉ ખર્ચને સારું હમણાં કેહેવામાં આવેછે કે તેથી વેપારના હકમાં ઠીક છે તે કેહેલું કેટલું એવકુફી ભરેલું છે તે સહજ માલુમ પડશે. ઉડાઉ માણસના વગર વિચારી ખર્ચથી લોકસમરતને કંઈ પણ ફાયદો થતો નથી

એ બતાવવાને અર્થશાસ્ત્રનું સહેજસાજ જ્ઞાન પણ અસ થશે. પણ આ બાબતનું વધારે વિવેચન મુંડીના વ્યાપાર સમજાવ્યા વગર થશે નહીં. આમ કરવામાં અર્થશાસ્ત્રની એક ખીજી શાખાનો આરંભ થાયછે, તેથી તેવિશે આવતા પ્રકરણમાં કહીશું.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. મહેનતવિષે.

૧. દ્રવ્યઉત્પાદનમાં મહેનત વગર ચાલે એમ નથી એ બતાવો.
૨. રોટલી જેવી ચીજ પેદા કરવામાં જે જુદી જુદી પ્રકારની મહેનતની જરૂર પડેછે તેમાંની કેટલીક ગણાવો.
૩. ઉત્પાદનમાં મહેનત યથાર્થ રીતે શો ભાગ લેછે તે બતાવો.
૪. ઉત્પાદક મહેનત કોને કેહેવી ?
૫. બતાવો કે કેટલીક અનુત્પાદક મહેનત પરોક્ષ રીતે ઉત્પાદક હોયછે.
૬. મહેનતની વેહેંચણીથી શી રીતે તેની ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે ?
૭. મહેનતની વેહેંચણીના ફાયદા બતાવો.
૮. તેથી યતા કંઈગેર ફાયદા છે ને હોય તો શા ?
૯. બતાવો કે અબાધિત વેપાર ફક્ત કામની વેહેંચણી છે.
૧૦. સહોદ્યોગ એટલે શું ? કેવળ અને મિત્ર સહોદ્યોગની વ્યાખ્યા આપો.
૧૧. સાંચાથી મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ કેવી કેવી રીતે વધેછે ?
૧૨. મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાના કયાં માનસિક કારણો છે ?
૧૩. ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વચ્ચે એટલે શું ?
૧૪. એક દાખલો આપી બતાવો કે અનુત્પાદક વચ્ચથી લોક સમસ્તની આબાદાની વધતી નથી.

૧. એક નિરાખિયાને માસ્તરે શિક્ષા દાખલ નરસિંહ મહેતાનું મામેં લખવાનું કહ્યું. એ લખવાની મહેનત ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક ?

૨. ક્રિકેટની રમતમાં કેવી પ્રકારનો સહોદ્યોગ છે ? તથા માણસના શરિરના અવયવોમાં કેવી તરેહની મહેનતની વેહેંચણી છે ?

૩. રમતોમાં મહેનતની વેહેંચણી અને સહોદ્યોગથી શા ફાયદા થાયછે ?

૪. ક્રિકેટની રમતમાં, રમનારાઓ શિવાય ખીજા કોઈના સહોદ્યોગની જરૂર છે ?

૫. બહુનમાંની હવા દ્રવ્ય કેહેવાય ? જવાબના કારણ આપો.

૬. સોક્રાટાં બાજીની રમતમાં રમનારાઓ શિવાય ખીજા કોઈના સહોદ્યોગની જરૂર છે ?

૭. હુકો પિવો એ દ્રવ્યનો ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક વ્યય છે ?

૮. ધારો કે એક મોટો ધરતીકંપ થવાઈ મુંબાઈ શહેરના બધાં ઘર પડી જાય તો એથી કંઈ વેપારને ફાયદો થશે ?

૯. ધારો કે સુરંગથી મુંબાઈનું નવું બોરીબંદર રોશન ઉડાવી દિધું હોય તો તેથી વેહેપારને ફાયદો કે નુકસાન ?

૧૦. ધારો કે તમારાથી એક દુધનું તામકું દોલાઈ ગયું; આની દ્રવ્ય ઉપર શી અસર થશે?

૧૧. ધારો કે દુનિયામાં માણસો બિનકુલ મરતાં બંધ થયાતો છાજ વેચનારાની શી વળે થશે ?

પ્રકરણ ૩ મુડીવિષે.

મુડી અને નાણાં તે એકજ એમ સમજવું એ મોટી ભૂલ છે. નાણાં એજ મુડી એમ હોય તો આપણે જે કાઢીગયા કે મુડી દ્રવ્યઉત્પાદનનું એક આવશ્યક છે તે વાત ખોટી પડશે. દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં નાણાં જાને કંઈ કામ લાગતાં નથી. આપણે પેહેલાં નાણાંના ઉપયોગ અને વ્યાપાર સમજાવી ગયા તે ધ્યાનમાં રાખવાથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે કે નાણાં અને દ્રવ્ય કે મુડી એ કંઈ એકરૂપ નથી. એ વાત ખુલી જવી ન જોઈએ કે નાણાં તે મૂલ્યનું એક માપ છે અને વિનિમય કરવાનું એક સાધન છે એટલે તે બીજી સઘળી વસ્તુઓના મૂલ્યની ગણના કરવાને માપ તરીકે સાર્વજનિક સંમતીથી પસંદ કરેલી વસ્તુ છે ને તેથી તેનો સઘળી વસ્તુઓ સાથે વિનિમય કરી શકાય.

મુડીની વ્યાખ્યા.—દ્રવ્યનો જે ભાગ ભવિષ્યમાં દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં કામે લગાડવા સારૂ બચાવવામાં આવેછે તે મુડી.

ઉત્પાદનમાં મુડી જે કામ કરેછે તેનો એક દાખલો. પેહેલેથી

એકઠા કરેલા દ્રવ્યમાંથી જો કર્મકારેને મદદ ન મળતી હોય તો એતી-
વાડીની ક્રિયાઓ થઈ શકે નહિ. ખી વાચ્યા પછી તેનાં દાણા થઈ તેના
રોટલા થઈ ખાવાના કામમાં આવતાં તે કેટલા મહીના નિકળી જાય.
આ ઉપરથી જણાશે કે કર્મકારે જે સીજ ઉત્પન્ન કરવામાં કામ
લાગ્યા હોય તે ઉપર તેઓ રહી શકે નહિ. પણ તે સીજ ઉત્પન્ન
થતાં લગી પોતાની અગર ખીજની મેહેનતથી પેહેલાં ઉત્પન્ન
થયેલાં દ્રવ્યમાંથી તેમને ખાવા મળવું જોઈએ. આ દ્રવ્ય તે મુડી.
પેહેલાં ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય હવે પછીના દ્રવ્યઉત્પાદનમાં કેટલું કામ
બજાવેછે તે આપણા ગામડાંઓમાં ચાલતી રીત ઉપરથી સેહેજ
માલુમ પડશે. એકુત અસલ તો ઘણું ખર્ચ પોતાના કર્મકારેને તે-
મની મેહેનત સારૂ પૈસા આપવાને બદલે ગયા વર્ષના પાકમાંથી
ભરી રાખેલા દાણા આપતા. હજુ પણ કેટલેક ડોકાણે આ પ્રમાણે
ચાલેછે. પણ હવે ઘણે ખર્ચે ડોકાણે એકુતો પેહેલા વર્ષની પેદારાના
દાણા આવી રીતે ખીજ વર્ષની પેદારામાં કામે લગાડેલા કર્મકારેને
મેહેનતાણા તરીકે આપવાને બદલે કર્મકારેને મેહેનત બદલ નાણું
આપતા શિખ્યાછે. ત્યારે પ્રથમ એકઠા કરેલા દ્રવ્યની હવે આ
નાણું સંજ્ઞા છે. દ્રવ્યઉત્પાદનમાં પ્રથમ પેલા દાણા જે મદદ કરતા
હતા તેજ હવે આ નાણું કરેછે. ત્યારે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી
જોઈએ કે જે દ્રવ્ય ઉત્પાદક કર્મકારેને મેહેનતાણા તરીકે આપવામાં
આવેછે તે મુડી; અને તે હવે પછી થવાના ઉત્પાદનમાં કામે લા-
ગેલા કર્મકારેનું પુરું કરવામાં વપરાવાથી ઘણું અગત્યનું કામ કરે-
છે. પણ એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે મેહેનતાણા તરીકે આપતા
નાણું કંઈ મુડી નથી પણ તે નાણુંવતી જે અનાજ, લુગડાં વગેરે
વેચાતી આણવામાં આવેછે તે મુડી. સોનું રૂપું જાતે કંઈ મેહેનત કર-
નારાઓના ભરણ પોષણમાં ખપ આવતાં નથી. જો તે આપવાથી
તેને બદલે અન્ન પાણી વગર જે સીજ પર હાંદગીના આધાર છે
તે ન મળતી હોય તો તે કેવળ નકામાં છે. એક સમયે એક લ-
શ્કરે પરમુલુકમાં જઈ એક શહેરને ઘેરે ઘાલ્યો હતો ત્યાંથી તેમને
એકદમ નાસવું પડ્યું. તે એવી સંકડામણમાં આવી ગયા હતા
કે નાસતાં સાથે લઈ જવાનો સામાન જેમ અને તેમ ઓછો કરવા

સાર નાણાંની પેઠી પણ નાંખી દીધી. તેમનાં કેટલાક શિષ્યાઓએ
એકદમ પૈસાદાર થવાના વિચારથી તેમાંથી પોતાના ખીસાં વીગરે
બરાવ તેટલા સોનાવતી બરી લીધાં પણ આખરે તે લોકોને તે
નાણાં નાખી દેવા પડ્યાં કારણ કે તે રાખવાથી તેમનું દુઃખ જરા
પણ ઓછું થાય તેમ નહોતું, કેમકે દુશ્મનનાં મુલકમાં તેમને કોઈ
કંઈ આપે નહિ. ઉલટો એટલો મફત ભાર ઉચકીને નાસવાથી
હેરાન થયા એજ ફાયદો. આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે જો
નાણા આપી તેને બદલે માણસને આવશ્યક ને સુખ આપનારી સીને
ન મળે તો નાણાં નકામાં છે.

કેટલાક એમ તકરાર ઉઠાવે છે કે મુસારો મુડીમાંથી અપાય છે,
એમ કેહેવું એ બૂલ ભરેલું છે. તેમનું કેહેવું એવું છે કે મહેનત
જે ઉત્પન્ન કરે છે તેના મૂલ્યમાંથી મુસારો અપાય છે એટલે મહેનત
પોતે પોતાને મળવાનો મુસારો ઉત્પન્ન કરે છે બેશક એ તો ખરું જ
છે કે છેલ્લે સરવાળે જોતાં મુસારો તેમજ નફો મહેનત અને મુડી
એકઠા મળી જે પેદા કરે છે તેના મૂલ્યમાંથી મળે છે. પણ જ્યાંલગી
મુડીવાળો આખા કામનું જોખમ પોતાને માથે રાખે છે અને કામ
લગાડેલા માણસોને તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સીજ બજારમાં મુકાય
તે પેહેલાં ઘણા મહિના ને કોઈ વખતે વર્ષો પેહેલાં અમુક દરખાસો
મુસારો આપે છે ને તે આ મુસારો તે સીજ આખરે નહિ વેચી
શકાય એવી નિવેડે તો પણ આપે છે ત્યાંલગી તો એ વાત સ્પષ્ટ
છે કે મુસારો મુડીમાંથી એટલે હવે પછી કરવાના ઉત્પાદનમાં મદદ
લાગવાના હેતુથી બચાવેલા દ્રવ્યમાંથી અપાય છે. ધારો કે આપણું
એક એતર છે તેમાં ડાંગર વાવવા ને સંભાળ રાખવા આપણે માણસો
પગાર આપી રાખીએ છીએ. આપણે એમ એવી આશાથી કરીએ
છીએ કે ડાંગરનો જે પાક થશે તેની કિંમતમાંથી આપણે આપેલા
મુસારો વળી રહેશે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત આપણને ફાયદો
રહેશે. પણ કેટલીક વખતે એમ અને કે આ આપણી ધારણા પુરી
પડે નહિ. ડાંગરને પુરતો વરસાદ કોઈ વર્ષ થાય નહિ ને તેથી
વાવેતર તમામ નકામું જાય. હવે જો મહેનતને તે જ સીજ પેદા કરે છે
તેના મૂલ્યમાંથી પ્રત્યક્ષ રીતે મુસારો મળતો હોય તો આવે પ્રસંગે

આપણી ડાંગર વાવનારા તથા ઉછિરનારા કર્મકારીને પછી પણ મળે નહિ. પણ આપણે તો આપણી પાસેના પેહેલેથી એકઠા કરેલા દ્રવ્યમાંથી તેમને પગાર આપીએ છીએ. પછી પાક સારો નિવેડે કે ન નિવેડે તે આપણું નરિઅ.

મુસારાનું ભંડોળ. મુસારા આપવામાં વપરાતા દ્રવ્યને કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ મુસારાનું ભંડોળ નામ આપેછે. આ ઉપરથી એમ સમજવું નહિ કે દરેક મુડીવાળા માણસ પાસે એક આસ ભંડોળ હોયછે કે જે તેણે કોઈ બીજા કામમાં નહિ વાપરતાં મુસારો આપવામાંજ વાપરવું જોઈએ. પણ એ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું કે હમેશાં દરેક ધંધામાં ભારે ઉત્પાદન ન થઈ હોય તો મુસારામાં વપરાતું ભંડોળ, તેજ ધંધામાં બીજા કામ સારૂ જેવાં કે મકાનોમાં, સાંચાએમાં તથા કાચા માલમાં રોકાયેલી મુડીના એક અમુક પ્રમાણમાંજ હોયછે. તેથી જો કોઈ અમુક ધંધામાં મુસારા રિવાજ બીજા કામમાં રોકાયેલી મુડીમાં વધારો થાય અને જો તે ધંધાની સ્થિતિમાં બીજી બધી રીતે કઈ ફેરફાર થયો ન હોય તો તે ધંધાના મુસારાના ભંડોળમાં પણ તેજ પ્રમાણમાં વધારો થવોજ જોઈએ.

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મુસારામાં વપરાતું દ્રવ્ય બધું ઉત્પાદક કર્મકારીનું પૂરું કરવામાં કામે લાગેછે એમ નથી. તેમાંના ઘણા ભાગ તો જે લોકોની મેહેનત કેવળ અનુત્પાદક છે તેઓમાં વહેંચાયછે. મુસારાના ભંડોળનો જે ભાગ ઉત્પાદક મેહેનતનું પોષણ કરેછે તેટલોજ મુડી માટે મુસારાના ભંડોળના બે મુખ્ય ભાગ થાયછે:—(૧) જે ઉત્પાદક મેહેનતનું પોષણ કરેછે ને તેથી દેશની સામાન્ય મુડીમાં આવી જાયછે તે (૨) જે દ્રવ્ય ઉત્પાદન નથી કરતી એવી મેહેનતના પોષણમાં એટલે અનુત્પાદક અરથમાં વપરાયછે તે.

ઉત્પાદનમાં મુડી જે બીજી રીતની મદદ કરેછે તેનો દાખલો. મુડી દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં જે મદદ કરેછે તે ફક્ત કર્મકારીનું પોષણ કરવાનીજ નથી. જે બધું દ્રવ્ય ભવિષ્યમાં ઉત્પાદન કરવામાં કામે લગાડવા સારૂ રાખવામાં આવ્યું હોય તે મુડી. મકાનો, સાંચાએમાં, હથિયારો વિગેરે જે દ્રવ્યઉત્પાદનમાં મદદ લાગેછે તે પણ મુડીમાં ગ-

ણાય. કેટલાક ધંધાઓ ચલાવવામાં મોટા મકાનો અને કિમતી સાં-
આકામ ઉભાં કર્યા વગર કાયદો પડેજ નહિ. આપણે અહિંયા જે કા-
પડ વણવાનું કામ ચાલેછે તેનોજ દાખલો લો. તે ધંધો ચલાવનારને
કર્મકારોને રોજ આપવામાં મુડી વાપરી પડેછે તે શિવાય વળી મકા-
નોમાં, હથિયારોમાં અને સાંઆઓમાં મુડી રોકવી પડેછે. ધંધો ચ-
લાવનારનું જેટલું દ્રવ્ય હોય તેટલું બધું મુડી છે એમ ધારવું નહિ.
તેનાં દ્રવ્યનો કેટલોક ભાગ તો નાના પ્રકારના વૈભવના પદાર્થો લેવામાં વ-
પરાયછે. તેના દ્રવ્યના “જેટલા ભાગની તે નવા ઉત્પાદનમાં કામે
લગાડવાની યોજના કરેછે” તેટલી મુડી. મીલના કેહેવા પ્રમાણે “ઉ-
ત્પાદનમાં મુડીની મદદ તે કામને જરૂરિયાત આશ્રય, રક્ષણ, ઓળખ
અને સાહિત્ય આપવાની અને કામ ચાલે ત્યાં લગી કર્મકારોને આવા
વિગરે આપી પોષણ કરવાની છે. આ મદદ હાલ ચાલતી મેહેનતને
થઈ ગયેલી મેહેનત અને તેના ઉત્પન્નમાંથી લેવી જરૂરની છે. આ
ઉપયોગને માટે એટલે ઉત્પાદક મેહેનતને જે આવશ્યકો પેહેલેથી જો-
ઈયે છિયે તે પુરા પાડવા માટે જે જે વસ્તુઓની યોજના કરેલી હોય
તે મુડી.”

માલના ખપ ઉપર મેહેનતના ખપનો આધાર નથી. આ-
પણે કહીગયા કે કોઈ વેપારીનું જેટલું દ્રવ્ય તે વૈભવના પદાર્થો લેવામાં
વાપરેછે તે મુડીમાં ગણાય નહિ પણ જેટલું નવા ઉત્પાદનમાં કામે લ-
ગાડે તેજ મુડી કેહેવાય. પણ કોઈ એમ કેહેશે કે જે દ્રવ્યથી તે વૈભ-
વના પદાર્થો લેછે તેથી પણ મેહેનતનું પોષણ થાયછે; ધારો કે તે બાર
મહીને રૂ. ૫૦૦ ની શીત લે તો તેટલા રૂપિયા શીત બનાવનારા કર્મકારોના
પોષણમાં વપરાશે અને તેથી તેટલા રૂપિયાતેણે પોતાના ધંધામાં વાપર્યો
હોત તો તેને આપણે મુડી કહેત તેમ શીત લેવામાં વાપરેલા રૂપિયા પણ
મુડીમાં ગણવા જોઈયે.

આથી આપણે મુડી વિષેના એક ધોરી સિધ્ધાંત ઉપર આપ્યા
અને તે બહુ સારી રીતે મનમાં ડસાવવાની જરૂર છે. તે સિધ્ધાંત
એ કે માલના ખપથી મેહેનતનો પણ ખપ થાયજે એમ નથી.

મેહેનતના ખપનો આધાર તો મેહેનતને મુસારો આપવામાં પ્રત્યક્ષ

રીતે જોડલી મુડી રોકાયેલી હોય તે ઉપર છે. માલના અપથી તે ક્રમ્પ કંઈ તરફ મેહેનત કામ લાગશે તેટલુંજ નક્કી થાય છે.

એક દાખલો. ઉપર કહેલી વાત ખરી છે, એ એક દાખલો આપવાથી બહુ સારી રીતે જણાઈ આવશે. ધારો કે એક લુગડાં વણવાના કારખાનાનો માલીક રૂ. ૫૦૦ ની દરવર્ષે શીત કીનારી લે છે. હવે કેટલાક એમ કહેશે કે તે આવી રીતે શીત કીનારી લેવામાં રૂ. ૫૦૦ વાપરે કે શીત કીનારી લેવાને બદલે તેટલા રૂપિયા તે પોતાના ધંધામાં વધારે કારિગરો રાખવામાં વાપરે તેમાં શું ફેર પડવાનો હતો? તે પોતાનો ધંધો વધારવામાં રૂ. ૫૦૦ વાપરના તે લુગડાં બનાવનારા કર્મકારોનું પોષણ કરવામાં તે રકમ વપરાત તેજ પ્રમાણે જ્યારે તે શીત કીનારી લે છે, ત્યારે શું શીત કીનારી બનાવનારા કર્મકારોના પોષણ કરવામાં તે રકમ કંઈ નથી કામ આવતી? જો તે શીત કીનારી લેવી બંધ કરી લુગડાં બનાવનારા વધારે રાખશે તો ફક્ત શીત કીનારી બનાવનારાએને ૫૦૦ રૂપિયા મળવાને બદલે તેટલી રકમ લુગડાં બનાવનારાએને મળશે એથી વધારે શો ફેર પડવાનો છે? આવા સવાલોનો ખરો જવાબ ગોઠી કહાડવા માટે, પેલો માણસ શીત કીનારી લેવી બંધ કરી ૫૦૦ રૂપિયા બીજા વધારે લુગડાં બનાવનારાએને મુસારે આપવામાં વાપરશે ત્યારે શું થશે તેનો ખરોખર વિચાર કરવો જોઈએ. શીત કીનારી બનાવનારો વેપારી શીત કીનારીનો અપ એમના થવાને લીધે જોડેલો અપ એમના થયો હશે તે પ્રમાણમાં પોતાના ધંધામાં પેહેલાં કરતાં એમની મુડી રોકશે. હવે પોતાની ધરાકી આવી રીતે એમની થશે ત્યારે શીત કીનારી બનાવનારો વેપારી વધારે ઉડાગી થશે અથવા પોતાના માલનો અપ એમના થવાને લીધે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નવરી પડેલી મુડીમાંથી કંઈ આવક મેળવવાની તેની હ/ઠ્ઠા નહિ થાય એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી; માટે આપણે એમ ધારણે છીએ કે તે પેલી નવરી પડેલી મુડી કોઈ બીજા ધંધામાં રોકશે. હવે આ મુડી કંઈ તેના પેહેલાં ધરાક (પેલો લુગડાં બનાવવાના સાંચાએનો માલીક) જે વતી હવે પોતાના વધારે રાખેલા કર્મકારોને મુસારે આપે છે તેજ નથી.

આતો ખીજી મુડી છે. એટલે આખરસરવાળે એમ થયુંકે પેહેલાં મેહે-
નતના પોષણમાં જે ૫૦૦ રૂપિયા વપરાતા હતા તેને બદલે હવે રૂ. ૧૦૦૦
વપરાવા માંડ્યા. શીત કીનારી બનાવનારા કર્મકારોને જે રકમ મળતી
હતી તેજ રકમ હવે લુગડાં બનાવનારાઓને મળવા માંડી એમ નથી
પણ લુગડાં બનાવનારાઓને તો નવી શેજી જગી અને શીત કીનારી
બનાવનારાઓને અપાતી મુડી હવે કોઈ ખીજી પ્રકારના કર્મકારોને
અપાવા લાગી.

ધણા લોકોના મનમાં એમ હોયછે કે વૈભવના પદાર્થો લેવામાં થતા
અર્ચથી વેપારના હક્કમાં ફાયદો છે. આ ધારવું કેટલું જૂલ ભરેલું છે તે
ઉપરના દાખલાથી તરત દેખાઈ આવશે. વૈભવના પદાર્થો વપરાવાથી
મજૂરિયાત લોકોને કંઈ ફાયદો થતો નથી; અને જો એવા પદાર્થો વેચા-
તી લેનારને તે વેચાતી લેવાના પૈસા ખેતીવાડી જેવા કોઈ ધંધામાંથી આ-
વતા હોય તો કર્મકારોને બમાયું નુકસાન થાયછે. પ્રથમ તો ઉપર આ-
પેલા દાખલામાં બતાવ્યા પ્રમાણે જેટલી રકમના વૈભવના પદાર્થો લે-
વામાં આવે તેટલી રકમ મુસારાના ભેડાળમાંથી ઓછી થાયછે; અને
ખીજું એ કે દ્રવ્યનું ઉત્પાદન અને તેથી કરીને મુડીનું તૈયાર થયું પણ
અટકેછે.

ખીજો દાખલો. આ છેલો કહેલો મુદ્દો એક દાખલો આપવાથી ધણી
સારી રીતે સમજશે અને વળી તેથી માલનો અપતે મેહેનતનો અપ
નથી એ સિદ્ધાંતની યથાર્થતા વધારે જણશે. એકુત પોતાના ઘડું
પોતાને જોઈતી ખીજી ચીજો લેવા સારૂ વેચેછે. હવે જો આ ચીજોનો
અનુત્પાદક વ્યય થતો હોય તો બરોબર તેમના મૂલ્યજેટલી રકમ દેશ-
ની મુડીમાંથી ઓછી થશે; જો તેમનો ઉત્પાદક વ્યય થાય તો દેશની
મુડી વધેછે. એટલે પોતાના ઘડું બદલ આવેલા નાણાની જો એકુત
મુખમલ લાવે તો તેથી કોઈ પણ રીતે ઉત્પાદનમાં મદદ થતી નથી, ફક્ત
તેથી તેના પોતાના જીવને આનંદ તથા સંતોષ થાય તેટલુંજ. પણ તે
મુખમલ વપરાઈને નકામી થઈ કે એ ફળ થવાનું કે એટલું દ્રવ્ય વપ-
રાયું પણ તેમાંથી કંઈ નવું ઉત્પાદન નિપજ્યું નહિ. પણ જો ઘડું વેચ-
વાથી આવેલાં નાણાં એકુત પોતાના કર્મકારોને મુસારો આપવામાં

વાપરે તો કર્મકારો તે નાણું જીંદગીની આવશ્યક ચીજો લાવવામાં વાપરશે અને તેમનો ઉત્પાદક વ્યય થશે કારણ કે તેનાથી ભવિષ્યમાં દ્રવ્યઉત્પાદનમાં મદદ કરતા કર્મકારનું પોષણ થાય છે.

મુખ્યમલ વેચાતી લેવાથી વેચાતી લેનારના જીવને આનંદ થાય છે તે શિવાય ખીજું કંઈ ફળ થતું નથી; પણ જે આપણે ખીજો ઉપયોગ બતાવ્યો તેમાં તો કર્મકારો બાજરી લાવી રોટલા કરી ખાય છે તેનું ફળ એક થાય છે કે દ્રવ્યનું પુનરુત્પાદન થાય છે. દ્રવ્યનો જે ભાગ વૈભવની ચીજોનો છે તેનો ઉત્પાદક વ્યય થઈ રહે નહિ. તેથી વૈભવની ચીજોના વ્યયથી દેરાની મુડી ઘટે છે કારણ કે દ્રવ્યનો જે ભાગ ભવિષ્યમાં ઉત્પાદનમાં મદદ કરવા સારૂ રાખવામાં આવ્યો હોય તેજ મુડી. પણ કોઈ એમ કહેશે કે વૈભવના પદાર્થો વેચાતી લેનારાઓનો વાંક નથી પણ તેવા પદાર્થો બનાવનારાઓ દેરાની મુડી ઓછી કરે છે. પણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે વૈભવના પદાર્થોનો લેનાર કોઈ ન હોત તો તેને કોઈ બનાવત નહિ. માલના અપથી મુડી અને મેહેનતમાં વધારો થતો નથી પણ તેઓ કયે કામે લાગશે તેટલુંજ ફક્ત નક્કી થાય છે.

ત્રીજો દાખલો. ધારેકે કોઈની પાસે એક મૂલ્યવાન ચિત્ર છે તે વેચીને હીરા મોતી લેવાનું તે ધારે છે. જે તે તેમ કરે તો તેથી અથવા કોઈ અકસ્માતને લીધે તે ચિત્ર નાશ પામે ને તેથી હીરા મોતી લેવાનું અટકે તો તેથી પણ મુસારાના બંડોળ અને કર્મકારની સ્થિતિ ઉપર કંઈ પણ અસર થશે નહિ. જે ચિત્રનો નાશ થશે તો તેના મૂલ્ય જેટલા હીરા મોતીનો અપ ઓછો થશે. હીરા મોતીના દાગીના બનાવનારો માણસ પોતાના ધંધામાંથી તે પ્રમાણમાં મુડી ખસેડી લેશે; પણ તે સોવશા તેને ખીજે ઠેકાણે મુડી તરીકે વાપરશે અને તેથી સમગ્ર દેરાની મુડીમાં જરા પણ વધઘટ થશે નહિ.

વિષયનું ખીજું સ્વરૂપ. આપણે એમ બતાવી ગયા કે વૈભવના પદાર્થો લેવાથી મુસારાનું બંડોળ અને કર્મકારની સ્થિતિ ઉપર કંઈ ફાયદાકારક અસર થતી નથી. પણ હજી એક વાત વિચારવાની છે. ધારે કે એકુત પોતાની જમીન સુધારવા માટે કર્મકારો રાખવામાં ૨૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચવાને બદલે પોતાના ઘરને રંગી તથા ખીજી રીતે

શોભીતું કરવા માટે કર્મકારો રાખવામાં વાપરેછે. આમાંની દરેક વાતમાં રૂ. ૨૦૦૦ પ્રત્યક્ષરીતે કર્મકારોને મળેછે અને તેથી કોઈ એમ ધારે કે પૈસા વાપરવાની એ એ રીતમાંથી દરેક કર્મકારોના હકમાં સરખી શાયદાકારક છે. તરતનું ફળ સરખું જ છે પણ આખર પરિણામમાં ઘણું ફેર પડેછે. પહેલી વાતમાં કર્મકારોને મળેલા મુસારાનો ઉત્પાદક વ્યય થાયછે; તેમાંથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે, જેમાંથી મુડી અચ્ચાવવામાં આવેછે, અને તેથી મુસારાનું ભંડોળ વધેછે. અને તેનો ફાયદો ફરીને કર્મકારોને મળેછે. બીજી વાતમાં તો કર્મકારોને મુસારો મળ્યો તે વખતે જે ફાયદો થયો તેટલો જ; તેમાંથી ફરીને કંઈ ફાયદો થવાનો સંભવ નથી. કારણ કે તેમની મેહેનતથી દ્રવ્યનું પુનરુત્પાદન થતું નથી અને તેથી દેરાની મુડી કંઈ વધતી નથી.

મુડી તે ઉગારાનું ફળ છે. મુડી તે ખરચનું નહિ પણ ઉગારાનું ફળ છે એ ખતાવવા વિષે આપણે જોઈએ તેટલું કહ્યુંછે. ઉડાઉ માણસ એશાઆરામ ભોગવવામાં પોતાની દોલત બગાડીને દેરાની મુડી એમણી કરેછે. માટે ઉડાઉપણાને સારૂ લોકોમાં જે વિચાર હોયછે કે તેથી વેપારનાં હકમાં ફાયદો છે તે કેવળ ભૂલ ભરેલું છે ને આવી ભૂલ થવાનું કારણ એ જ છે કે મુડી વિષે તેઓના ઘણા ભૂલભરેલા વિચારો હોયછે. એક મોટા ગામની ચોરાશી જ માડિયે તો સહેજે ૧૦૦૦ મણુ તો લાકડાં બળે. ત્યારે એટલાં લાકડાં જેટલું દ્રવ્ય વ્યય થયું ને તેમાંથી કંઈપણ ફળ કહેવાય તો તે એટલું જ કે કેટલાક બ્રાહ્મણભાઈએ મિથાન ઝપાડીને ઘડી ખુશ થયા. જે એટલા લાકડાં કોઈ સાંચામાં અથવા બીજા કોઈ ધંધામાં વપરાયાં હોત તો તેમાંથી ઘણું ઉત્પાદક ફળ થાત. સમજા અનુત્પાદક વ્યયથી દેરાની મુડી ઘટે છે અથવા તે વધતી અટકેછે. ભીખ આપવાથી કર્મકારોને કંઈ ફાયદો થતો નથી; પણ દ્રવ્યના ઉત્પાદક વ્યયથી દેરાની મુડી અને તેથી મુસારાનું ભંડોળ વધેછે અને કર્મકારને ફાયદો થાયછે.

મુડીનો તેનું કામ બજાવવાને માટે વ્યય થવો જોઈએ. મુડી ઉગારાનું ફળ છે તેથી એમ ધારવું નહિ કે એકઠું કરી મુકી છાંડેલા દ્રવ્યથી દેરાની મુડી વધેછે. મુડી તેનું કામ બજાવવાને માટે વપ-

રાખી જોઈયે. દ્રવ્યનો જે ભાગ ઉત્પાદનમાં મદદ લાગવા રાખેલો હોય તે મુડી, અને તેવી મદદ, કર્મકારોને આવા વિગરે પોષણ પુરું પાડીને, અને કામને જરૂરિયાત આપય, રક્ષણ, ઝોજનરો અને સાહિત્ય પુરું પાડીને તે કરી શકેછે. જે આ વાત મનમાં ખરોખર રાખી હોય તો એ ખુલ્લું માલુમ પડશે કે દરેક જાતની મુડી તેનું કામ બજાવવામાં બધી અથવા થોડી પણ વપરાઈ જવી જોઈયે. કર્મકારોનું પોષણ કરવામાં વપરાતો ખોરાક એકદમ વપરાઈ જાયછે; કામને જરૂરના મકાનો, સાંચાઓ અને ઝોજનરો ધીમે ધીમે વપરાતા અથવા ઘસાતા જાયછે. પણ એ એકદમ જણાઈ આવશે કે મકાનો, સાંચાઓ અને ઝોજનરો જે રીતે કામ બજાવેછે તેજ રીતે કર્મકારોનું પોષણ કરનારો ખોરાક કંઈ પોતાનું કામ બજાવતો નથી. આ ઉપરથી એક અગત્યનો ભેદ નિકળેછે.

જંગમ મુડી. કોઈ ધંધામાં રોકાયેલી મુડીનો જે ભાગ કર્મકારોને ખોરાક પુરો પાડવામાં અને ભડીમાં બળતા લાંકડાં લાવવામાં વપરાયછે તે પોતાનું કામ ફક્ત એકજ વખત બજાવી શકેછે. આવી રીતે જે મુડી ફક્ત એકજ વખત કામ બજાવેછે તે જંગમ મુડી. મીલ જંગમ મુડીની આખ્યા નીચે પ્રમાણે આપેછે. “જે મુડીનું ઉત્પાદનમાં તેને કરવાનું કામ એકજ વાપરમાં પુરું થાય છે, તે જંગમ મુડી.”

સ્થાયી મુડી. ઘણા ધંધાઓમાં કર્મકારોને ખોરાક આપવામાં અથવા સાહિત્યો અને સરપણ પુરું પાડવામાં જે મુડી વપરાઈ જાયછે તે શિવાય બીજી ઘણી વધારે મુડી, મકાનો, સાંચાઓ વિગેરે જથ્થા નિભે એવી સ્થાનોમાં રોકાયેલી હોયછે. હજી છેક ઘસાઈને નકામો થઈ જતા પહેલાં ઘણીવાર જમીનને ખેડીને થોડા કરવાનું પોતાનું કામ કર્યા જશે. કર્મકારોના તથા તેમના સાહિત્યોના રક્ષણાર્થે ઉભા કરેલા મકાનો વળી એથી પણ વધારે નભે એવા હોયછે. આવી તરેહની મુડી કે જે નભી શકે એવા રૂપમાં હોયછે તે જોના એક વાપરથી નાશ થઈ જતો નથી તે સ્થાયી મુડી.

જંગમ મુડીનો તમામ બદલો એકદમ મળેછે; સ્થાયી મુડીનો બદલો તે મુડી જેટલા વખત સુધી વપરાટમાં રહેછે તેટલા

વખતમાં ધીમે ધીમે મળતો જાય છે. જંગમ મુડીનું તમામ મૂલ્ય પાછું વળે તથા તેઉપર રીત પ્રમાણે નફો પડે તેટલા મૂલ્યની તેમાંથી તાત્કાલિક પેદારા થવી જોઈએ. પણ સ્થાયી મુડીમાં તો તાત્કાલિક ઉપજમાંથી ફક્ત ધસારાનો બદલો વળે અને બધી મુડી ઉપર રીત પ્રમાણે નફો પડે તેટલુંજ મળે તો બસ છે. જમીનદાર પોતાના ખેતરોમાં થયેલો પાક વેચીને કર્મકારોને મુસારો આપવામાં તથા ખીલિંગરે લાવવામાં વાપરેલી બધી મુડી પુરેપુરી તરત વાળી લેવાનું ધારે છે. પણ ધારો કે તે વરાળથી ચાલતો હજી લાચો હોય તો તે કાંઈ એક વપરાટમાં નકામો થઈ જશે નહિ પણ તે ધણા વર્ષો લગી વપરાશે અને તેથી તે વેચાતી લેવામાં વાપરેલી મુડી એક વર્ષના પાકમાંથી વળી રહેશે નહિ પણ થોડે થોડે તે જેટલા વર્ષ ટકશે તેટલા વર્ષોમાં વળી રહેશે.

જંગમ મુડીની સ્થાયી મુડી કરવામાં આવે તો તેથી કર્મકારોને થોડી સુદત લગી નુકશાન થાય છે તેનું કારણ ઉપર કેહેલી વાત ઉપરથી સમજશે. આપણે આગળ કહી ગયા કે કર્મકારોને અપાતો મુસારો જેને મુસારાનું બેંડાળ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે જંગમ મુડી છે; તેથી જો કોઈ પણ કારણથી જંગમ મુડી ઓછી થાય તો તેજ પ્રમાણમાં મુસારામાં પણ ઘટાડો થવો જોઈએ. ધારો કે એક વેપારી પોતાની જંગમ મુડીમાંથી રૂ. ૧૦૦૦૦ ખસેડીને તેટલી રકમના કંઈ સાંચા લાવે છે. આમ થવાથી હવે જે કામ સાંચા કરશે તે કામ કરનારા ધણા કર્મકારોની રોજી બંધ થશે. આવા કર્મકારો ખીજા ધંધાઓમાં રોજી મેળવવા જશે. પણ તે ધંધાઓમાં કંઈ કર્મકારોનો ખપ અથવા મુસારાનું બેંડાળ વધું નથી. એટલે ખપ હતા તેટલો રહ્યો અને કર્મકારો વધ્યા તેથી સામાન્ય રીતે મુસારામાં ઘટાડો થવાનો જ.

પણ આવી રીતે જંગમ મુડીની સ્થાયી મુડી કરવાથી કર્મકારોને થતું નુકશાન ધણું ખૂં થોડો વખત પહોંચે છે. સાંચાઓ વાપરવાથી મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ધણી વધે છે. અને તેથી મુડી ધણી ઝડપથી વધે છે. તેમ થવાથી આખરે મુસારાનું બેંડાળ વધે છે અને કર્મકારોને નુકશાન થયું હોય તેથી કેટલીક વખત ધણી વધારે ફાયદો થાય છે.

અચાવવાની ઈચ્છા થવાના બે હેતુ છે. આપણે કહ્યું કે મુડી

ઉગારાનું કૃળ છે તેથી જો મુડી વધી તો ઉગારો. પણ વવેલોજ હોવો જોઈયે. અચાવવાની ઈચ્છામાં જુદા જુદા કાળમાં અને જુદા જુદા દેશોમાં ઘણા ફેર પડેછે તે ઈચ્છા બે હેતુથી થાય છે; (૧) ભવિષ્યને સાર ડાહ્યાપણ બરેલી અગમચેતી (૨) કોઈ વેહેપારમાં પૈસા નાંખીને દ્રવ્ય મેળવવાની ઉમેદ. છેક અજ્ઞાન લોકોમાં અચાવવાની ઈચ્છા બિલકુલ હોતી નથી. તેનું કારણ એ કે તેમને ભવિષ્યનો અગમચેતીથી વિચાર કરવાની અક્કલ હોતી નથી. તેમને મનતો આજે જો ઉડાવું તે આજ કાલની વાત કાલ છે એમ હોયછે. આવું સાંચાએમાં કામ કરતા મજૂરો વિગરે હલકા લોકોમાં ઘણું જોવામાં આવેછે. તેઓ તો પોતાના રોજમાંથી અરમ જતાં જો અચે તેનો દારૂ પિયેછે અને કંઈ પણ અચાવતા નથી. એથી જો એક દીવસ માંદા થવાને લીધે અથવા ખીજ કોઈ પણ કારણથી મજૂરીયે જવાય નહિ તો તે દીવસે ખાવાના પણ સાંસા પડેછે. જો વળી સરકાર તરફથી માત્ર મિલકતનું અરોઅર રક્ષણ થતું નહોય તો માણસોને અચાવવાની ખુદ હોંરા થતી નથી કારણ કે તે અચાવેલું તે આપણનેજ કામ લાગશે ને કોઈ ખીજો લુંટી નહિ જાય એવી તેમને ખસતરી હોતી નથી.

જોઈન્ટ સ્ટોક (સહિયારા ભંડોળની) કંપનિયો. વિલાયત જોવાં દેશમાં આવી કંપનિયો ઘણી હોવાને લીધે તેમાં પોતાનું જ થાકું પણ અચેલું હોય તે નાંખવાથી આવક થશે એવી હોંરાને લીધે અચાવવાની ઈચ્છા ઘણી વધેછે. આપણે અહીં કોઈ એ ગમે તેમ કરી પાંચસે હજાર રૂપિયા અચાવ્યા હોય તો તે તેમાંથી આવક આવે એવી રીતે રોકવાનું કંઈ નહિ માલુમ પડવાથી નકામાં પડી રહેછે. આવા સહિયારા ભંડોળની કંપનિયો મુંબઈ, પુના, અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરોમાં થોડી થોડી છે. પણ ખીજ ગમે તે કોઈ ગામમાં જોઈશું તો કોઈનાં ઘરમાં પાંચસે તો ખીજને ત્યાં હજાર એવી રીતે છુટક છુટક અચાવેલા રૂપિયા પડી રહેલા હશે. હવે એ દરેક માણસથી એટલી થોડી મુડીમાં કંઈ ધંધો રાકે નહિ પણ જો બધા પોતાની મુડી એકઠી કરી કંઈ ધંધો ચલાવે તો તેમને આવક થાય, ગરિબ માણસોની રોજ જાગે ને દેરાને શાયદો થાય. પણ આવી કંપનિયો ચલાવવામાં કંઈ લુ-

રચાઈ થવી ન જોઈયે. કારણ કે એક એ આવી કંપનિયોના સ્થાપનારા-
એ લોકોના રૂપિયા લુચ્ચાઈ કરી કુચ્ચિતો પછી બીજી એવી તરેહની
ગમેતેવી સારી કંપની હોય તોપણ તેમાં લોકો પોતાનાં પૈસા નાંખતા
ડરેછે. કારણ કે હમેશાં મિલકતના ખીનજોખમપણા ઉપર મુડી
વધવાનો ધણો આધાર રેંહોછે.

મુડીનો ઉદ્દેશ. કેટલાક લોકો એમ ધારેછે કે મુડીનો વધારો
થવામાં પ્રતિબંધ કરવાથી કંઈ નુકશાન થતું નથી કારણકે જે તેમ ન
થતું હોય ને પૈસાવાળા માણસો એમના આરામમાં ઉડાઉ ખરચ ન
કરતા હોય તો કામે લગાડી રાકાય તેથી વધારે મુડી એકઠી થઈ જાય
ને નકામી પડી રહે. જે મુડીનું અર્થ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખ્યું હોય તો
મુડીના વધારાથી આવું કંઈ પણ ખોટું પરિણામ થશે એ કેવું જૂલ ભ-
રેલુંછે તે તરત માલુમ પડશે. આપણે ઘણી વખત કહી ગયા કે કામને
જરૂરી આશ્રય, રક્ષણ, એનાજરો, અને સાહિત્ય પુરા પાડીને તથા
કામ ચાલે ત્યાં લગી કર્મકારોનું પોષણ કરીને ભવિષ્યમાં દ્રવ્યઉત્પાદન
કરવા સારૂ દ્રવ્યનો જે ભાગ, જીદો રાખવામાં આવ્યો હોય તે મુડી.
હવે જે મુડીની છત વધે તો તે કોઈ ખીજા કામમાં વાપરવામાં આવશે
અથવા તો ચાલતાજ ધંધાએમાં કામે લાગી જશે. આ બેમાંથી
ગમે તે થાય પણ તેથી જંગમ મુડીની ને તે કારણથી આખર સરવાળે
મુસારાના ભંડોળની છત વધવાની ; આવી રીતે મુસારાનું ભંડોળ
વધશે તેજ વખતે જે મુસારો લેનારની સંખ્યા નહિ વધી હોય તો
મુસારો વધશે અને મજૂરિયાત માણસોની સ્થિતિ શુધરશે.

આ ઉપરથી રપષ્ટ માલુમ પડશે કે જે પ્રસંગોથી મુડીની છત વધે
તેજ પ્રસંગો ગરિબની હાલત સુધારવાના ધણાજ સમર્થ સાધન થઈ
પડેછે. વળી એમ પણ સાફ જણાયછે કે પોતાને તેમજ આખી પ્ર-
જાને ખરેખરો ફાયદો કરનાર ઉડાઉ નથી પણ મુડીવાલો છે.

જમીન, મેહેનત, અને મુડી વિષેના ત્રણ પ્રકરણોમાં દ્રવ્યઉત્પાદનને
લગતા મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપણે બતાવી ગયા. મુડીના વ્યાપાર ખરો-
ખર સમજવા જોઈયે કારણ કે તે પશ્ચિમ રીતે સમજ્યા શિવાય દ્રવ્યવિ-
ભાગના વિષયમાં જે ગુંચવણિયા સવાલોનું વિવેચન કરવામાં આવશે
તે ખરોખર ધ્યાનમાં ઉતરશે નહિ.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. મુડીવિષે.

૧. મુડી કોને કેહેવી ?
૨. દાખલા આપી બતાવો કે મુડી દ્રવ્ય ઉત્પાદનનું એક આવશ્યક છે.
૩. મુસારાનું ભેડાળ એટલે શું ?
૪. મુડી જે વિવિધ પ્રકારે ઉત્પાદનમાં મદદ કરે છે તે બતાવો.
૫. બતાવો કે એરાઆરામની સ્થિતિમાં વપરાયલું દ્રવ્ય મુડી નથી, અને તેથી તે ઉત્પાદનમાં મદદ કરતું નથી.
૬. દાખલા આપી બતાવો કે સ્થિતિનો અપ તે મેહેનતનો અપ નથી.
૭. એરાઆરામનો અરથ વેપારને ફાયદો કરે છે એમ ધારણું શા માટે ભૂલ ભરેલું છે ? દાખલા આપો.
૮. એકટું કરી મુકેલું દ્રવ્ય દેશની મુડીમાં ગણાય ?
૯. જંગમ અને સ્થાયી મુડી વચ્ચે શો તફાવત છે ?
૧૦. જંગમ મુડીમાં કંઈ સ્થિતિનો મુખ્યત્વે કરીને સમાવેશ થાય છે ?
૧૧. જંગમ મુડીની સ્થાયી મુડી થવાથી કેવી રીતે કર્મકારોને કેટલીક વખતે થોડી મુદત સારું નુકસાન થાય છે તે બતાવો.
૧૨. કયા પ્રસંગોથી બચાવવાની ઈચ્છા પેદા થાય છે, અને વધે છે ?
૧૩. વેપારની સત્યતા મુડી એકઠી થવા ઉપર શી અસર કરે છે ?
૧૪. મુડીનો ઉદ્રેક એટલે શું ?
૧૫. મુડીનો ઉદ્રેક થઈ જવાનો ભય ખોટો છે એ બતાવો.
૧૬. આ પ્રકરણના સિદ્ધાંતો ઉપરથી બતાવો કે મજૂરિયાત વર્ગને ખરો ફાયદો ઉઠાઉ અથવા ભીંસ આપનારથી નથી પણ મુડીદારથી છે.
૧. તમારી પાસે શાહી હોય તે મુડીમાં ગણાય ? તમારી પાસે ૧૦૦૦૦ પણ શાહી હોય તો તે મુડીનો ઉદ્રેક કહેવાય ?
૨. ગાડીનો ઘેડો મુડી છે ? અને જે હોય તો સ્થાયી કે જંગમ ?
૩. લડવાના હથિયારો મુડીમાં ગણાય ?
૪. ધારો કે એક છેાકરો દરરોજ અડધા રૂપિયાની રેવડી ખાય તો તેથી મેહેનતનો અપ વધશે ?
૫. એક માણસ લાખ રૂપિયા દાટી મુકે છે તો તે મુડીમાં ગણાય ?
૬. તે રૂપિયા તે એક રેલવે કંપનિમાં નાંખે છે તો તે મુડી ગણાય ?

૭. તે રૂપિયા તે કોઈ પ્રજાને લડાઈ ચલાવવામાં ધીરેછે તો તે મુડીમાં ગણાય ?

૮. જો એક વર્ગના માણસો ખીજ વર્ગના માણસોને સુખેથી લુટી લે એવો કાયદો હોય તો તેની દ્રવ્યના સંચય ઉપર શી અસર થશે ?

૯. રસોઈયાની મેહેનત ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક ?

ભાગ ૨.

દબ્યના વિનિમયવિષે.— પ્રવેશક.

માલમિલકત હોયા વગર વિનિમય થઈ શકે નહિ. પરંતુ વિનિમયને સાથે માલમિલકત હોવી જોઈએ એટલુંજ ખસ નથી; વળી તે માલમિલકતના માલિક જનસમૂહ નહિ પણ બિન્નબિન્ન માણસો અને વર્ગો હોવા જોઈએ. કારણ કે જો બધી સીજોના જનસમૂહ માલિક હોય તો દરેક સીજનો દરેક માણસ સરખો માલિક થાય એટલે પછી કોઈ પણ સીજનો વિનિમય કરવાનો રહેજ નહિ.

સામાન્યસ્વામિત્વ. આપણે હાલ આજની દુનિયાની સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ કે કોઈની પાસે કરેડો રૂપિયા ને કોઈ બિખારી, કોઈને જોઈએ તે કરતાં વધારે ને કોઈને ખાવાનાપણુ સાંસા. આ દુઃખ નિવારણ કરવાના હેતુથી યુરોપ તથા અમેરિકામાં કેટલાક વિદ્વાનોએ એક યોજના કરેલીછે; તે યોજનાને સામાન્ય સ્વામિત્વ કહેછે. તે યોજનાનો મુખ્ય વિચાર એ છે કે કોઈ માણસની પોતાની માલકીની માલમિલકત હોવી ન જોઈએ; દરેકે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મેહેનત કરવી અને તે મેહેનતનું જે ફળ થાય તેમાંથી દરેકને તેના કરેલા કામના પ્રમાણમાં નહિ પણ તેના ખર્ચ જેટલું આપવું. આવી યોજનાએ સામાં ઘણાં વાંધા ઉઠાવી શકાય એમ છે. પ્રથમ તો એ કે દુનિયામાં ખીજને સાથે મેહેનત કરે એવા પરમાર્થ માણસો ઘણાંજ થાડાં હોયછે. હમેશાં લોકો સ્વાર્થની ખાતરજ મેહેનત કરેછે. અને તેથી જો સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના પ્રમાણે દરેક માણસની મેહેનતનું ફળ પોતાને એકલાનેજ મળવાને બદલે આખા લોકસમૂહમાં વહેંચવાનું હરેતો માણસો તન દઈસારી મેહેનત કરશેજ નહિ. કારણ કે તેના મનમાં એમ આવશે કે હું બહુ તન દઈને આખો દ-

હોડા મેહેનત કરું કે ન કરું તોપણ મને મારી જરૂર જેટલું મળવાનું છે ને તેથી વધારે મળવાનું નથી. વળી લોકોને ભવિષ્યની શીકર જરા પણ રહેશે નહિ ને તેઓ અમિતાચારી થઈ જશે. હાલ તો ગરીબ માણસને પોતાનું તથા બાપડી છોકરાંનું પૂરું કરવા સખ્ત મેહેનત લેવી પડે છે. ને તેને એમ લાગે છે કે જો તેને એક છોકરું વધારે થયું તો તેને અંગે ખરચ વધશે ને તે મેળવતાં મહા મુશ્કેલ થશે. આવા વિચારથી તેને મેહેનત કરવાની તથા મિતાચારથી ચાલવાની એવટ રહે છે. પણ સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના અમલમાં આવે તો તેના મનમાં કુટુંબ વધવાથી દુઃખ પડવાની કંઈ શીકર રહેતી નથી તેમજ પોતે મરી જાય તો પછી પાછળ બેયરી છોકરાંને હરકત ન પડે તેટલા માટે હાલ જે બચાવવાની શીકર હોય છે તે પણ રહેશે નહિ. કારણ કે સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના પ્રમાણે બેયરી છોકરાંઓ જો એકદુનું ક્યું ના હોય તો હાલ જેમ જુએ મરે તેમ જુએ મરવાનાં નહિ; તેમને તેમની જરૂર જેટલું તો મળવાનું જ. સામાન્ય સ્વામિત્વમાં આવી તરેહની અડચણો છે. તો પણ તે યોજના કંઈ છિદ્ર હશી કહાડવા સરખી નથી. હાલ જે સ્થિતિ ચાલે છે તે કંઈ એવી ઉત્તમ નથી કે તેમાં સુધારો થઈ શકે નહિ. જો કે તે સુધારાનું વળણ સામાન્ય સ્વામિત્વ તરફ કરવા જેવું નથી તો પણ એટલી વાત તો કમ્બલ કરવી જ પડશે કે હાલની સ્થિતિ કે જેમાં લોકોનો ઘણો ભાગ બેહાલ દરામાં છે, તે સુધારો કરવા જેવી તો છે જ. વળી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે સામાન્ય સ્વામિત્વમાં જે બૂલો છે તેજ બૂલો હાલની જનસમાજની રચનામાં થોડી ઘણી છે. બિખારિયોને બિખ આપવાથી આખરે સામાન્ય સ્વામિત્વ સરખીજ અસર થાય છે. કર્મકારોને એક અમુક ઠરાવેલા જ રોજ આપવાની રીત છે તેથી સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના ચાલવાથી એવટ ઘટે છે. તેથી પણ વધારે સ્વાર્થની પ્રેરણા ઘટે છે. કર્મકારોને સાંજ પડે અમુક રોજ મળવાનો નક્કીજ એટલે જેમ અને તેમ બખાઈ કરી ઓછું કામ કરે છે; ઘરાકની આંખમાં તે છેક આલસુમાં ખપી જવાથી કહાડી મુકવાનો વખત ન આવે એટલી મેહેનત તે ફક્ત કરે છે. તેમજ સરકારી નોકરોને પણ કામના પ્રમાણમાં નહિ પણ અમુક ઠરાવેલા જ પગાર મળે છે; અમુક જગાઉ પરનો અમલદાર સાઈ કામ કરે કે ખરાબ અને કેટલાક દાખલા-

આમાં બિલકલ ન કરે તોપણ તેમને તેનેતિજ પગાર મળવાનો. આ ઉપરથી આપણું અમ કહેવું નથી કે સામાન્યસ્વામિત્વ સાઈ છે. પણ અમેટલુંજ કે તે છેક ધિક્કારી કહાડવાસરખું નથી પણ નિષ્પક્ષપાત રતિ વિચારવા જોગ છે. સામાન્યસ્વામિત્વની કેટલીક યોજનાઓની ટુંકામાં હકીકત પુર્વણી અમાં આપી છે તે જોવી.

આપણે કહી ગયા કે વિનિમયને સાઈ દરેક માણસને પોતાની માલકીની માલમિલકતની જરૂર છે. આમ છે ત્યારે અમ લાગરો કે દ્રવ્યવિભાગના નિયમો કે જેને અનુસરીને જ્યુદા જ્યુદા માણસો અને વર્ગો વચે દ્રવ્ય વેહેંચાય છે તેનું નિવેચન વિનિમયની વાત કરતાં પેહેલાં કરવું જોઈયે. પણ આપણે અંથી જ્યુદી રીત પકડી છે કારણ કે “મૂલ્ય” અને “કિંમત” અં શબ્દોનો અર્થ તથા અંજોનું મૂલ્ય નિયમિત કરનારા કારણો સમજાયા વગર ભાડું, મુસારા અને નફામાં દ્રવ્યના જે પ્રસંગોથી વિભાગ થાય છે તે આપા નાના પુરતકમાં બરોબર બતાવાય નહિ. તેથી આ ભાગમાં, મૂલ્ય, કિંમત અને ઉત્પાદનખરચ અં શબ્દોના અર્થ વિષે તથા નાંચે કહેલા ત્રણ વર્ગની અંજોનું મૂલ્ય નિયમિત કરનારાં કારણોવિષે કહીશું.— (૧) જે અંજોનો સમૂહ નિયમિત હોય છે, (૨) જે અંજોની છત તેમનું ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય વધારી શકાય નહિ તે, (૩) જેમના છત ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય ગમે તેટલી વધારી શકાય તે.

ભાગ ૨ ના પ્રવેશક વિષે સવાલો. દ્રવ્યના વિનિમય વિષે.

૧. સામાન્યસ્વામિત્વ અમેટલે શું? અને તેના શા ગેરફાયદા છે?

૧. સામાન્યસ્વામિત્વથી કામની વેહેંચણીમાં હરકત આવશે? દરેક માણસને સરખો બદલો મળશે તો કંટાલા ભરેલું કામ કોણ કરશે?

૨. સામાન્યસ્વામિત્વને લિધે ઉત્પાદન ઓછું થાય ને દ્રવ્યના વ્યય કરનારાની સંખ્યા વધે તો આખર તેથી ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ ફાયદો થશે કે કેમ?

૩. દેશમાં સુથાર, કડિયા, મજૂર વિગરેને ધારા મુજબ દર આપવામાં આવે છે તથા સરકારી નોકરોને પણ મુકરર કરેલો પગાર આપવામાં આવે છે તેથી ફાયદો છે કે નુકશાન અને નુકશાન તો શું?

પ્રકરણ ૧ મૂલ્ય અને કિંમત.

“મૂલ્ય” અને “કિંમત” નો ખરો અર્થ, તેમના વચેનો તફાવત તથા સંબંધ ખરોખર સમજવો ઘણાજ જરૂરનો છે.

મૂલ્યની વ્યાખ્યા. કોઈ ચીજના મૂલ્યની ગણના, તેને ખીજી ચીજ સાથે સરખાવવાથી અથવા તેના સાટામાં ખીજી ચીજને કેટલી મળે તે નક્કી કરવાથી, થઈ શકે છે. ઝમટલે જે શેર ધીને સાટે દસ શેર ધડું મળી શકતા હોય તો ઝમિ કહેવાય કે ઝમિ શેર ધીનું મૂલ્ય દસ શેર ધડું છે. આ ઉપરથી ઝમે સાફ જણાય છે કે “મૂલ્ય” શબ્દની સાથે મુકાબલાનો વિચાર જોડાયેલો છે. કારણ કે જ્યારે ઝમિ કહ્યે છે કે શેર ધીનું મૂલ્ય દસ શેર ધડું છે, ત્યારે ખરે જોતાં આપણે ધી અને ધડું વચ્ચે મુકાબલો કરીએ છીએ.

મૂલ્યમાં મુકાબલાનો વિચાર આવે છે, તેથી ઝમે પણ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ અમુક ચીજના મૂલ્યમાં બે તરેહના કારણથી ફેર પડે છે. ઝમિ તરેહના કારણનું મૂળ તે અમુક ચીજમાં રહેલું હોય છે, અને ખીજી તરેહના કારણનું મૂળ જે ચીજોને સાથે તે અમુક ચીજનું વિનિમય કરવાનું હોય તેમાં રહેલું છે; ઝમટલે ઝમિ આંતરસ્થ અને ખીજાં બાહ્ય ઝમેવાં બે તરેહના કારણથી કોઈ પણ ચીજના મૂલ્યમાં ફેર પડે છે. આપણે જે દાખલો લીધો તેમાં ઝમિ અને કે કોઈ વખતે ધીની છત ઝમાછી હોવાને લીધે તેનું મૂલ્ય વધે; આ ફેર આંતરસ્થ કારણને લીધે થયો. અથવા તો ધડું કે જેની જોડે તેનો વિનિમય કરવાનો છે, તેનું મૂલ્ય ઘટવાને લીધે ધીના મૂલ્યમાં વધારો થાય; આ ફેર બાહ્ય કારણથી થયો ઝમિ કહેવાય. મૂલ્ય તે આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે જુદી જુદી ચીજો વચેનો સંબંધ છે, ઝમિ હું, ઝમટલે ઝમે વાત તો નક્કીજ થઈ કે સામાન્ય રીતે બધી ચીજોના મૂલ્યમાં ઝમિજ વખતે ઘટારો અથવા વધારો થઈ શકે નહિ. કારણ કે “બધી ચીજોના મૂલ્યમાં સામાન્ય વધારો થયો” ઝમિ કહેવાનો અર્થ ઝમિજ થયો કે દરેક ચીજને સાટે ખીજી બધી ચીજો વધારે મળશે. આમ કહેવું તે તો ઝમિજ બાગમાં બધા મળી પંદર ઝાડ છે, ને તેમાંનું દરેક બાકીના ચૌદથી હંચું છે, ઝમિ કહેવા જોઈએ; ઝમિ કોઈ

વખત બની રહેજ નહિ. એક ચીજના મૂલ્યમાં વધારો થયો હોય તો ખીજી કોઈ ચીજના મૂલ્યમાં તેટલોજ ઘટારો થવો જોઈએ. આપણે એમ કહીએ કે વીસ વર્ષ ઉપર ધીનું જે મૂલ્ય હતું તેથી હાલ વધ્યું છે તેનો અર્થ ફક્ત એટલોજ કે વીસ વર્ષપર કોઈ ખીજી ચીજ જેવી કે ઘઉં ધીને સાટે જેટલી મળતી હતી તેના કરતાં હાલ વધારે મળે છે. ત્યારે એમ થયું કે વીસ વર્ષમાં જેમ ધીનું મૂલ્ય વધ્યું તેજ પ્રમાણમાં ધીના સંબંધમાં ઘઉંનું મૂલ્ય ઘટ્યું. વળી મૂલ્યમાં વિનિમયનો પણ વિચાર આવી જાય છે, કારણ કે કોઈ અમુક ચીજનું મૂલ્ય નક્કી કરવા સાહે તેને સાટે ખીજી ચીજને કેટલી મળી શકશે તે નક્કી કરવું પડે છે.

સાદું વિનિમયનું સાધન. જંગલી લોકોમાં સઘળી વેચવાની અને લેવાની વાત એક ચીજ ખીજને સાટે આપવા લેવાથી કરવામાં આવે છે; નાણા બિલકુલ વાપરવામાં આવતાં નથી. આપણા ગામડાંમાં હજી એ રીત જોવામાં આવે છે. ત્યાં કોળિયો શાક વિગરે પૈસાનું આપતા નથી પણ દાણાને બદલે આપે છે. વિનિમયની આ રીતને સાદું કહેવામાં આવે છે. આ રીત ઘણી અઘવડ ભરેલી છે ને જે દેશોમાં વિનિમયની સાઠા શિવાય ખીજી રીત બિલકુલ નથી ત્યાં વેપાર ઘણોજ મંદ ચાલે છે. સાઠામાં પડતી અઘવડોને લીધે લોકોને નાણા વાપરવાનું મુશ્કેલ અને સાર્વજનિક સંમતિથી કોઈ ચીજને મૂલ્યના માપ અને વિનિમયના સાધન તરીકે પસંદ કરવામાં આવી. તે ચીજ વાપરવાથી સાદું કરવાની જરૂર બંધ પડી. ફક્ત સાદુંજ ચાલતું હતું તે વખતે તો એક માણસ પાસે પોતાના ખપ કરતાં વધારે શાક હોય ને તેને પેરવા લુગડાં જોયતાં હોય તો તેને જેની પાસે ખપ કરતાં વધારે લુગડાં હોય ને જેને શાકની જરૂર હોય એવા માણસને ઓળી કહાડવો પડતો. પણ હવે તેમ કરવું પડતું નથી. જેની પાસે વધારે શાક હોય તે અમુક પૈસા સાહે તે કોઈને વેચે ને તે પૈસા વતી લુગડાં વેચનાર પાસેથી લુગડાં લે.

કિંમતની વ્યાખ્યા. કોઈ ચીજના મૂલ્યની નાણામાં ગણના કરીએ તે તેની કિંમત; માટે કિંમત તે મૂલ્યનો એક અમુક પ્રકાર છે એમ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આપણે ઉપર કહી ગયા કે કોઈ-

પણ સીજના મૂલ્યની ગણના તેને સાટે ખીજી સીજને કેટલી મળશે તે ઉપરથી થાયછે. ત્યારે ધારો કે એક વાર કપડાને સાટે બે રૂપિયા મળી શકેછે તો એમ કેહેવાને કંઈ હરકત નથી કે તે એક વાર કપડાનું મૂલ્ય બે રૂપિયા છે. પણ નાણાંને મૂલ્યના માપ અને વિનિમયના સાધન તરીકે પસંદ કરેલાંછે, માટે તેની વિનિમયશક્તિને એક ખાસ નામ આપવું વધારે સગવડભરેલું છે. તેથી કોઈપણ સીજને સાટે જેટલાં નાણાં આવી શકે તે તે સીજની કિંમત.

ન્યારે ધઉં જેવી કોઈ સીજની કિંમતની આપણે વાત કરિયે છિયે ત્યારે તે સીજ અને કિંમતી ધાતુઓ વચે આપણે મુકાબલો કરિયે છિયે; પણ ધઉંના મૂલ્ય વિષે વાત કરતાંતો ધઉંનો ખીજી બધી સીજો નેડે મુકાબલો કરિયે છિયે. તેથી એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જે કે બધી સીજોના મૂલ્યમાં એકજ વખતે સામાન્ય વધારો થઈ શકે નહિ તોપણ બધી સીજોની કિંમતમાં એકજ વખતે સામાન્ય વધ-ઘટ થઈ શકે; કારણ કે કોઈ કારણોને લીધે બધી વસ્તુઓને સાટે એકજ વખતે સામાન્ય રીતે વધારે અથવા થોડાં નાણાં આવે એ સંભવીત છે. ધારો કે કોઈ અમુક દેશમાં ફરતાં નાણાં બમણાં થયાં અને વસિત અને વેપારમાં કંઈ વધારો થયો નહિ તો સીજોની કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો થવોજ જોઈયે.

ઉપલી વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી એમ સાબીત થયું કે કિંમતો બમણી ત્રમણી થાય તેથી નાણાં શિવાયની ખીજી સઘળી સીજોનાં મૂલ્યમાં કંઈ ફેરફાર થવોજ જોઈયે એમ નથી. એમ થવાથી જુદી જુદી સીજોનાં એક ખીજીના સંબંધ ઉપર કંઈ અસર થશે નહિ. ધારો કે પેહેલાં એક વાર છોટના ચાર શેર ધઉં આવતા હતા ને તે વખતે એક વાર છોટની કિંમત ચાર આના ને એક શેર ધઉંની કિંમત એક આનો હતો. ધારો કે હાલમાં બધી સીજોની કિંમતો બમણી થઈછે. ત્યારે હાલ એક વાર છોટના આઠ આના અને એક શેર ધઉંના બે આના પડશે. પણ હજુએ આ કિંમતો પ્રમાણે પણ એક વાર છોટના તો ચાર શેરજ ધઉં પડ્યા; તેમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહિ. એટલે જે કે બધી સીજોની કિંમત બમણી થઈ તોપણ દરેક સીજના મૂ-

લ્યમાં કંઈ ધેર પડ્યો નહિ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો અથવા ઘટાડો થવાથી નાણાં શિવાય ખીજી કોઈ ચીજના મૂલ્યમાં ધેર પડતો નથી. જો કિંમતો વધે તો દરેક ચીજને બદલે પેહેલાં કરતાં વધારે નાણાં આપવા પડે; એટલે એનો અર્થ એજ કે નાણાંનું મૂલ્ય ઘટ્યું. તેમજ જો કિંમતોમાં સામાન્ય ઘટારો થાય તો અમુક રકમને સારૂ પેહેલાં જેટલી દરેક ચીજ આવતી હતી તેનાં કરતાં હાલ વધારે આવશે, એટલે એનો અર્થ એ કે નાણાંનું મૂલ્ય વધ્યું. આના સંબંધમાં નાણાંનું સ્વરૂપ અને વ્યાપાર વિષે વધારે સમજણ આપવાની જરૂર છે પણ તે આવતા પ્રકરણમાં કહીશું.

પ્રકરણ ૧ ઉપર સવાલો. મૂલ્ય અને કિંમત.

૧. મૂલ્ય એટલે શું ?
૨. બતાવો કે મૂલ્યોમાં સામાન્ય વધારો અથવા ઘટાડો થઈ શકે નહિ.
૩. ચીજો સાટે આપવી એટલે શું ?
૪. કયા સાધનોથી સાટાની જરૂર કહાડી નાંખવામાં આવી છે ?
૫. કિંમત એટલે શું ?
૬. કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો અથવા ઘટાડો થઈ શકે કે કેમ ?
૭. ધારો કે કિંમતો એકદમ બમણી થઈ જાયછે. આવા ફેરફારથી ચીજોના મૂલ્ય ઉપર શી અસર થશે ?

૧. ઘઉંનો પાક સારો નહિ થવાને લીધે તેનું મૂલ્ય વધ્યું. આ વધારો આંતરરથ કારણથી થયો કે બાહ્ય કારણથી ?
૨. બધી ચીજોની કિંમતો વધે તો દેશ વધારે દ્રવ્યવાન થાય કે કેમ ?

પ્રકરણ ૨. નાણાંવિષે.

નાણાંના વ્યાપાર. ગયા પ્રકરણમાં સાટાની રીતની અધવડતા બતાવતી વખતે કહ્યું હતું કે વિનિમયની એવી જંગલી રીત સુધરેલા દેશોમાં નાણાં વાપરવાથી કાહાડી નાંખવામાં આવી છે. એટલે એક વસ્તુને ખીજી બધી વસ્તુઓના મૂલ્યનું માપ કરવા માટે તથા વિનિમયના સાધન તરીકે કામ લાગવા માટે પસંદ કરવામાં આવી. આવી રીત મૂલ્યના માપ તરીકે કોઈ વસ્તુને પસંદ કરવામાં ન આવી હોય તો

કોઈ માણસનું દ્રવ્ય કેટલું છે તે કહેવું હોય તો તેના ઘરમાં જેટલાં વાસણુ, ગોદડાં, ઘરેણાં, દોર ઢાંકર વિગરે જે મિલકત હોય તે બધી ગણાવવી પડે, અને તે કેવી જાતની છે તે કહેવું પડે. આવી રીતે કોઈની માલમિલકતની તપસીલ કરતાં દાહાડા ને દહાડા નિકળી જાય અને આખરે પણ તે તપસીલ ઉપરથી તે માણસના દ્રવ્યનો ચોક્કસ વિચાર આવે નહિ.

આ અઘવડ નાણાંના વાપરથી જતી રહી છે, અને હવે માણસોની અને પ્રજાઓની દોલત કિંમતી ધાતુઓના વારણથી માપવામાં આવે છે, અને તે આટલા હજાર કે લાખ રૂપિયાની છે. એમ કહેવાય છે.

સાદાની રીત સમજાવતી વખતે નાણાંને વિનિમયના સાધન તરીકે વાપરવાની સુગમતા વિષે આપણે કહી ગયા. ત્યાં આપણે કદ્યું હતું કે સાદાને બદલે વિનિમયની બીજી વધારે સુગમ રીત દાખલ કર્યાં શિવાય કોઈપણ દેશ વેપારમાં બહુ સારી સ્થિતિયે પહોંચી શકે નહિ. જેમ બીલા ઠોકવાનું હથિયાર હથોડી છે તેમ વિનિમય કરવાનું હથિયાર નાણાં છે. નાણાંને મૂલ્યના માપ અથવા વિનિમયના સાધન તરીકે વાપર્યા વગર ચીજોનું વિનિમય થઈ શકે છે, પણ તે કામ એવું અવધડ ભરેલું ને ગરબડિયું થાય છે, કે સુથાર પોતાના બોજર વગર કામ કરવાનો યત્ન કરતો હોય તેની જોડે તેને સરખાવાય.

એ તો ખુલ્લું જ છે કે નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ સહેલથી લઈને ફરાય એવી જોઈયે. જે લાકડું કે સોડું અથવા એવી કોઈ ચીજ કે જેનું થોડા કદમાં વધારે મૂલ્ય હોતું નથી તે નાણાં તરીકે વપરાતી હોય તો સહેજ માલ લેવા બજારમાં જવું હોય તો પણ જોડે ગાડું ભરીને નાણાં લઈ જવા પડે. નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ સોનું અથવા રૂપું હોવું જોઈયે એ કંઈ જરૂરનું નથી પણ તે ધાતુઓને સુધરેલા દેશોમાં તે કામને સારૂ પસંદ કરવામાં આવી છે કારણ કે મૂલ્યના માપ અને વિનિમયના સાધન તરીકે વપરાતી વસ્તુમાં જે ગુણો હોવા જોઈયે તે ગુણો ઘણે દરજ્જે એ ધાતુઓમાં છે.

જુદા જુદા દેશોમાં નાણાં તરીકે જુદી જુદી ચીજો વાપરામાં આવી છે. જે કે સોનું રૂપું નાણાં તરીકે વાપરવાને સઠથી વધારે યોગ્ય છે. એમ હાલ સામાન્ય રીતે કહેલું છે તો પણ પહેલાં કેટલાક દેશોમાં બીજી ચીજો તે કામ માટે વપરાયેલી છે. ચીનમાં

પેહેલાં આહતી દાખેલી પડીકિયો પરવામાં આવતી; આફ્રીકામાં કેટલેક ડોકાણે એક જાતની છીપો વાપરવામાં આવતી હતી; ગ્રીસ દેશના લોકો, આરબો ને અસલના વખતમાં ઘણી પ્રજાઓ દોરોને નાણાં તરીકે વાપરતા; વળી કેટલેક ડોકાણે મિટું અને ચામડાં પણ નાણાં તરીકે વપરાયલાંછે. પણ આખરે અનુભવથી એમ સિદ્ધ થયું કે બીજી કોઈપણ વસ્તુ કરતાં સોનું રૂપું નાણાનું કામ વધારે સારી રીતે કરીશકરો કારણ કે નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુને (૧) મૂલ્યના સામાન્ય માપ અને (૨) વિનિમયના સામાન્ય સાધન તરીકે બે તરેહના કામ કરવાનાં છે.

નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી ચીજમાં સાત ગુણ હોવા જોઈયે.

૧. નૈસર્ગિક મૂલ્ય.

૫. વિચ્છેદ્યત્વ.

૨. સુવાહ્યત્વ.

૬. મૂલ્યનું સ્થાયિત્વ.

૩. અક્ષયત્વ.

૭. વિગ્નેયત્વ.

૪. એકાત્મ્ય.

નૈસર્ગિક મૂલ્ય. આ પેહેલા ગુણની અગત્ય તરત માલુમ પડશે. નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ, તેને વિનિમયના સાધન અને મૂલ્યના માપ તરીકે પસંદ કરી મઠે એમ નહિ પણ પોતાની મેજેજ મૂલ્યવાન હોવી જોઈયે; જો નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ એવી હોય કે તેને બધા મૂલ્યવાન ગણે નહિ તો માલને બદલે સઘળે ડોકાણે તેને લેવાને કોઈ કષ્ટલ કરશે નહિ. ત્યારે કોઈ કેહેશે કે રૂપિયાને બદલે ચાલતી કાગળની નોટો જાતે કંઈ પણ મૂલ્યવાન નથી તો પણ લોકો તેને કષ્ટલ કેમ કરેછે? તેમ થવાનું કારણ એ છે કે નોટ તે હુંડીની માફક અમુક રૂપિયાની સંખ્યા છે કેમ કે માંગેથી તરત રૂપિયા આપવાનું તેમાં વચન છે; અને લોકોને તે વચન પાળવામાં આવશે એવી પૂર્ણ ખાત્રી હોયછે. મઠેજ તેઓ નોટો લેવી કષ્ટલ કરેછે. કેટલાક કારણોને લીધે ઘણાજ પુરાતન કાળમાં અને ઘણા જંગલી દેશોમાં પણ સોનું અને રૂપું મૂલ્યવાન ગણાતાં આવ્યાંછે. તેમના અગકાર, ટકાઉપણા તથા ઘડવાથી લાંબા વધવાના ગુણને લીધે બધા કાળમાં અને બધી પ્રજાઓમાં તેમને ધરેણુગાઠાં અને શણગાર સાદ મૂલ્યવાન ગણવામાં આવ્યાંછે. આ કારણોથી, નાણાં તરીકે પ-

સંદ કરેલી વસ્તુમાં જે પહેલો ગુણ હોયો જોઈયે તે ગુણ (નૈસર્ગિક મૂલ્ય) સોના તથા રૂપામાં ઘણી સારી રીતે છે.

સુવાહ્યત્વ અથવા થોડા કદમાં વધારે મૂલ્ય એ જીજ્ઞે ગુણ છે. આ ગુણ સોના તથા રૂપામાં રહેલો છે એ સ્પષ્ટ છે. સોનું રૂપું મેળવવું ધાતું મુશ્કેલ હોવાને લીધે તેની અછત હોયછે અને સઘળે ડેકાણે તેને લેવાની લોકોને ધાતું મન હોયછે તેથી કરીને તેમનું મૂલ્ય વધારે છે. ત્યારે કોઈ એમ કહેશે કે થોડા કદમાં વધારે મૂલ્યનો ગુણ સોના રૂપા કરતાં હિરા અને ખીજા કિંમતી પદ્ધારોમાં ઘણા વધારે હોયછે. તોપણ તેમને કેમ નાણાં તરીકે વાપરવામાં આવતા નથી. તેનું એક કારણ એ કે હિરા જેવી ચીજને નાણાં તરીકે વાપરવું ધાતુંજ અઘવડ ભરેલું થઈ પડે. એક ચણાની દાળ જેવડા હિરાની કિંમત એસે કે ત્રણસે રૂપિયા હોય; આવી નાની જિણી વસ્તુએ રાખવાની અઘવડતા અને તે ખોવાઈ જવાનો ભય એટલો છે કે તે અડચણને લીધે હિરાને, સોના રૂપાને ડેકાણે નાણાં તરીકે વાપરવાનું જરા પણ બની શકે તેમ નથી. આ ઉપરથી એટલું માલુમ પડશે કે જો કે નાણાં તરીકે વપરાતી વસ્તુનું થોડા કદમાં વધારે મૂલ્ય હોવું જોઈયે તોપણ કદ અને મૂલ્ય વચ્ચેનો તફાવત એક અમુક હદની પાર જાયો ન જોઈયે. પાવલી ને બદલે તેટલીજ કિંમતનું સોનાનું નાણું વાપરવાનું હોય તો ઘણી અડચણ પડે; તેમજ પછી બદલે તેટલીજ કિંમતનું રૂપાનું નાણું વાપરવાનું હોય તો પણ તેટલીજ હરકત પડે. પણ જ્યાં વધારે મોટી રકમની આપ લે કરવાની હોયછે ત્યાં રૂપિયા વિઠાળવા એ અઘવડ ભરેલું લાગેછે ત્યાંજે આપણા દેશમાં સોનાનું ચળણ હોય તો તે વાપરવું સુગમ પડે. પણ તેમ ન હોવાને જિવે મુંઝાઈ વિગરે મોઝા રોહરમાં મોઝા ઘણી વાપરવામાં આવેછે.

અક્ષયત્વ. આ ગુણ નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુમાં નહોય તો ઘણીજ હરકતો નડે. કોઈ તરત નારા પામે એવી વસ્તુને નાણાં તરીકે વાપરવામાં આવે તો જે અઘવડતા પડે તેનો વિચાર કર્યો હોય તો નાણામાં અક્ષયત્વ એ ગુણની કેટલી અગત્ય છે તે તુરત માલુમ પડશે. ધારો કે સાકરના કકડાએ નાણાં તરીકે વપરાતા હોય તો શું થાય? જો કોઈ માણસની શિલક ઉપર ગમે તે રીતે પાણી પડ્યું અથવા

કંઈ બોલે પડ્યો તો તેનું બધું મૂલ્ય જતું રહેશે અને સેહેજ માં તે માણ-
સની પુંજીનું સત્યાનારા વળી જશે. જે કે કોઈ પણ વસ્તુ એવી તો
નહિજ માલુમ પડે કે જે બિલકુલ અક્ષય હોય પણ બીજી બધી વ-
સ્તુ એા કરતાં સોનું ઘણે દરજ્જે અક્ષય છે. તેનો દેવતાથી અગર પા-
ણીથી નારા થતો નથી તેમજ તે ખવાઈ જતું નથી. હજારો વર્ષ લગી
દટાઈ ગયેલાં ને જમીનમાંથી ઓદતા ઓદતા જડેલાં સોનાના ધરેણાં
નવા સોનાના જેવાજ અગત્યતા ને સાફ માલુમ પડે છે.

એાથો ગુણુ ઐકાત્મ્ય. નાણાં તરીકે વપરાતી વસ્તુ એક સરખી
વર્ણુની હોતી જોઈયે. સોના તથા રૂપાને સોધવાથી તેમને અમુક દ-
રજ્જે સ્વચ્છ કરી શકાયછે; તેથી સોનાના એક તોલાનું મૂલ્ય બીજા
તોલાના મૂલ્યના સરખુંજ થાયછે. જવાહીરમાં આ ગુણુ નથી તેથી
સોના રૂપાને બદલે તેમને નાણાં તરીકે વાપરવાનું કષ્ટ નહિ. હિરાના
અગત્ય અને રંગ ઉપર તેના મૂલ્યનો આધાર હોય છે, અને આ
બાબતોમાં એક બીજા વચ્ચે એટલો બધો ફેરફાર હોય છે કે એકજ
તોલાના એકજ માપના ને એકજ તરેહના પેલ પાડેલા બે હિરા ભો તે
તે બેનું મૂલ્ય સરખુંજ હોય એમ બનતું નથી.

પાંચમે ગુણુ. મૂલ્યમાં નુકસાન થયા વગર વિચ્છેદ્યત્વ. એક
તોલો સોનું લઈને તેના બે અડધા અડધા તોલાના કકડા કરિયે તો એ
બે કકડાનું મૂલ્ય પેહેલા જે એક તોલાનો આખો કકડો હતો તેના જે-
ટલુંજ રહેશે. પણ બીજી ઘણી વસ્તુઓમાં ભાગ કરવાથી મૂલ્ય ઘટેછે.
પેલ પાડધા વગરના હિરાઓનું મૂલ્ય, અમુક હિરામાં જેટલી રતી
હોય તે સંખ્યાનું વર્ગ કહાડી તેને એક રતીના મૂલ્યથી ગુણીને, ગણુ-
વામાં આવેછે. એટલે એક રતીનું મૂલ્ય ૨૦ રૂપિયા હોય તો ૬ રતી-
ના હિરાનું મૂલ્ય $(૬ \times ૬ \times ૨૦) = ૭૨૦$ રૂપિયા થયું અને ૧૨ રતીના હિ-
રાનું મૂલ્ય $(૧૨ \times ૧૨ \times ૨૦) = ૨૮૮૦$ થયું. એટલે જે ૧૨ રતીના હિ-
રાના બે કકડા કરવામાં આવે તો તેનું મૂલ્ય અડધું ઘટી જાય.

૬ કો ગુણુ મૂલ્યનું સ્થાયિત્વ છે. આ ગુણુ મૂલ્યના સામાન્ય
પ્રમાણ તરીકે નાણાના પેહેલા કામના સંબંધમાં ઘણાજ અગત્યનો છે.
જરા પણ ફરક ન પડે એવું મૂલ્યનું પ્રમાણ મળવું તો અશક્ય છે. જે-
ટલી ચીજો આપણા બાણુવામાં આવેલીછે તેમાંની એકે એવી નથી

કે જેના મૂલ્યમાં બિલકુલ ફેર પડે નહિ. તેથી વધારેમાં વધારે એટ-
લુંજ બની શકે એમ છે કે આ મૂલ્યમાં થતો ફેરફાર ધણીજ થોડો
અને ધીમે ધીમે થતો હોય એવી વસ્તુને નાણાં તરીકે પસંદ કરવી.
જો નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુના મૂલ્યમાં ઘણી ઝડપથી ફેર પડતો
હોય તો દરેક નાણાં સંબંધી કરારની શરતોમાં ઘણી ગરબડ થઈ જશે.
ધારો કે ધઉંને મૂલ્યના સામાન્ય પ્રમાણ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે-
લાછે; હવે ધારો કે એ, બે પાસેથી ૧૦,૦૦૦ મણુ ધઉં ઉછીના લેછે.
અને તે છ મહિના પછી પાછા આપવા એવી સરત કરેલી છે. ધારો
કે આ મુદત પુરી થતી વખતે પેહેલેથી નહિ કળી શકાય એવાં દુકાળ
વગેરે કેટલાંક કારણોને લીધે એમ બને કે ધઉંના મૂલ્યમાં સેંકડે ત્રિસ
ત્રિસ ટકાનો ફેર પડી જાય; હવે જો ધઉંનું મૂલ્ય ત્રિસ ટકા વધું હોય
તો એ એ બે પાસેથી ઉછીનું લીધું હતું તેના કરતાં ત્રિસ ટકા તેને ખરે
જોતાં વધારે આપવું પડશે. કારણ કે ઉછીના લેતી વખતે એક મણુ
ધઉંને બદલે જેટલું દ્રવ્ય મળી શકતું હતું તેના કરતાં પાછા આપતી વખતે
એક મણુ ધઉંને બદલે ત્રિસ ટકા વધારે દ્રવ્ય મળી શકેછે, તેથી જો નાણાં
તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુના મૂલ્યમાં એકદમ ફેરફાર થઈ જતો હોય તો
વેપારને લગતાં સઘળાં કામ જુગાર રમવા જેવા બની જાય કારણ કે
થોડા મહિનામાં નાણાંનું મૂલ્ય શું થશે તે કોઈ આગ્રીથી કહી શકે નહિ.

જે ખીજી વસ્તુઓમાં નાણાંનું કામ કરવાને આ ગુણુ શિવાયના
બાકીના બધા જરૂરના ગુણુ છે તે દરેકના મૂલ્યમાં જેટલો ફેરફાર પડે
છે, તેના કરતાં સોના રૂપાના મૂલ્યમાં ઘણી ઓછી વધઘટ થાય છે.

વળી તેમાં પણ અનુભવથી એમ માલુમ પડેછે કે સોના કરતાં
રૂપાના મૂલ્યમાં ઘણો ફેરફાર પડેછે. પેહેલાં સોનાનું મૂલ્ય રૂપાના
મૂલ્ય કરતાં પંદર સોલ ગણું હતું તે વધતાં વધતાં હવે એકવીસ બે-
વીસ ગણું થયું છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે કેટલાક વર્ષથી રૂપાનું
ઉત્પન્ન વધતું જાય છે અને તેના ખર્ચ ઘટતો જાય છે. યુરોપના ઘણા
દેશોએ રૂપાનું ચલણ કહાડી નાંખી સોનાનું કિંધું છે.

આમ થવાથી હિંદુસ્તાનની મેહેસુલ સંબંધી ભારે ગુંચવણ આવી પ-
ડી છે. કારણ કે હિંદુસ્તાનને દરવર્ષે હંગાંડને દેવાના બ્યાજ તથા
ખીજા ખર્ચો પેટે આશરે ૧૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ આપવા પડે છે. ને

તે રકમ સોનાના ચલણમાં આપવાનો કરાર છે. પણ પેહેલાં એક પાઉંડના ૧૦ રૂપિયા કિંમત હતી તે વધી હવે આશરે ૧૪ રૂપિયા થઈ છે. એટલે પેહેલાં ઇંગ્લાંડને ૧૭૦૦૦૦૦૦૦ સતર કરોડ રૂપિયા આપવા પડતા તે હવે આશરે ૨૩૮૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા આપવા પડે છે. ને રૂપાના મૂલ્યમાં આથી પણ વધારે ઘટોડો થવાનો સંભવ છે. આ અડચણો દૂર કરવા ખાતર વિવિધ ઉપાયોની યોજના કરવામાં આવી છે. કેટલાક એમ દરખાસ્ત કરે છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી રૂપાનું ચલણ કહાડી નાંખી સોનાનાં નાણા ચલાવવાં. પરંતુ આમ કરવું એ હિંદુસ્તાન જેવી ગરીબ સ્થિતિના દેશને ફાવે એમ નથી કારણ કે ઘણા લોકોને ફક્ત પૈસા પછી સાથે કામ ચાલે છે. વળી હિંદુસ્તાન જેવડા મોટા દેશમાં રૂપાનું ચલણ ધીમે ધીમે કહાડી નાંખી સોનાનું કરતાં ઘણા વર્ષ લાગે. તે મુદતમાં દરવર્ષે અમુક સોનું લેવું પડે અને અમુક રૂપું વેચવું પડે. આમ થવાથી વળી રૂપાનું મૂલ્ય વધારે ઘટતું જાય. તેથી જેમ એક વર્ષ જતું જાય તેમ જ રૂપું વેચવા કહોડો તેનું એમણું મૂલ્ય ઉપજે ને જ સોનું લેવું પડે તે માધું પરવડે.

વળી કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે ચલણ રૂપાનું જ રાખવું પણ રૂપા તથા સોનાના મૂલ્ય વચ્ચેનું એક અમુક પ્રમાણ (જેમકે દસ રૂપિયાનો એક પાઉંડ) સરકારે કરાવવું અને સોનાનેજ મૂલ્યના પ્રમાણ તરીકે વાપરવું. આમ કરવામાં ઘણી અડચણો છે.

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે મૂલ્યના માપ તરીકે સોના તથા રૂપા બન્નેને વાપરવાં. એટલે લોકોને દેવું વિગરે આપવું હોય તે પોતાને ઠીક લાગે તેમ સોના અથવા રૂપામાં આપે. પણ આવી રીતે મૂલ્યનાં બે પ્રમાણ કરવાથી નાણાં આપવા લેવાનાં સઘળા કરારોમાં ગરબડ થઈ જશે. ધારો કે એ બંને ૨૫ પાઉંડ ધીરેછે અને તે એક વર્ષ પછી પાછા આપવાના છે. હવે એટલામાં જો રૂપાનું મૂલ્ય ઘટે તો બંને ૨૫ પાઉંડ પાછા આપવાને બદલે રૂ. ૨૫૦ આપશે; અને જો સોનાનું મૂલ્ય ઘટ્યું હશે તો સોનામાં આપશે. આમ થવાથી એકજ ધાતુનું ચળણ હોય ત્યારે તેના મૂલ્યમાં ફેર પડવાથી જે ગરબડ થાય છે તેથી ઉલટી વધારે ગરબડ થશે.

* આય મેટેલીઝમ. કેટલાકનું ઝ્મિમ કેહેલું છે કે કેટલાક દેશોઝ્મિમ એકઠા થઈ કાયદો કરી સોના તથા રૂપાના મૂલ્ય વચેનું પ્રમાણ નક્કી ઉરવવું અને જ્યારે તે એ ધાતુના મૂલ્ય વચેનું વાસ્તવિક પ્રમાણ આ રીતે ઠરાવેલા પ્રમાણની બરોબર નહોય ત્યારે જે ધાતુનું મૂલ્ય ઘટ્યું હશે તે ધાતુમાં પોતાના દેવાં આપવાનું બધા માણસોને કાયદા-કારક થઈ પડશે; અને તે ધાતુનો આવી રીતે અપ વધવાથી અને જે ધાતુનું મૂલ્ય વધ્યું હશે તેનો અપ તેજ પ્રમાણ ઘટવાથી તે એ ધાતુ-ઝ્મિના મૂલ્ય વચેનું પ્રમાણ પાછું કાયદાથી ઠરાવેલા પ્રમાણ બરોબર આવી જશે; આ યોજનાને આય મેટેલીઝમની યોજના કેહેવામાં આવેછે. પણ આ યોજના જૂલ બરેલીછે કારણ કે જે સીએની છત વધારી રાકાય તેમનું મૂલ્ય અહિં જોતાં ક્રમ તેના ઉત્પાદન પર અ પ્રમાણે નક્કી થાયછે; તેનો આધાર કંઈ ખીજી વાત ઉપર નથી. ધારો કે કાયદો કરી સોનાનું મૂલ્ય રૂપાના મૂલ્ય કરતાં ૧૫૨ સાડા પંદર ગણું ઠરાવ્યું; હવે જે ઝ્મિકદમ કોઈ ખાણમાં રૂપું જડી આવવાને લીધે ઝ્મિક તોલો સોનું ઉત્પન્ન કરવાં કરતાં ૧૫૨ તોલા રૂપું ઉત્પન્ન કરવું સેહેલું પડે તો ગમે ઝ્મિટલા કાયદા કરો પણ લોકો સોના તથા રૂપાનો કંઈ ૧૫૨:૧ ના પ્રમાણમાં વિનિમય કરશે નહિ.

૭ મો ગુણ વિશેયત્વ છે. નાણું અહિં છે કે નહિ તે સેહેલથી પારખી રાકાય ઝ્મિમ જોઈયે. સોના રૂપાને અપડાવવાથી જે અવાજ થાયછે તે ઉપરથી ખોટું અહિં નાણું સેહેલથી પરખાયછે. વળી અરા નાણામાં કંઈ પણ જાતનો વાસ અથવા સ્વાદ હોતો નથી તે વાત અજમાવવાથી પણ અહિં ખોટું નાણું પારખી રાકાયછે. આવી રીતે પારખવાનું સેહેલ પડે માટે નાણાં તરફે વપરાતી વસ્તુ શિક્કા પડી શકે ઝ્મિવી હોવી જોઈયે અને તે શિક્કા પાડવાનું કામ સરકારે કરવું જોઈયે; આમ કરવાથી શિક્કા પડેલું દરેક નાણું ઝ્મિક ઠરાવેલા વજનનું અને અમુક સ્વચ્છતાનું જ હોય ઝ્મિમ કરવા ઉપર રાજ્યની સાહુકારીનો આધાર રહેછે ઝ્મિટલે તે કામ બરોબર ખાતરીપૂર્વક થાયછે.

* હાલમાં આય મેટેલીઝમના સંબંધમાં ઘણી હિલચાલ ચાલેછે. સિમલા ખાતે એ સંબંધી એક સભા ઉઠી થયેલીછે તેમાં મોલ્ડરથ, બારબર, વિગેરે મોટા મોટા ગૃહસ્થો છે.

સેહેજ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે ઉપર ગણવિલા સાત ગુણિમાંના ધણુઓનો એક જીજ્ઞ ઉપર આધાર રેહ્યોછે. જેમ કે સોનાનું સુવાહ્યત્વ અને અક્ષયત્વ તેનામાં મૂલ્યનું સ્થાયિત્વ હોવાના મુખ્ય કારણો છે. જે ચીજનું તેના મૂલ્યના પ્રમાણમાં કદ ઘણું મોટું હોયછે તેની જુદે જુદે ઠેકાણે ધણી જુદી કિંમત પડેછે. જેમ કે પંચમાહાલમાં જ્યાં લાકડાં પાકેછે ત્યાં તેની જે કિંમત પડેછે તેના કરતાં બમણી અથવા તેથી પણ વધારે કિંમત તેજ વખતે અમદાવાદમાં પડેછે કારણ કે તેને પંચમાહાલથી અમદાવાદ લાવવાની ખરાબત તેની કિંમત જેટલી થાયછે. હવે જો જ્યાં કોઈ ચીજની છત હોય ત્યાંથી જ્યાં અછત હોય ત્યાં તેને લઈ જવામાં છેક નજીવી ખરાબત પડતી હોય તો ઘણું ખર્ચ બધે ઠેકાણે તેનું સમાન મૂલ્ય રેહેશે. તેમજ નારા પામે એવી અથવા જેની વાર્ષિક આવક એક વર્ષના વાપરમાં પુરી થઈ જાયછે એવી સઘળી ચીજોના મૂલ્યમાં વારે વારે ઘણી વધઘટ થવાનો સંભવ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે તાજુ શાક એક અમુક વખતમાં વેચી નાખ્યું જોઈએ નીકર તે ખગડી જાય તે તેથી આપણે હંમેશાં જોઈએ છીએ કે એકને એક દિવસમાં સવાર સાંજ વિગરે જુદે વખતે તેના ભાવમાં બમણો ત્રમણો ફેર પડી જાયછે. અનાજ જો ખરોખર ભરી રાખવામાં આવે તો તરત કંઈ નારા પામતું નથી. પણ તેનો વાર્ષિક પાક સાધારણ રીતે તે વર્ષના ઉપયોગમાં ખપી રહેછે તેથી તેના મૂલ્યમાં ઘણી વધઘટ થવાનો સંભવ છે. જો એક વર્ષ આખી દુનિયામાં બધે અનાજનો પાક હંમેશાના કરતાં ત્રિસ ટકા ઓછો ઉતરે તો દુનિયાની તે વર્ષની અનાજની આવક ત્રિસ ટકા ઘટશે અને તેથી અનાજનું મૂલ્ય ઘણુંજ વધી જશે. પણ સોનાની વાર્ષિક નિપજમાં ત્રિસ ટકાનો ઘટાડો થાય તો તેથી સોનાના મૂલ્ય ઉપર કંઈ નહિ જેવી અસર થશે કારણ કે બધી મળી દુનિયામાં જેટલી સોનાની સિલક છે તેના ઉપર વાર્ષિક નિપજમાં ત્રિસ ટકાનો ઘટાડો થવાથી ઘણીજ થોડી અસર થશે. દરેક વર્ષનો અનાજનો પાક જેમ બધો વપરાઈ જઈ નારા પામેછે તેમ સોનામાં બનતું નથી. તે કંઈ જેટલી થોડી મુદતમાં નારા પામતું નથી કારણ કે તે ઘણુંજ થોડું ધસાય છે.

નાણું તેજ દ્રવ્ય નથી. નાણું તેજ ફક્ત દ્રવ્યનું મૂળ છે. એમ માનવાથી લોકો ઘણી ભુલો કરેછે. દરેક માણસ એમ સમજે છે કે જેમ મારી પાસે વધારે નાણાં તેમ હું દ્રવ્યવાન અને આવી સમજને લીધે એમ માનવામાં આવેછે કે દેશમાં જેમ નાણાં વધારે ફરતાં હોય તેમ તે દેશ દ્રવ્યવાન. એમ માનવામાં કેટલી ભૂલ છે તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાશે. “દસ જણા એક રમત રમવા બેઠા ને તેમાં તેઓએ એક ૧૦૦૦ રૂપિયા પોવાનો વિચાર કર્યો. વારે વારે રૂપિયાની મોટી રકમ આપ લે કરવાની હરકત પડે માટે દરેક જણને દસ નાહના પથ્થરના કડકા આપ્યા ને દરેક કડકો દસ રૂપિયાને બદલે છે એમ ઠરાવ્યું, રમત પુરી થઈ ત્યારે દરેક જણને પોતાની પાસે જેટલા પથ્થરના કડકા તેટલી વાર દસ જેટલા રૂપિયા મળ્યા. તેઓમાંનો એક બાલ્યો કે દરેક રમત પુરી થતી વખતે જેમ મારી પાસે વધારે પથ્થરના કડકા હોયછે તેમ મને વધારે રૂપિયા મળેછે ને જેમ એ બાબતમાં મારે થાયછે તેમ તમારે પણ થવુંજ જોઈએ. માટે ચાલો આપણે દરેક જણ હાલ જેટલા પથ્થરના કડકા રાખિયે છિયે તેથી બમણા રાખિયે કે મને તેમ કરવાથી રમત પુરી થશે ત્યારે આપણી પાસે વધારે પથ્થરના કડકા રહેશે ને તેથી આપણને વધારે રૂપિયા મળશે. આ પ્રમાણે બધાએ તરત કુર્ચું ને દરેક માણસે પહેલાના કરતાં બમણા પથ્થરના કડકા રાખ્યા; પણ આખરે બ્યારે રમત પુરી થઈ ત્યારે તો તેઓને કંઈ વધારે રૂપિયા મળ્યા નહિ. કારણ કે મૂળ શરત સાફ કાઢીલી ૧૦૦૦ રૂપિયાની રકમમાં વધારો થયો નહોતો. ફક્ત તેજ રકમ તેઓમાં પહેલાની માફક વહેંચાઈ. રમત પુરી થઈતે વખતે દરેક માણસ પાસે પહેલાના કરતાં વધારે પથ્થરના કડકા તો રહ્યા ખરા પણ તે દરેક કડકાની કિંમત પાંચ રૂપિયાની થયેલી હતી. કારણ કે પહેલાં ૧૦૦૦ રૂપિયાને બદલે ૧૦૦ કડકા હતા તેને બદલે હવે બસે હતા.”

હવે જેમ પેલા પથ્થરના કડકા કંઈ રૂપિયા નહોતા પણ તેને બદલે મુકેલા હતા તેમ નાણાં તે કંઈ દ્રવ્ય નથી પણ દ્રવ્યની સંજ્ઞા છે. ને તેથી જેમ ઉપલી વાતમાં બ્યાં લગી રૂપિયા વધ્યા નહોતા ત્યાંલગી પથ્થરના કડકા વધ્યાથી કંઈ ફાયદો થયો નહિ તેમ દુનિયામાં બ્યાં

જગી દ્રવ્ય વધે નહિ ત્યાં જગી ક્રૂત નાણાંજ વધવાથી કંઈ ફાયદો નથી તેથીજ કંઈ દુનિયા દ્રવ્યવાન થયી ઝમેમ કેહેવાય નહિ.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. નાણાંવિષે.

૧. નાણાંને શાશાં કામ કરવાનાં છે?
૨. મૂલ્યનું માપ ઝમેટલે શું તે દાખલો આપી સમજવો.
૩. વિનિમયનું સાધન ઝમેટલે શું તે દાખલો સમજવો.
૪. નાણા તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ શું ક્રૂત સોનું અથવા રૂપુંજ હોયછે?
૫. કંઈ કંઈ વસ્તુ ઝમે જ્યુદે જ્યુદે કાળે અને જ્યુદે જ્યુદે વખતે નાણાં તરીકે વાપરવામાં આવી છે?
૬. નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુમાં શાશા ગુણો હોવા જોઈએ ?
૭. તે ગુણોમાંના દરેકની અગત્યતા દાખલા આપી સમજવો.
૮. આ ગુણો કંઈ ચીજોમાં ઘણે દરજ્જે રહેલાછે?
૯. ઘઉં અથવા ઝમેવી કોઈ ખીજી વસ્તુને નાણાં તરીકે વાપરવામાં આવે તો શી અડચણો પડે તે બતાવો.
૧૦. મૂલ્યના બે પ્રમાણ ઝમેટલે શું અને તેના શા ગેરફાયદાં છે ?
૧૧. બાઈ મેટ્રિલિઝમ ઝમેટલે શું અને તેમાં શી ભુલ રહેલીછે ?
૧૨. નાણાનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવવા આપેલો દાખલો કહો.

૧. ઝમેક માણસ સોનાની ખાણ શોધી કહાડેછે; શું તેણે તેથી દેશના દ્રવ્યમાં વધારો કર્યો?

૨. ધારો કે દરેક માણસ પાસે જેટલાં નાણાં હોય તે ઝમેકદમ બમણાં થઈ જાય તો તેથી દેશના કૂલ દ્રવ્ય ઉપર શી અસર થશે?

૩. દુનિયામાં જેટલું સોનું રૂપું તથા ત્રાંચું હોય તેનો ઝમેકદમ નાશ થાય તો શું દુનિયામાં વેચવા લેવાનું કામ બંધ પડી જશે?

પ્રકરણ ૩ ચીજોના મૂલ્યવિષે.

ચીજોના તેમના મૂલ્યના સંબંધમાં વિચાર કરતાં ત્રણ વર્ગ પાડી શકાયછે.

૧. જેમનું જોમાગ્યું મૂલ્ય ઉપજી શકેછે અને જેની જીવ વધારી શકાતી નથી; જેવી કે કોઈ મરી ગયેલા ચિતારાની કહાડેલી જીભિયો.

૨. જેઓનું ઉત્પાદનપ્રરચ તેમની પેદારા વધારવામાં આવે તેમ વધતું જાયછે તે; જેવી કે ખેતીની તથા ખનિજની પેદારા.

૩. ઉત્પાદનપ્રરચ વધાર્યા શિવાય જેમની પેદારા વધારી શકાયછે તે; જેવા કે સિદ્ધ પદાર્થો.

ઉત્પાદનપ્રરચ. ચીજોના આ ત્રણ વર્ગ ગણાવતાં “ઉત્પાદનપ્રરચ” એ શબ્દ આપણે વાપર્યો છે. મીલ કેહેછે કે “ઉત્પાદનપ્રરચમાં” ફક્ત મુસારા અને નફાનોજ સમાવેરા થાયછે. પણ પ્રો-પ્રેસર કેયર્નસ તેની વ્યાખ્યા જુદી આપેછે ને તે આપણને વધારે સારી લાગેછે. તે એમ કેહેછે કે ઉત્પાદનપ્રરચના ખરે સાર જોતાં ત્રણ અંશ છે. મેહેનત, *અનુપભોગ અને જોખમ. મેહેનત કર્મ-કારોને કરવી પડેછે, અનુપભોગ મુડીદાર ખમેછે અને જોખમ કર્મકાર તેમજ મુડીદાર જુદા જુદા પ્રમાણમાં માથે લેછે. કર્મકારને તેની મેહેનત અને જોખમનો જે બદલો મળેછે તે મુસારો. મુડીદારને અનુપભોગ અને જોખમનો બદલો મળેછે તે નફો. જ્યારે મુડીદારોમાં અને કર્મકારોમાં માંહી માંહી એવી સ્પર્ધા ચાલતી હોય કે દરેક ધંધામાં મેહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ જેટલું ખમવામાં આવે તેજ પ્રમાણમાં મુસારો અને નફો મળે ત્યારે તો ઉત્પાદનપ્રરચનો મુખ્યત્વે કરીને મુસારા અને નફા ઉપરજ આધાર રહેછે એમ કહેવાય. અને એવી સ્થિતિ ચાલતી હોય ત્યારે ઉત્પાદનપ્રરચનો આધાર મુસારા અને નફા ઉપર છે એમ કહો અથવા તો મેહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ ઉપર છે એમ કહો તેમાં કંઈ ફેર પડતો નથી.

ઉપર કહેલી ત્રણ વર્ગની ચીજોનું મૂલ્ય જે હકીકતોથી નિયમિત થાયછે તેનું વિવેચન કરતાં પહેલાં ખપ અને છતનો મૂલ્ય સાથેના સંબંધ સમજાવેલા જરૂરનો છે. અહિં આપણે મૂલ્યને બદલે કિંમત શબ્દ વાપરીશું તો એ સમજવાનું કામ સહેલું પડશે. અને તેવા શબ્દફેર કરવામાં આપણે કંઈ જુલભરેલું કરિયે છિયે તેમ નથી કારણ કે આપણે પહેલાં સમજાવી ગયા તે પ્રમાણે કિંમત તે મૂલ્યનો એક દાખલો છે. પરંતુ ખપ અને છતનું વિવેચન કરતાં પહેલાં આપણે એમ ધારી લઈએ છિયે કે કોઈ પણ ચીજની કિંમતમાં ફેર પડે

* ઉપભોગમાં દ્રવ્ય પ્રરચવું નહિ તે.

તો તે ફેર તે ચીજનાજ મૂલ્યમાં ફેર પડવાને લીધે પડ્યો છે, કંઈ નાણાના મૂલ્યમાં ફેર પડવાને લીધે પડ્યો નથી. ઝમિટલે ધારૌ કે ઝમિ બન્યું કે ઘઉંની કિંમત વધી. આવો વધારો થવાનાં બે કારણો હોઈ શકે : ઘઉંનું મૂલ્ય વધ્યું હોય અથવા તો નાણાનું મૂલ્ય ઘટ્યું હોય. પણ સુગમ પડવા ખાતર આપણે ઝમિનજ સમજીશું કે તે ઘટારૌ ઘઉંનુંજ મૂલ્ય વધવાને લીધે થયો છે.

અપ અને છતની કિંમત ઉપર અસર. ઝમિ ધણીવાર કહેવામાં આવે છે કે કોઈપણ ચીજની કિંમત તેની છત અને અપ ઉપર આધાર રાખે છે. પણ આવું કહેનારામાંના કેટલાક પોતે શું કહે છે તેના અર્થ ખરોખર સમજતા નથી. અપનો અને છતનો કિંમતસાથેનો ખરો સંબંધ નીચે પ્રમાણે છે : ચીજોની કિંમત હંમેશા ઝમિની હોય છે કે તેનો અપ અને છત સરખાં થાય છે. હંમેશાં કોઈ ચીજની કિંમતમાં ઘટારૌ થાય તો તેનો અપ વધે છે અને તેની કિંમતમાં વધારૌ થાય છે તો અપ ઘટે છે. ધારૌ કે ઝમિ ધરની હરાજ થાય છે અને તે વેચાતું રાખવાની ઇચ્છા રાખનારા છ માણસો છે. હવે તેઓ તે લેવા સાંઈ ઝમિ ખીજ સાથે સ્પર્ધા કરશે; ઝમિ ભોલશે તેથી ખીજે વધારે ઝમિ કરતાં કરતાં ધરની કિંમત ઝમિલી ભોલારૌ કે છમાંના પાંચ જણ માંગણી કરતા અંધ રહેશે ને જોણે સઉથી વધારે કિંમત આપવાની માંગણી કરી હશે તેને ધર મળશે. હવે આ કિંમત ઝમિ હોવી જોઈએ કે પેલા બાકીના પાંચ તેટલી મોટી કિંમત આપવાને ખુશી નહોય ને તેથી પોતાની માંગણી અંધ કરે. કારણ કે તેમ ન હોય ને તેઓ પણ તેટલીજ અથવા તેથી વધારે કિંમત આપવા ખુશી હોય તો ચડાચડી અંધ થાય નહિ. આ ઉપરથી ઝમિ સ્પષ્ટ જણાશે કે કોઈ પણ ચીજના લેનારાઓ તેમજ વેચનારાઓમાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલે છે ત્યારે તે ચીજનો બજારબાવ ઝમિ હોય છે કે તેનો અપ અને છત સરખાં થાય છે. ઉપલા દાખલામાં તે ધર રાખવાને પહેલવહેલાં છ માણસો તૈયાર હતા પણ આખરે તેની કિંમત ઝમિલી થઈ કે પાંચ માણસોએ પોતાની માંગણી અંધ કરીને ફક્ત ઝમિજ માણસની માંગણી રહી. ઝમિજે ઝમિ કિંમત ઠરી કે ઝમિ ધરની માંગણી

કરનાર છ હતા તેને બદલે એકજ રહ્યો. એટલે ઘર પણ એક ને લેનાર પણ એક એ રીતે ખપ તથા છત સરખાં થયાં.

પણ ઉપર આપેલા દાખલામાં એમ બને કે ઘરોના ઘણો ખપ હોવાને લીધે એવી ભારે કિંમત ઉપજે કે તે બાંધવામાં કામ લગાડેલી મહેનત અને મુડીને બીજા ધંધાઓમાં મળતો હોય તે કરતાં ઘણો વધારે બદલો મળે. જો એમ થાય તો ઘણા લોકો તે મોટો ફાયદો લેવાની લાલચે ઘરો બાંધવામાં મુડી તથા મહેનત વાપરવા મંડશે. પણ આમ થવાથી ઘરોની છત ઘણી વધી પડશે ને તેથી તેમની કિંમત ઉતરવા માંડશે અને તેથી બીજા ધંધા કરતાં જે વધારે ફાયદો પહેલાં મળતો હતો તે મળતો બંધ થશે. તેમજ જો ઘરોના ખપ થોડા હોવાને લીધે તે બાંધવામાં વાપરેલી મુડી તથા મહેનત ઉપર બીજા ધંધાઓમાં જે સાધારણ ફાયદો મળેછે, તેથી જો ઓછો મળતો હોય તો લોકો ઘરો બાંધવાનું બંધ કરી બીજા ધંધામાં મુડી તથા મહેનત કામ લગાડશે. આમ થવાથી ઘરોની છત ઓછી થશે અને તેથી તેમની કિંમત એટલેમુધી વધશે કે તેમાંથી મુડીદારને અને કર્મકારને ચાલુ નશે અને મુસારો મળી રહે.

ઉત્પાદનપ્રચર્યથી નક્કી થયેલી વાસ્તવિક કિંમતમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે ફેરફાર હમેશાં પડેછે તેને મીલ દરિયાના મોજા હંચા એવે, અને પડેછે તેની જોડે સરખાવેછે. જો કે મોજાં વારાપ્રરતી હંચા નીચાં થયા જાયછે પણ દરિયાની સપાટીનું એક પણ બિંદુ બીજા કોઈ પણ બિંદુ કરતાં કાયમ હંચું અથવા નીચું રહેતું નથી; દરેક વખતે આખા દરિયાની સપાટી એક સરખી થવાનું વળણ થાયછે. તેમજ કોઈ ચીજના બજારભાવમાં વખતે વખત વધઘટ થાયછે પણ તેવો વધારો અથવા ઘટારો કાયમ રહેતો નથી પણ હમેશાં ઉત્પાદનપ્રચર્યથી નક્કી થયેલી વાસ્તવિક કિંમતજ કરવા તરફ વળણ થતું જાયછે.

પહેલા વર્ગની ચીજોની કિંમત શી શી બાબતોથી નક્કી થાયછે. આપણે કહી ગયા કે જો કોઈ ચીજના વેચાણમાં ઘણોજ ભારે નફો મળતો હોય તો લોકો તે લેવાની આરામ્ય તે વેપારમાં પડાપડી કરશે અને તેથી તે ચીજની છત વધશે અને તેનું આખર

પરિણામ એ યશો કે તેની કિંમત ઉતરી જશે અને જે ભારે નફો મળતો હતો તેને બદલે ફક્ત સાધારણ નફો મળશે.

પણ કેટલીક એવી ચીજો છે કે જેની ગમે એટલી ભારે કિંમત આવતી હોય તો પણ તેની છત વધી શકેજ નહિ. જેમ કે કોઈ વાપણાએલા મરણ પામેલા ચિતારાના કહોડેલા ચિત્ર, જુના લેખો, શિક્ષાએ, જમણા મુખવાળા રાંખ વિગરે. હવે આવી ચીજોની છત કંઈ વધારી શકાય નહિ. મરી ગયેલા ચિતારાના હાથના ચિત્ર હોય તેથી વધારે જ્યાંથી લાવી શકાય? આવી ચીજોની કિંમત કંઈ તેમના ઉત્પાદનખર્ચની લગભગ આવી રહેતી નથી. કારણ કે તે બનાવતાં ગમે તો પાંચ રૂપિયા થયા હોય પણ હાલ જોઈએ ને નવી બની શકે નહિ એટલે તે લાખ રૂપિયાની પણ ધઈ પડે. ત્યારે આવી ચીજોની કિંમતનો આધાર શા ઉપર રહેછે? આપણે ઉપર બતાવી ગયા તે પ્રમાણે આવી ચીજોની કિંમત એવીજ હોવી જોઈએ કે જેથી તેની છત અને તેનો ખર્ચ બન્ને સરખાં થાય પણ કોઈ કહેશે કે મરણ પામેલા પ્રખ્યાત ચિતારાનું ચિત્ર રાખવાની તો બધાની ઇચ્છા હોય પણ મૂળમાં તે એક કે બેજ છતમાં હોય એટલે જોકે તેનો ખર્ચ તો ઘણોજ વધારે છે તો એ છત તો જાણે કંઈજ નથી, ત્યારે છત અને ખર્ચ બન્ને સરખે ભાગે ઉતરે એમ તે કેમ બને? પણ આમ કેહેનારે પ્રથમ તો ખર્ચ કેને કહેવો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ચીજ લેવાની ઇચ્છા તે કંઈ ખર્ચ કેહેવાય નહિ. એમ તો એક સરસ હિરૈ લેવાની દુનિયાના દરેક માણસની ઇચ્છા હોય પણ જ્યાં લગી તેમની પાસે તેની કિંમત આપવાની શક્તિ નથી ત્યાં લગી તે ચીજનો તે બધાને ખર્ચ છે એમ કહેવાય નહિ. એકલી ઇચ્છા કંઈ કામ આવતી નથી; તેની સાથે વેચાતું લેવાની પોતાની શક્તિ હોવી જોઈએ. આવી રીતની ઇચ્છા અને શક્તિ બે હોય ત્યારે “સમર્થ ખર્ચ” થયો એમ આપણે કહીશું. આવો સમર્થ ખર્ચજ કિંમત ઉપર અસર કરી શકેછે. ખર્ચ અને કિંમત એક બીજાના ઉપર આધાર રાખેછે. ખર્ચ કિંમત ઉપર આધાર રાખેછે કારણ કે જો કિંમત વધી તો ખર્ચ ઘટેજ; તેમ વળી કિંમતનો આધાર ખર્ચ ઉપર રહેલો છે. હવે પહેલા વર્ગની ચીજોની છત તો વધારી શ-

કાય તેમ નથી. પણ ખપ અને છત ગમે તે રીતે આખરે સરખાં થવાં જોઈયે. તે થવાનાં એક રસ્તા છે તે એકે કિંમત એટલી વધે કે તેથી જેટલી છત તેટલીજ માંગણી હોય તે બંધ થાય અને આખરે જેટલી છત તેટલીજ માંગણી બાકી રહે. ધારૌ કે એક મરણ પામેલા ચિતારાનું ચિત્ર વેચવાનું છે. જો તેની કિંમત દસ રૂપિયા હોય તે, ધણા લોકો તે લેવાની માંગણી કરશે. ધારૌ કે તેની કિંમત પાંચસે રૂપિયા કરવામાં આવે તો ફક્ત પચાસ માણસોનીજ માંગણી કાયમ રહેછે; જો હજાર રૂપિયા કિંમત થાય તો ફક્ત દસ માણસો માંગણી કરેછે. હવે આ દસ માણસો તે ચિત્ર લેવાને ખુબ પડાપડી કરશે હવે એમાંથી બે ત્રણ એવા નિકળશે કે તેઓ એથી પણ વધારે કિંમત આપીને તે ચિત્ર લેવાને તૈયાર થશે. ત્યારે ધારૌ કે રૂ. ૧૮૦૦ સુધી તે ચિત્રની કિંમત ચઢી ને તે વખતે તેટલી કિંમત આપી તે રાખવા એ અને બે એવા બે માણસ તૈયાર છે. હવે એમાંથી બે એ એવા વિચાર કર્યોછે કે આખરમાં આખર તે ચિત્રના ૧૯૦૦ રૂપિયાથી વધારે આપવા નહિ. પણ એની ૨૦૦૦ રૂપિયા સુધી પણ આપવાની મરજી છે. આમ છે ત્યારે તે ચિત્રની આખર કિંમત ૧૯૦૦ અને ૨૦૦૦ રૂપિયા વચ્ચે કંઈ રકમની ઠરશે. હવે તે કંઈ રકમ તેનો તો વેચનાર લેનાર જે જેમ સમજ્યો તે ઉપર આધાર રહેશે. ચિત્ર વેચનારૌ એમ જાણુતો હોય કે એ ૨૦૦૦ રૂપિયા પુરેપુરૌ આપશે પણ ચિત્ર લીધા વગર રહેશે નહિ પણ એ એમ જાણુતો નહોય કે બેના રૂ. ૧૯૦૦ ઉપર કંઈ પણ આપવું નહિ એવો વિચાર છે તો ચિત્ર વેચનાર ભાવ ખાઈ આખરે એ પાસેથી ૨૦૦૦ રૂપિયા છોડાવશે. પણ જો એ જાણુતો હોય કે એ ૧૯૦૦ થી કંઈ વધારે આપવાનો નથી ને વેચનારને ચિત્ર વેચી નાખવાનીજ ઇચ્છા છે તો તે ૧૯૦૦ થી સહેજ વધારે આપવાની માંગણી કરશે. ધારૌ કે આખરે ૧૯૧૦ રૂપિયા કિંમત ઠરી. આમ થયું ત્યારે સમર્થ ખપ છતની બરોબર થયો કારણ કે ૧૯૦૦ રૂપિયાથી ઉપર વાત ગઈ એટલે બંની માંગણી બંધ થઈ અને એકલા એનીજ માંગણી રહી, અને તે ચિત્ર લે છે.

જે સીજોતું વિનિમયમૂલ્ય હોયછે તેમાં બે ખાસ ગુણ રહેલા હોયછે. ઉપયોગિતા અને શ્રમલભ્યતા મરણ પામેલા ચિ-

તારાના ચિત્ર જેવી ચીજોની કિંમત જે બાબતોથી નક્કી થાયછે, તેનું વિવેચન પુરું થયું નથી. કોઈ એમ પુછશે કે ઉપજાદાખલામાં અં ૨૦૦૦ રૂપિયા આપવા તૈયાર થાયછે અને અં ૬૬૮ ૧૯૦૦ આપવાનું જ વધારે છે તેનું કારણ શું? આનો જવાબ આપવા માટે મૂલ્યના અંશોનું વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર છે. કોઈ પણ ચીજના વિનિમયમૂલ્યના એ વાત ઉપર આધાર રહેલો છે; તે ચીજની સ્વભાવસિદ્ધ ઉપયોગિતા અને તે મેળવવામાં પડતો શ્રમ.

ઉપયોગિતામાં એવા ગુણોનો સમાવેશ થાયછે કે જે કંઈ ખોટા પુરી પાડે અથવા તો કંઈ કોડ પુરે. જે ચીજોને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે તે-એમાં ઉપયોગિતા તેમજ શ્રમલભ્યતા બન્ને ગુણો હોયછે. જો કોઈ ચીજ મેળવવામાં કંઈ પણ શ્રમ પડતો નહોય તો પછી તે ગમે તેવી અગત્યની અથવા સુંદર હોય તોપણ તેનું કંઈ મૂલ્ય ઉપજતું નથી. જેમ કે હવા જેવી ચીજ કે જે વગર જીવાયજ નહિ તેનું પણ કંઈ વિનિમયમૂલ્ય નથી કારણ કે તે વગરશ્રમે જોઈયે તેટલી મળી શકેછે.

જોઈયે એવા સુગંધીદાર અને રમ્ય પુષ્પોનું જંગમમાં જ્યાં તેના ઢગલે ઢગલા થાયછે ત્યાં કંઈ પણ વિનિમયમૂલ્ય હોતું નથી. પણ તેજ પુષ્પોનું વસ્તીમાં વિનિમયમૂલ્ય ઉપજેછે. કારણ કે ત્યાં તે વગડાની માફક વગર શ્રમે મળતા નથી પણ શ્રમલભ્ય હોયછે.

તેમજ ખીજી તરફથી કોઈ ચીજનો ઉપયોગ ન હોય તો પછી તે મેળવવાને ગમે તેટલો શ્રમ પડતો હોય તોપણ તેનું કંઈ પણ વિનિમયમૂલ્ય હોતું નથી. કારણ કે જે ચીજ કંઈ અગત્ય પુરી પાડે અથવા તૃષ્ણા સંતોષે એવી ન હોય તો કોઈ તેને વેચાતી લેશે નહિ. એક મિનારાને ઠોચે જે ઇંટ હોય તે મેળવવાને શ્રમ તો ઘણો લાગે ને તેથી જો કે તે ઇંટમાં શ્રમલભ્યતાનો ગુણ ઘણો રહેલોછે તોપણ નીચે પડેલી ઇંટોથી કંઈ તેની ઉપયોગિતા વધારે નહિ હોવાને લીધે તેનું કોઈ વધારે મૂલ્ય આપશે નહિ.

ઉપર કહેલા એ ગુણો ચીજોની કિંમત ઉપર જુદા જુદા પ્રમાણમાં અસર કરેછે. ઘણું અંશે કોઈપણ ચીજની કિંમત નક્કી થવામાં ઉપયોગિતા કરતાં શ્રમલભ્યતાના ગુણની વધારે અસર જોવામાં આવે છે. જેમ કે ધાન જેવી ચીજની ઉપયોગિતા એટલી બધી છે કે તેની

ઘણી વધારે કિંમત પડતી હોય તોપણ ઘણાજ થોડા માણસો તે લીધા વગર રહેરો; પણ તેને તૈયાર કરતાં કેટલો શ્રમ પડેછે તે ઉપરજ તેની કિંમતનો ઘણો ખર્ચો આધાર રહેછે ને તેની કિંમત ઠરાવવામાં તેની ઉપયોગિતાની ઘણી થોડી અસર થાયછે. પણ એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ઉપયોગિતાનો ગુણ તે સ્ત્રીજમાં હોયોજ જોઈએ નિકર તેની કંઈ પણ કિંમત ઉપજે નહિ. આપણે ઉપર બતાવી ગયા કે સમર્થ અપમાં એ વાતનો સમાવેશ થઈ જાયછે, એક તો અમુક સ્ત્રીજ લેવાની ઇચ્છા અને તે વેચાતી લેવાની શક્તિ. પ્રકૃત આવા સમર્થ અપમાંજ સ્ત્રીજોની કિંમત ઉપર અસર થાયછે. હવે એ વાત તો ખુલ્લી છે કે કોઈ સ્ત્રીજ લેવાની ઇચ્છાનો તેની ઉપયોગિતાના ઉપરજ આધાર રહેલો હોયછે; એટલે કોઈ જરૂરિયાત અથવા કોડ પુરી પાડવાની શક્તિ તે સ્ત્રીજમાં હોય તોજ તેને લેવાની ઇચ્છા થશે. તેમજ વેચાતી લેવાની શક્તિ તે સ્ત્રીજ મેળવવાને કેટલો શ્રમ પડેછે તે ઉપર આધાર રાખેછે. ધારો કે કોઈ માણસ આવીને આપણને ૧૦૦ ઘોડા વેચાતી આપવાનું કહેછે; આપણે તે કરાર કરવાની નાજ પાડીશું કારણ કે આપણે તે ઘોડાઓનો કંઈ ઉપયોગ નહિ હોવાને લીધે તે લેવાની કંઈ આપણી ઇચ્છા થતી નથી. તેમજ આપણને એવી ખબર મળે કે કોહિનુર જોવા એક હિરો હરાજ થવાનો છે, તો આપણે તે લઈ શકીશું એમ આપણે ધારીશુંજ નહિ. આપણી તે લેવાની ઇચ્છા તો ઘણી થાય પણ તે લેવાની શક્તિ આપણામાં બિલકુલ નથી. કારણ કે તેવો હિરો મેળવવામાં એટલો બધો શ્રમ લાગેછે કે તેથી કરીને આપણાથી ન પહોંચાય એવી ભારે તેની કિંમત થઈ જાયછે.

આપણે જો મરણ પામેલા સિતારાના કહોડેલા ચિત્રનો દાખલો ઉપર આપી ગયા તેમાં શ્રમલબ્ધતા કરતાં ઉપયોગિતાનો ગુણ વધારે સમર્થ છે. તે મેળવવું તો અ અને બ બંનેને સરખું કાઠણ છે. તેની છત બિલકુલ છેજ નહિ ને તેથી તે ચિત્ર લેવાથી જે સંતોષ થશે તેને સારૂ દરેક માણસ જે રકમ આપવી યોગ્ય ધારે તે ઉપર તેની કિંમતનો આધાર રહેછે. તે ચિત્ર લેવાથી જે આનંદ થશે તે ૨૦૦૦ રૂપિયા આપવાજોગ એમ અ સામોટો ઠરાવેછે અને તેજ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ૧૬૦૦ થી વધારે રૂપિયા ખર્ચવા ઠીક નથી એમ બ સામોટો ધા-

રહે છે તેના કારણાનું બરોબર વિવેચન કરવું અસાધ્ય છે. એમ પણ હોય કે તે ચિત્ર લેવાની બંનેની સરખી ઈચ્છા હોય અને તે મળવાથી એકને જેટલો આનંદ થાય તેટલોજ બિજાને પણ થાય એમ હોય; પણ બંને અવ્યવસ્થા કરતાં એમણે દ્રવ્યવાન હોય અને તેથી તે ચિત્ર લેવાને એ જેટલી રકમ આપવાને તૈયાર હોય તેટલી રકમ આપવાનું બંને કીક લાગતું નહોતું.

ત્યારે આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે જે ચીજોની છત ગમે તે રીતે પણ બિલકુલ વધારી શકાય તેમ નથી તેમની કિંમતનો આધાર તે ચીજોની કંઈ જરૂરિયાત પુરી પાડવાની અથવા તૃષ્ણા સંતોષવાની શક્તિનું અમૂક માણસો જેટલું મૂલ્ય ધારે તે ઉપર રહે છે; પણ એવી ચીજોમાં પણ શ્રમલબ્ધતાનો ગુણ બિલકુલ નથી હોતો એમ નહિ; કારણ કે જેમ કોઈ ચીજ મેળવવાને એમણે શ્રમ પોડે તેમ તેની કિંમત ઘટતી જાય અને જો તે મેળવવા જરાપણ શ્રમ પોડે નહિ એટલે જો તે ચીજમાંથી શ્રમલબ્ધતાનો ગુણ બિલકુલ જોતો રહે તો તેની કિંમત પણ કંઈ ઉપજે નહિ.

ખેતીની પેદાશની કિંમત હવે બિજા વર્ગની ચીજોની કિંમતનો આધાર શી શી બાબતો ઉપર રહેલો છે તે વિષે વાત કરીએ. તે ચીજો એવી છે કે તેમની છત વધારવી હોય તો તે વધારાના પ્રમાણમાં વધારે મહેનત અને મુડી કામ લગાડવી જોઈએ; અને તેથી તેમની છત વધારવામાં આવે છે તેમ તે વધારે મોંઘી પડે છે. આ વર્ગની ચીજોમાં ખેતીવાડીની પેદાશ સુખ્ય છે; પણ અનિજ પદાર્થો એજ વર્ગમાં આવી જાય છે. આવી તરેહની ચીજોની છત વધારવામાં આવે છે તેમ તે મોંઘી પડતી જાય છે એ વાત બરોબર સમજાવવા માટે એક દાખલો લઈએ. ધારો કે પચાસ માણસો મળી કૃષ્ણદુપ પ્રદેશમાં એક નવું ગામ વસાવે છે. અને તેઓ પોતાના ઉપયોગ માટે પોતાના નવા ગામની નજીકની કૃષ્ણદુપ જમીન ઉપયોગમાં લે છે, તે વળી એમ ધારો કે જેટલું ધાન્ય તેઓને જોઈએ છે તેટલું બધું એટલીજ જમીનમાંથી પુરું પડે છે. હવે જુઓ કે થોડા વર્ષે ગયા પછી શી હકીકત બનશે. ધારો કે અમૂક મુદતમાં તે ગામની વસ્તી વધી અને હવે તેમાં ૧૫૦ માણસ વસતાં થયાં. ત્યારે પહેલાં જેટલું ધાન્ય જોઈતું હતું

તેથી હવે ત્રણગણું જોઈશો; આ વધારે જોઈતું ધાન્ય ક્યાંથી લાવવું? કોઈ કહેશે કે અત્યાર સુધી જે પાસેની જમીન ખેડતા હતા તે ઉપરાંત વળી ગામથી બે ચાર ગાઉ આધેની ફળદ્રુપ જમીન પણ ખેડાણમાં લેવી જોઈએ એટલે ધાન્યની પેદારા થશે. એ વાત બરોબર છે પણ બે ચાર ગાઉ આધેની જમીનના જે પાક ઉતરશે તેને ગામમાં લાવવાને પેહેલાની પાસેની જમીનના પાકને લાવવાને જેટલો ખર્ચ પડતો હતો તેથી વધારે ખર્ચ પડશે અને આ વધારે ખર્ચ ધાન્ય વાપરનારાઓને માથે ચડશે. ધારો કે ગામની ભાગોળ ઉપરની જમીનમાં ઉગેલા ઘઉં રૂપિયે મળુ વેચાતા હતા. હવે બે ચાર ગાઉ આધેની જમીનમાં ઘઉં વાવવાનું ખર્ચ તો પાસેની જમીન જેટલું જ થશે પણ ભાગોળ ઉપરની જમીનના પાકેલા ઘઉં ગામમાં લાવવાને જે મજૂરી પડતી હતી તેના કરતાં આધેની જમીન ઉપરથી ગામમાં પાક લાવવાને વધારે મજૂરી પડશે. ધારો કે આધેની જમીનમાંથી લાવવાને પાસેની જમીન કરતાં દરેક મળુ એક આનો વધારે મજૂરી પડે છે. એટલે આધેની જમીનના ઘઉં ગામમાં એક રૂપિયે ને એક આને મળુ વેચારો. ત્યારે પાસેની જમીનના માલિક કે જમના ઘઉં આધેના ઘઉંના જેવાજ છે તેઓ પણ દેખાદેખી હવે પોતાના ઘઉં રૂપિયે મળુના બાલે વેચશે નહિ અને આ પ્રમાણે ગામમાં વપરાતા બધા ધાન્યની કિંમત ચડશે. આપણે ઉપલા દાખલામાં એમ ધારી લીધું છે કે ગામની આસપાસ જોઈએ તેટલી એક સરખી ફલદ્રુપ જમીન છે અને તેથી જેમ વરતી વધે તેમ ધાન્ય આધેથી લાવવાનું જ ખર્ચ પ્રકૃત વધું પણ ઘણું ઠેકાણે એમ હતું નથી. નવી જમીન કામમાં લેવી પડે તે આથી હોય એટલું જ નહિ પણ તેનો કસ પણ ઓછો હોય અને તેથી પેહેલાની વધારે સારી ફલદ્રુપ જમીન કરતાં તેમાં પાક કરવાનું ખર્ચ પણ વધારે પડે; એમ હોય તો ધાન્ય આધેથી લાવવાનું ખર્ચ પડે તે ઉપરાંત વળી પાક કરવામાં જે વધારે ખર્ચ પડે તે પણ ધાન્ય લેનારાઓને માથે પડે. અને આપણા દાખલામાં મળુ એક આનો કિંમત વધી તેને બદલે વખતે સહેજ આઠ દસ આના કે તેથી વધારે પણ વધી જાય.

વળી કેટલીક વખત એમ બને છે કે ધાન્યની નવી છત એથી

પણ વધારે ખર્ચ કર્યા વગર કરિ શકાય નહિ. ધારો કે તે ગામ એક એક ઉપર અથવા પર્યતની ખીણમાં વશું હોય કે જ્યાં પહેલાં જેટલી જમીન અપમાં લીધી છે તેથી બિલકુલ વધારે ખેડવાલાયક જમીન હોયજ નહિ. આવેડેકાણે તો વસ્તી વધવાને લીધે જે વધારે ધાન્ય જોઈયે તે અસહજીજ જમીનનું ખેડાણ સાર કરીને અને તે કામમાં વધારે મુડી અને મેહેનત રોકીને પકવ્યા રિવાય બિજો રસ્તો છેજ નહિ. પણ એ વાત તો સિદ્ધ છે કે ગમે તેવાં સારાં યંત્રોથી અને સારા સામગ્રીનાથી ખેતી કરવામાં આવે તો પણ અમુક વખત પછી ખમણી મુડી અને મેહેનત કામે લગાડવાથી જમીનમાંથી કંઈ ખમણે પાક ઉતરતો નથી. અને તેથી જે વધારે પાક ઉતારવામાં આવે છે તેના દરેક માણ ઉપર પહેલાં લાગતું હતું તેના કરતાં વખતે ત્રણ ચાર ઘણું ખર્ચ લાગી જાય છે.

જેમ વસ્તી વધે તેમ ખોરાકની કિંમત વધવાનું વલણ થાય છે. ઉપજા દાખલા ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે વસ્તીના વધારાને લીધે થતા ધાન્યનો અપ ધાન્ય ઉત્પાદન કરવાનું ખર્ચ વધાર્યા રિવાય પુરો પાડી શકાતો નથી. એટલે વસ્તી વધવાને લીધે ખેતીવાડીની પેદારાની કિંમત વધવાનું પ્રત્યક્ષ વલણ થાય છે. છત અને અપ એ સરખાં થવાંજ જોઈયે. અપ જેમ વસ્તી વધે છે તેમ વધતો જાય છે અને વધારે ખર્ચ પડ્યા રિવાય વધારે છત કરી શકાતી નથી. વસ્તી વધવાથી ખેતીની પેદારાની કિંમત વધવાનું થતું વળણ કેટલેક દરજ્જે એ રીતે અટકાવી શકાય છે.

૧. મિજ દેશથી ખેતીવાડીની પેદારા આણવાથી.

૨. ખેતી કરવામાં સારાં યંત્રો કામે લગાડવાથી અને ઉંચા ખાતરો જિગરે રસાયણ સામગ્રી રોકીને ઉપયોગ કરવાથી.

ખેતીવાડીની પેદારાની કિંમત વધી જતી અટકાવવાની પહેલી રીત હાંબાંડ દેશમાં અમલમાં લાવવામાં આવેલી છે ને તેની ઘણી સારી અસર થયેલી છે. તે દેશમાં સન ૧૮૮૧ માં ૧,૫૯,૧૪,૧૮ માણ સની વસ્તી હતી તે વધીને સને ૧૮૮૧ માં ૨,૫૯,૬૮,૨૮૬ માણ સની થઈ. તે ત્યાં પહેલાં પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપર ઘણીજ ભારે જકાત હતી ને તેથી લોકોને પોતાના દેશમાં પાકેલા અનાજ ઉપર

રહેલું પડતું. તેથી તે દેશમાં અનાજની કિંમત ઘણીજ વધી ગઈ. આખરે પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપરની જકાત કાઢાડી નાંખવામાં આવી ત્યારે લોકોને સુખ થયું. વરતી વધવાથી ચીજોની કિંમત ઉપર શી અસર થાય છે તે દુધ જેવી ચીજ કે જે પરદેશથી આણી શકાતી નથી તે સંબંધી વિચાર કરવાથી સહેજ માલુમ પડશે. આપણે મુંબાઈ જેવા શહેરનોજ વિચાર કરીએ. પહેલાં તે ગામમાં દુધ સોંઘું મળતું હતું પણ જેમ વરતી વધતી ગઈ તેમ તેની કિંમત વધતી ગઈ. અને બિજા ગામોમાં સોંઘું મળતું હોય પણ ત્યાંથી આણીને વાપરવું કુવિ નહિ કારણ કે દુધ થોડા વખતમાં બગડી જાય છે. તેથી આ વખતમાં ચીજોની કિંમત વધતી અટકાવવાની જે પહેલી રીત આપણે બતાવી તે અમલમાં આવે તેમ નથી. તેથી કરીને મુંબાઈમાં બિજા ગામો કરતાં ત્રણ ચાર ઘણી મોંઘી તે ચીજ મળે છે. અને જેમ હજુ વરતી વધતી જશે તેમ તે વધારે મોંઘી થતી જશે.

શ્રીછંદ્રીતની અસર પ્રત્યક્ષજ છે. કોઈ પણ અમુક જમીન સારા યંત્રો કામે લગાડી તથા સાહે આતર નાંખી ખેડવામાં આવે તો તેમાંથી વધારે ઉપજ થાય અમલ પેહેલાં અમુક રકમથી જેટલી પેદાશ થતી હોય તેનાં કરતાં વધારે થાય.

ખેતીવાડીની પેદાશની કિંમત જે નિયંત્રોને અનુસરે છે તે નિયંત્રોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન. અપ અને છત બરોબર ઉતરવી જોઈએ. જ્યારે છત કરતાં અપ વધારે હોય છે ત્યારે કેટલીટ ચીજોમાં તો અપે ઓછો થવાથી છત અને અપ સરખે ભાગે ઉતરે છે પણ ખેતીવાડીની પેદાશના સંબંધમાં તેમ થાય અમ નથી કારણ કે અનાજ વિગરેના અપનો આધાર વરતી ઉપર રહેલો છે. ઘઉં આખા વિગરે ચીજોની કિંમત જેમ વધતી જાય તેજ પ્રમાણમાં તેનો અપ કંઈ ઓછો થતો જશે નહિ. કારણ કે ધાન્ય મોંઘું હોય કે સોંઘું પણ દરેક માણસને ખાવા તો જોઈએ નીકર મરી જવાય. તેથી ઘઉં જેવી ચીજની કિંમતમાં વધારો થવાથી તેનો અપ કંઈ ઓછો થતો નથી. કારણ કે લોકો ધાન્યનો અપ ઓછો કરવાને બદલે પહેરવા ઓઢવા વિગરે ખાવતામાં પહેલાં કરતાં થોડા પેસા ખરચશે અને ખાવા ધાન્ય તો મોંઘું તો મોંઘું પણ પેહેલાં જેટ-

હુંજ લેશે. આપણે કહ્યું કે જેમ બિજી ચીજોના અપ ઓછો થઈ શકેછે તેમ ધાન્ય જેવી જરૂરી ચીજોના અપ ઓછો થઈ શકતો નથી. પણ તેનો અપ પણ લોકો અડધા ભુખે મરે તો ઓછો થઈ શકે અને કેટલીક વખતે તેમ થાયછે, પણ ખરું. પણ આવી રીતે જ્યારે અપ ઓછો થાયછે, ત્યારે ભુખે મરવાથી વસ્તી પણ ઓછી થાયછે, એટલે એ પ્રસંગમાં પણ આપણે જે નિયમ કહ્યો કે જરૂરી ચીજોના અપ હંમેશાં વસ્તીની સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ તે ખરો પડેછે. ત્યારે એવી ચીજોના સંબંધમાં છત અને અપ સરખા કરવાનું, અપ ઓછો કરવાથી બને એમ નથી પણ તેમ કરવાને છતજ વધારવી જોઈએ અને છત વધારવાનેમાટે ઓછી ફલદ્રુપ અથવા ઓછી સઘવડ પડે એવે ડોક્ટરો આપેલી જમીન એડાણમાં આણવી પડે. આમ થાય ત્યારે જે વધારાની પેદારા કરવામાં આવે તેમાં તેટલીજ જુની પેદારામાં જેટલી મુડી તથા મેહેનત વાપરવી પડતી તેથી વધારે વાપરવી પડે; એટલે ઉત્પાદનખર્ચ વધું અને તેથી પેદારાની કિંમત પણ વધવી જોઈએ. આ ઉપરથી એમ રપટ માલુમ પડેછે કે જીંદગીને જરૂરી ચીજોના સંબંધમાં અપનો કિંમતના ઉપર આધાર નથી પણ કિંમત અપ ઉપર આધાર રાખેછે; એટલે જે બિજી બધી રીતે અસલ સરખી રીતિ હોય તો કિંમતનો આધાર વસ્તીની સંખ્યાની વધઘટ ઉપર રહેછે. પણ એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જે પ્રમાણમાં વસ્તી વધી હોય તેજ પ્રમાણમાં કિંમતમાં વધારો થતો ઘણી વખતે કેટલાક કારણને લીધે અટકે છે. ઇંગ્લાંડમાં અઆધિત વેપાર હોવાને લીધે તથા એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ માલ લઈ જવા લાવવાની રસ્તા વિગરેની સારી સઘવડ હોવાને લીધે જે પ્રમાણમાં વસ્તી વધી છે તે સાથે સરખાવતાં અનાજની કિંમતમાં છેક નહિ જેવો વધારો થયેછે.

અનિજ પેદારા. એતીવાડીની પેદારા વિષે જે કહ્યું તે અનિજ પેદારાને પણ લાગેછે. સને ૧૮૭૧-૭૨માં વિલાયતમાં લોખંડનો વેપાર ઘણો તેજ ઉપર હોવાથી કોયલાનો ઘણો અપ જાગ્યો. આ અપ પુરો પાડવા માટે જુની આણો કરતાં ઓછી ઉત્પાદક કોયલાની નવી આણો ઉઘાડવી પડી અને તેથી કોયલાની કિંમત અડી ગઈ.

સને ૧૮૭૭માં કોયલાનો જે ભારે અપ જાણ્યો હતો તે બંધ થયો ને તેથી તેની કિંમત ઉતરવા માંડી આમ થયું ત્યારે કોયલાની કિંમત ઘણી વધારે હતી તે વખતે પણ જે આણેમાંથી કુફત સાધારણ મુસારા અને નફા જેટલુંજ મળતું તે આણેમાંથી કોયલા કહાડવામાં ઉલટો ગેરનફા પડ્યો ને તેથી તેવી ઝામણી ઉત્પાદક આણે કે જે અપ વાંચ્યા તે વખતે ઉઘાડવામાં આવી હતી તે ધીમે ધીમે પાછી બંધ થઈ.

સિધ્ધ પદાર્થોની કિંમત નિયમીત કરનારા નિયમે. આ પદાર્થો એવા છે કે જેમની છત વધારવાથી તેમનું ઉત્પાદન અરચ વધતું નથી અને તેથી કિંમતના સંબંધમાં આપણે યોગ્યતા જે ઉપર ત્રણ વર્ગ પાડ્યા તેમાંનાં ત્રિજ વર્ગમાં તે પદાર્થો આવેછે.

આપણે ઉપર કહી ગયા કે આવા પદાર્થોની કિંમતનો આધાર તેમના ઉત્પાદન અરચ ઉપર રહેછે કારણ કે તે બનાવનારાઓમાં માંહી માંહી અનિયંત્રિત સ્પર્ધા હોયછે. હવે તેમના ઉત્પાદન અરચના મૂળ અંશો ક્યા છે તે બરાબર સમજાવવું જરૂરનું છે. સાધારણ રીતે એમ લાગશે કે જે નિયમે પ્રમાણે એવીની પેદારાની કિંમત નક્કી થાયછે તેજ નિયમે પ્રમાણે સિધ્ધ પદાર્થોની કિંમત પણ નિયમિત થવી જોઈયે. કારણ કે સિધ્ધ પદાર્થો બનાવવામાં જે કાચી પેદારા વાપરવી પડેછે તે હમેશાં જમીનમાંથી પાડેછે; જેમ કે છિંટનો તાકો બનાવવાને માટે જોઈયે અને જ જમીનની પેદારા છે. ત્યારે જેમ વધારે છિંટ બનાવવામાં આવેતેમ વધારે જોઈયે અને જ જમીનની પેદારા હોવાને લીધે તે જેમ વધારે પકવવામાં આવે તેમ તે વધારે મોંઘું પડે અને તેને લીધે છિંટ પણ જેમ તેનો અપ વધે તેમ મોંઘી પડવી જોઈયે. પરંતુ જો કે કાચી પેદારાની કિંમત સિધ્ધ પદાર્થની કિંમતનો એક અંશ છે તોપણ તે ઘણો નાનો અંશ છે. આપણે એક છિંટના તાકાનોજ દાખલો જુઓ. તે તાકો તૈયાર કરવામાં એટલી તો જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવી પડે છે કે એક તાકામાં વપરાયેલા રૂની કિંમત તે આખો તાકો તૈયાર કરવામાં લાગતા અરચનો ઘણાજ નાનો ભાગ હોયછે. જ ન્યાં પાકતું હોય ત્યાંથી ન્યાં વણવાના સાંચાઓ હોય ત્યાં આણું જોઈયે અને ત્યાં આણ્યા પછી તે ઉપર અસંખ્ય ક્રિયાઓ કરવામાં આવેછે જે કરવાને સાંજ જુદી

જીદી પંક્તીના કર્મકારો કામે લગાડવા પડેછે. આ બધાને મુસારા આપવાના હેતુએ; વળી તે ધંધામાં નાંખેલી મુડી તેમાંથી પાછી વળવી જોઈએ, અને તે ઉપરાંત તેના ઉપર નફો મળવો જોઈએ. આપણે ધડિયાળની ઝિણી કમાનોના દાખલામાં બતાવ્યું હતું કે તે કમાનો કરવા જે ઝિણી ઝિણી વિવિધ કારીગરી વાપરવી પડે છે તેને લીધે તેમની કિંમત જે પોલાદના કકડાની તે બનાવવામાં આવે છે તેની કિંમતની ૪૦૦૦ ગણી થઈ જાયછે.

ઉત્પાદન ખર્ચના મુખ્ય અંશ. કોઈ પણ સિદ્ધ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાના ખર્ચમાં મુખ્ય ભાગ મેહેનતનો છે; વળી મુડીદારનો અનુપભોગ પણ ઉત્પાદનખર્ચનો એક અગત્યનો અંશ છે. મેહેનત અને અનુપભોગનું જે ખર્ચ પડેછે તેની સાથે સરખાવતાં કાચા માલની કિંમતથી થતી અસર એવી નજીવી છે કે તે ધ્યાનમાં ન લઈએ તો પણ ચાલે. સિદ્ધ પદાર્થોની એવી કિંમત હોવી જોઈએ કે તેથી મુડીદારને અને કર્મકારને તે ધંધામાં પોતાની મેહેનત જારી રાખવાની લાલચ થાય. ઘણી વખત એમ બનેછે કે સિદ્ધ પદાર્થોની જેમ છત વધારવામાં આવેછે તેમ તેની કિંમત વધવાને બદલે ઉલટી ઘટેછે. જ્યારે મોટા પાયાપર ઉત્પાદન કરવામાં આવેછે ત્યારે ઘણી વખતે થોડી મેહેનત વધારે કામ થાયછે. વરાળથી કામ કરવામાં આવવાથી ઘણી મુડી અને મેહેનતનો ઉગારો થાયછે પણ જથ્થાબંધ માલ બનાવવો હોય તોજ વરાળથી કામ ચલાવવું ઠીક પડેછે. જો લુગડાં વિગેરે જથ્થાબંધ ઉત્પાદન કરવાની જરૂર પડી ન હોત તો વણકરોની હાથે ચલાવવાની તરફોને બદલે વરાળથી ચાલતા મોટા સાંચાએ વાપરવામાં આવત નહિ. હમેશાં જે પ્રમાણમાં કામ વધારવામાં આવે તેજ પ્રમાણમાં કંઈ ખર્ચ વધતું નથી. દર હજાર કાપડના તાકા તૈયાર કરવામાં જે ખર્ચ થાય તેનું બમણું કંઈ વીસ હજાર તૈયાર કરવામાં થાય નહિ. વળી મોટા પાયાપર ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હોય ત્યાં મેહેનતની વહેંચણી પણ ઘણી સારી રીતે થઈ શકેછે. જ્યારે વણકરો લુગડાં હાથે વણતા ત્યારે વણવાની બધી ક્રિયા એકજ માણસ કરતો. પણ હવે જ્યારે તે કામ સાંચાથી કરવામાં આવેછે ત્યારે દરેક ક્રિયા કરવાને જીદા જીદા વર્ગના કર્મકારો હોયછે ને

તેમ થવાથી ઉત્પાદન ઘણું ધમધાકાર ચાલેછે. થોડી મુડીવાળો માણસ જે બહેળો ધંધો કરતો ન હોય તેને માંધા સાંચા વાપરવા પરવડે નહિ કારણકે તે તેને હમેશા ચાલતા રાખી રાકે નહિ. કેટલીક સ્થાને ચ્મિવી છે કે જેનો ખપ ઘણો હોય તો તેમનું ઉત્પાદન ખરચ ઘણુંજ ઘટી જાય, પણ તેઓનો ખપ ઘણોજ થોડો હોયછે. થોડાંક વર્ષ ઉપર નાની હોડિયો બનાવવાનો ચ્મિક સાંચો શોધી કહાડવામાં આવ્યો હતો કે જે વાપરવાથી હોડી બનાવવાના ખરચમાં સેંકડે ત્રિસ ટકાનો ઘટાડો થઈ રાકે પણ આ સાંચો હોડી બાંધનારાઓને વાપરવો પરવડ્યો નહિ. કારણ કે તે સાંચાથી ચ્મિટલું ઝડપથી કામ થતું હતું કે આખા વર્ષમાં હોડી બાંધવાને જેટલા પાટિયાં જોઈએ તેથી ઘણાં વધારે તેના વતી થોડા વખતમાં ઉતરી રાકતાં. તેથી જો કોઈ હોડી બાંધનાર તે સાંચો રાખે તો તેને ચ્મિક મહિનામાં વર્ષ દહાડા જેટલું કામ થાય ને બાકીના અગિયાર મહિના સાંચો અમથો નાંખી મુકવો પડે; તેથી જ્યાં લગી હોડિયોનો ખપ ઘણો વધે ત્યાં લગી ચ્મિ સાંચો વપરાય નહિ.

મુડીદારને મજૂરી સોંધી પડીછે કે મોંઘી તે મુસારામાં આપેલી રકમ ઉપરથી નક્કી કરવાનું નથી. મુસારામાં વધારે રકમ આપવી પડે કે ઓછી તે ઉપરથી મજૂરી મોંઘી પડી કે સોંધી ચ્મિમ કહેવાય નહિ. તે નક્કી કરવામાટે તો મુસારામાં આપેલી રકમ અને કામે લગાડેલી મહેનતથી થયેલી પેદારા સરખાવવી જોઈએ. કારણકે ઘડિયાળો બનાવવાના તથા ચ્મિવા બિજા ધંધાઓમાં થોડા મુસારો આપી અણકિસખી કારીગર રાખવા કરતાં તેમનાથી બમણો વધારે મુસારો આપી નિપુણ કારીગર રાખવાથી આખર વધારે ફાયદો પડેછે. ચ્મિક વખતે ફ્રાન્સ દેશમાં ચ્મિક મોટી રેલવે બાંધવાનો એસી નામના ગૃહસ્થે કંડાકટ રાખ્યો હતો. જો કે ફ્રેન્ચ કર્મકારો કરતાં ઇંગ્લેન્ડ કર્મકારો બમણો રેલ જેલે તો પણ તેને ચ્મિમ માલુમ પડ્યું કે ફ્રેન્ચ કર્મકારો રાખવા કરતાં ઇંગ્લેન્ડ કર્મકારો રાખવાથી વધારે ફાયદો છે. કારણકે ચ્મિક ઇંગ્લેન્ડ કર્મકાર ચ્મિક ફ્રેન્ચ કર્મકારથી બમણો મુસારો લે તોપણ તે તેનાથી બમણા કરતાં વધારે કામ કરતો. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે કેટલીક મહેનત જો કે તેને સાફ મુસારો વધારે આપવો પડે તો પણ સોંધી પડે.

વળી કર્મકારો નિપુણ હોય તો તેથી તેમને પોતાનેજ ધણો મોટો ફાયદો થાયછે. નિપુણતા વધવાથી અમુક મુડી અને મેહેનત વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરેછે. હવે જો ચીજોની કિંમતમાં કંઈ શેર પડે નહિ તો આવી રીતે મુડી અને મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાની અસર એ થશે કે મુડીદારને વધારે નણે અને કર્મકારોને વધારે મુસારો મળી શકશે. ધારો કે વધારે કેળવણી મળવાથી એકુતોની નિપુણતા વધેછે કારણ કે કેળવણી મળવાથી તે વધારે અંચળ, વિશ્વસનીય, અને થંડા રવભાવનો થાયછે. જ્યારે આમ થાયછે ત્યારે જમીનનો માલીક પોતે એાછો નણે લીધા શિવાય અને એવીની પેદાશની કિંમત વધાર્યા શિવાય એકુતોનો મુસારો વધારી શકેછે.

મુડી ઉપર મળતો નણે. જ્યુદે જ્યુદે વખતે અને જ્યુદા જ્યુદા દેશોમાં નફાનો સામાન્ય દર જે વિવિધ કારણોને લીધે નફો થાયછે તે અહિં ભતાવાય તેમ નથી. એ બાબત વિષે દ્રવ્યવિભાગ વિષેના ભાગમાં કેહેવામાં આવશે. અહિં અટલુંજ કહેવું બસ છે કે એકજ દેશમાં ને એકજ વખતે હમણાં અમુક કારણોને લીધે દરેક ધંધા-એમાં મુડી ઉપરનું બાજ એકસરખું થવાનું વલણ થાયછે. જો કોઈ વેપારમાં નાણું નાંખવાથી બિજા વેપાર કરતાં હમણાં વધારે ફાયદો મળતો હોય તો તે ઉપરથી એકદમ એમ સમજવું નહિ કે તે વેપારમાં મુડી ઉપર વધારે નફો પડેછે. કારણ કે કોઈ ધંધામાં એવી રીતે વધારે નફો પડવાના કેટલાક જ્યુદાં કારણો હોયછે. કોઈ ધંધામાં મુડીદાર પોતેજ કર્મકારનું પણ કામ કરતો હોય ત્યારે કર્મકારનો મુસારો પણ તેનેજ મળે તેથી તે મુસારો અને મુડી ઉપરનો સાધારણ નફો એ મળીને તેને કુલ નણે વધારે મળ્યો એમ લાગે. કેટલાક ધંધાએમાં ભારે જોખમ રહેલું હોયછે; કેટલાક ધંધા કરવામાં ઘણી ગંદવાડ વિગરે અધવડ ખમવી પડેછે; વળી કેટલાક ધંધા કરવામાં લોકમાં ગેર આખર થાયછે; ત્યારે આવા ધંધાએ કરનારને જે જોખમ, અધવડ અથવા ગેરઆખર ખમવી પડેછે તેનો તે ધંધામાંથી જે બદલો મળેછે તે બદલો અને મુડી ઉપરનો સાધારણ નફો મળીને બિજા ધંધા કરતાં તેમાં કુલ નફો વધારે પડ્યો એમ લાગે પરંતુ ખરે જોતાં કંઈ મુડી ઉપર વધારે નફો પડ્યો

એમ કહેવાય નહિ પણ જે વધારે મળ્યું તે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મુડીદારે કરેલી મહેનત તથા ખર્ચાને જોખમ, અથવા અથવા ગેર આચરણ બદલે છે. વળી કેટલીક વખતે કેટલાક ધંધાઓ સ્વભાવિક રીતે કેટલાક માણસોને સ્વાધીન હોય છે અથવા તેઓએ પોતાને હાથે સ્વાધીન કરેલા હોય છે ને તેથી તેઓ તેમાં ધાર્યો નફો ઉપજાવી શકે છે. કેટલીક વખતે અમુક વેપાર કરનારા સઘળા વેપારીઓ એકો કરે છે. થોડાક વર્ષ ઉપર જિવનિનના વેપારમાં એવો એકો કરવામાં આવ્યો હતો; કેટલાક મુડીદારોએ એકઠા મળી દુનિયામાં પાકતું બધું જિવનિન પોતેજ વેચાતી લઈ લેવાનો ડેરાવ કર્યો અને તેમ કરવાથી દુનિયામાં પોતા શિવાય બિનકુ કોઈ જિવનિન વેચનાર રહ્યું નહિ. એટલે તેમણે તે ચીજની પહેલા કરતાં બમણી કિંમત લેવા માંડી ને તેમ કરી ભારે નફો લીધો. કોઈ ધંધો સ્વાધીન કરી લેવાથી ભારે નફો પડી શકે છે તેનો આ દાખલો છે. ઉપર બતાવેલા બધા દાખલ કરનારાં કારણો નથી હોતાં ત્યારે એમ માલુમ પડશે કે મુડી ઉપર પડતું વ્યાજ દરેક ધંધામાં એક સરખું થવાનું વળણ થાય છે.

મુડીનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણે સમજાવી ગયા છીએ. તેથી અહિં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે જમીન, મહેનત અને મુડી એકઠાં થઈને જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરે છે તેનો જે ભાગ મુડીને મળે છે, તે મુડી ઉપરનો નફો. આ નફો જુદે જુદે કાળે અને જુદા જુદા જનસમૂહોમાં જુદા જુદા પડે છે. કેટલાક દેશોમાં જોખમ અને દેખરેખ રાખવાની મહેનતના બદલાતરીકે જે મળે તે શિવાય વેપારમાં નાંખેલા દરેક રૂ. ૧૦૦ ઉપર દરવર્ષે રૂ. ૧૦ મળે છે. જ્યારે આમ હોય છે ત્યારે એમ કહે છે કે વ્યાજનો દર દસ ટકાનો છે. ઘણા દેશોમાં વ્યાજનો સરામરી દર આથી ઘણો ઓછો છે. વિલાયતમાં ત્રણ ટકાથી પણ ઓછો ઓછો છે.

નફા અને કિંમતો વચ્ચેનો સંબંધ. એ વાત હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે મુડીદાર અને કર્મકારનો બદલો (એટલે નફો અને મુસારો) જે ચીજ તેઓ એકઠા મળી પેદા કરે તેની કિંમતમાં આવી જવો જોઈએ. આ કિંમત એવી હોવી જોઈએ કે તેમાંથી મુડીદાર અને કર્મકારને તે ધંધાનો આલુ નફો અને મુસારો મળે નિકર તેઓ તે ચીજ બનાવવામાં પોતાની મુડી તથા મહેનત વાપ-

રશે નહિ. કારણ કે જો મુડીદાર અને કર્મકારને ચાલુ નફો તથા મુસારો ન મળે તો તેઓ પોતાની મુડી તથા મહેનત કંઈ બિજા ધંધો કરવામાં વાપરશે કે જેમાંથી તેમને ચાલુ બદલો મળી શકે. તેથી જો કોઈ પણ કારણને લીધે દેશમાં નફાનો અથવા મુસારાનો ચાલુ દર વધે ને જો મુડી અને મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધી નહોતી તો ચીજ્ઞેની કિંમત વધવીજ નોંધવે.

સહજ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે અમુક મુડી અને મહેનતની સારી ઉત્પાદકશક્તિ છે કે નહિ તે ઉપર નફાનો તથા મુસારાના દરનો ઘણો ખરો આધાર રાખે છે. જો મુડી અને મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ સારી હોય છે તો ઉત્પાદનખર્ચ થોડું પડે છે, મુસારો અને નફો ભારે મળે છે ને ચીજ્ઞેની કિંમતો હલકી હોય છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે ભારે કિંમતો હોય તો હમેશાં ભારે નફો અને હલકી કિંમતો હોય તો હલકો નફો હોવો જોઈએ એમ નથી. ધારો કે એક અમુક ગામડામાં એકજ સુધાર છે ને તે એક યંત્ર શોધી કહાડે છે ને તેથી તેની મુડી અને મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ પહેલા કરતાં દોહોડી થાય છે. પહેલાં તે જેટલી મુડી અને મહેનતથી દસ પેટિયો કરી શકતો હતો તેટલીજ મહેનત અને મુડીથી તે હવે પંદર પેટિયો કરી શકે છે. હવે જો પેટિયોની કિંમત ઉતરે નહિ ને પહેલા જેટલીજ રહે તો એ વાત સ્પષ્ટ છે કે મુડી અને મહેનતનો તે સુધારને જે બદલો પહેલાં મળતો હતો તેના દોહોડો હવે મળશે. તેના મુસારો અને નફો બન્ને વધ્યાં અને ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટ્યું. પણ આવી રીતે યંત્ર શોધી કહાડવાથી થયેલો સધળો પ્રાયદો તે સુધારને પોતાને હમેશાં મળ્યા કરશે નહિ. પેટિયોની છત વધવાને લીધે તેની કિંમત આખરે ઘટશે. આપણે ઘણી વખત કહી ગયા કે ખપ અને છત એ બરાબર થવાં જોઈએ. પેટિયોની છત પહેલાં કરતાં દોહોડી થઈ; આપણે એમ ધારિયે છીએ કે આમ થતાં પહેલાં પેટિયોનો ખપ અને છત એ બરાબર હતાં. ત્યારે હવે સુધારે જેટલી પેટિયો વધારે તૈયાર કરવા માંડી તેના ધરાક મળવા સાંજે તેને પેટિયોની કિંમત પહેલા કરતાં ઓછી કરવી પડશે. ધારો કે અનુભવ ઉપરથી તેને એમ લાગે છે કે કિંમતમાં જો સેકેડે પંદર ટકાનો ઘટાડો કરવામાં આવે તો બધી પેટિયો ખપી જાય.

તે જ્યારે આમ કરેછે ત્યારે પોતાના મુસારા અને નફામાં જે પચાસ ટકાનો ફાયદો પડતો હતો તેમાંથી તે પંદર ટકા મુકી દેછે અને ૩૫ ટકા પોતે લેછે. આ દાખલામાં મુસારો તેમજ નફો બંને વધ્યાં પણ ઉત્પાદનખર્ચ ઓછું થયું ને તેથી આખરે ફિમત પણ ઓછી થઈ.

ઉપલા દાખલામાં આપણે એમ ધ્યાન હવું કે તે ગામડામાં એકજ સુથાર હતો ને તેથી તેના ધંધામાં તેની સાથે હરીફાઈ કરનાર તે ગામમાં કોઈ બિજું નહોતું. પણ ધારો કે તે ગામમાં બિજા ત્રણ આર સુથાર છે; તેઓ પણ દેખાદેખી તેવુંજ યંત્ર આણુરો ને તેથી પેટિયોની છત ધણીજ વધી પડશે. દરેક સુથાર પોતાના માલના ધરાક મેળવવા પડાપડી કરી એક બિજાથી સૌંધે ભાવે વેચસે ને આખરે યંત્ર વાપરવાથી થયેલો સઘળો ફાયદો ધરાકોને મળશે. સુથારોને મુસારો અને નફો પહેલાં મળતો તેટલોજ મળશે અને ફિમતોમાં સેંકડે પચાસ ટકાનો ઘટાડો થશે. આ ઉપરથી એમ નિકળે છે કે—

૧. જ્યારે મેહેનત અને મુડીની ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે, ત્યારે મુસારો અને નફો વધેછે અને ઉત્પાદનખર્ચ ઓછું થાયછે.

૨. જ્યારે આવી રીતે ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે ત્યારે મુસારા અને નફામાં વધારો અને ફિમતોમાં ઘટાડો એકજ વખતે બની શકેછે.

૩. જ્યારે એક તરફથી મુડીદારો વચે ને બિજી તરફથી કર્મ-કારો વચે અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલેછે ત્યારે મુડી અને મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી થયેલો બધો ફાયદો આખરે ધરાકને મળેછે એટલે ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી ફિમત ઘટેછે, અને મેહેનતને મળતા મુસારામાં અને મુડીને મળતા નફામાં કાયમ વધારો થતો નથી.

જો કે ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી ધણું ખર્ચ અમુક સ્ત્રીજની ફિમત ઘટેછે ને મેહેનતને મુસારા તરીકે અને મુડીને નફા તરીકે વધારે રકમ મળતી નથી તોપણ જે સ્ત્રીજની ફિમત આવી રીતે ઘટી હોય તે જો કર્મકારો અને મુડીદારોના વાપરમાં આવતી હોય તો મેહેનત અને મુડીને મળતો બદલો સ્વયં રીતે વધેછે ખરો; કારણ કે મુસારા અને નફા તરીકે મળેલાં નાણાવતી પહેલાં કરતાં વધારે માલ વેચાતી લઈ શકાયછે. ધારો કે આવી રીતે જોડા જેવી સ્ત્રીજની ફિમત ઘટી હવે જો કે મેહેનતને મળતા મુસારાની રકમ પહેલાં હતી તેટલીજ રહી

પરંતુ કર્મકારોને અને મુડીદારોને કાયદો તો થયોજ, કારણ કે પહેલાં જોડા સાફ જે રકમ આપવી પડતી હતી તેથી હવે થાડી આપવી પડશે ને તેવી રીતે જે ઉગારો થશે તેની બિજા જોઈતી ચીજ આણી શકારી. યૂરોપમાં ઘણા ધંધાઓમાં હાલ વરાળયંત્રોથી કામ થાયછે ને તેથી મેહનત અને મુડીની ઉત્પાદકશક્તિ ઘણીજ વધેછે. પણ તેથી થતો સધળો કાયદો કર્મકારો અને મુડીદારોથી મુસારાના અને નફાના સામાન્ય દરમાં વધારાના રૂપમાં રાખી શકાતો નથી. બિજા કર્મકારો અને મુડીદારોની રખડોને લીધે તેઓ તેમ કરી શકતા નથી, તો પણ સાંચાઓથી ઘણા ખરા સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત ઓછી થવાને લીધે તેમને આખરતો કાયદો થયોછે. આવિશે આગળ વધારે કહીશું.

કિંમતોપર ખપ અને છતની અસરનો સંક્ષેપ. ઉપર ગણવેલી ત્રણ વર્ગની ચીજોની કિંમત ઉપર ખપ અને છતની કેવી રીતે અસર થાયછે તે નીચે ટુંકામાં બતાવુંછે. એવાત બરોબર મનાવે દસાવવી જોઈએ કે આ ત્રણ વર્ગની ચીજોની કિંમત એવીજ હોય છે કે તેમનો ખપ અને છત બન્ને સરખાં થાયછે.

પહેલા વર્ગની ચીજો કે જેમની છત કોઈ પણ રીતે વધી શકે એમ છેજ નહિ તેમના સંબંધમાં છત અને ખપ બરોબર કરવા માટે કિંમત એટલે સુધી ચઢાવવામાં આવેછે કે તેથી કરીને છત કરતાં જેટલો વધારે ખપ હોયછે તે બંધ થાયછે.

બિજા વર્ગની ચીજો કે જેની છત ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય વધી શકતી નથી તેના સંબંધમાં ખપ ઘણો ઓછો થઈ શકતો નથી કેમકે આ વર્ગની ચીજો ઘણી ખરી જીંદગીને જરૂરી હોયછે; તેથી બ્યારે ખપ છત કરતાં વધારે હોયછે ત્યારે છત વધારવી જોઈએ. પણ ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય છત વધારી શકાય નહિ અને આવી રીતે મેહનત અને મુડીને વધારે કામ કરે તેને બદલો આપવા માટે કિંમતો વધવી જોઈએ.

ત્રિજા વર્ગની ચીજો કે જેમની છત ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય ગમે તેટલી વધારી શકાયછે તેમના સંબંધમાં જરૂરે ખપ છત કરતાં વધારે હોયછે ત્યારે કિંમતો વધેછે અને તેથી ખપનો કેટલોક ભાગ ઓછો થાયછે. પણ ખપ છતના બરોબર કરવાની આ રીત

થોડીવાર લગીજ અમલમાં આવેછે; જ્યારે કોઈ સીજ બનાવનારા-
ઓને મુસારા અને નફાનો ચાલુ દર મળી રાકવા માટે જેટલી જોઈએ
તે કરતાં તે સીજની કિંમત વધારે હોયછે, ત્યારે વધારે ફાયદો લેવાની
લાલચે બીજા લોકો તે સીજ બનાવવામાં મુડી તથા મેહેનત વાપરે
છે. આમ થવાથી છત વધેછે અને કિંમતો ઉતરેછે, અને આખરે
છત વધવાથી ખપ અને છત બરોબર થાયછે.

જ્યુદી જ્યુદી જાતની સીજોની કિંમતો શા પ્રમાણે નિયમિત થાયછે
તે આપણે બતાવું. હવે આવતા પ્રકરણમાં નાણાંના મૂલ્ય વિષે કહીશું.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. સીજોનાં મૂલ્ય.

૧. તેમના મૂલ્યના સંબંધમાં સીજોના કયાવર્ગ પાડવામાં આવ્યાછે ?

૨. ઉત્પાદનખરચ અંતરે શું ?

૩. મીલના કહેવા પ્રમાણે ઉત્પાદનખરચના મુખ્ય અંશો કયા છે ?

૪. પ્રોપ્રેસર કેયર્ન્સ ઉત્પાદનખરચની શી વ્યાખ્યા આપીછે ?

૫. કિંમતોનો આધાર ખપ અને છત ઉપર રહેલોછે એમ કહેવાનો
ખરો અર્થ શું ?

૬. ખપ અને છત સરખાં થાય એ પ્રમાણે કિંમતો કેવી રીતે ઠરેછે
તે દાખલો આપી સમજાવો.

૭. કોઈ સીજ પેદાકરનાર કર્મકારોને અને મુડીદારને ફક્ત મુસા-
રાનો અને નફાનો ચાલુ દરજ પો એવી હંમેશાં તે સીજની
બજાર કિંમત થવાનું વળણ કેવી રીતે થાયછે તે સમજાવો.

૮. આવી રીતની કિંમતની ખરોબર ગોઠવણ તે સીજની છત વ-
ધારી રાકાય તોજ થાયછે. ત્યારે જે સીજોની છત બિલકુલ
વધારી રાકાય તેમ નથી હોતું તેમના સંબંધમાં આ ગોઠવણ શી
રીતે થાયછે ?

૯. “સમર્થ ખપ” કોને કહેવો ?

૧૦. જે સીજને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે તેમાં કયા બે ગુણ જોઈએ ?

૧૧. આ બે ગુણો શું હંમેશાં સરખા પ્રમાણમાં હોયછે ? દાખલો
આપો.

૧૨. કોઈ મરણ પામેલા ચિતારાએ કહોડેલા ચિત્ર જેવી સીજની
કિંમત નફો ઠરવામાં કયા ગુણની વધારે અસર હોયછે ?

૧૩. જે ચીજો જેમ તેમની છત વધે તેમ મોંઘી પડતી જાય છે, તેઓમાં કંઈ ચીજો મુખ્ય છે?
૧૪. ખોરાકની વધારે પેદારા કરવાને પ્રમાણસર કરતાં વધારે મુંડી તથા મેહેનત શા માટે અને કેવી રીતે વાપરવી પડે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.
૧૫. ખોરાકનો ખર્ચ સાથી વધે છે? બિજા બધા કરતાં કંઈ બાબતથી ખોરાકની કિંમત વધવાનો વધારો સંભવ છે?
૧૬. આવી રીતે ખોરાકની કિંમતમાં થતો વધારો કેટલીક વખતે કેવી રીતે અટકાવી શકાય છે?
૧૭. ખેતીની પેદારાની કિંમત જે ધારાઓથી નિયમિત થાય છે તેજ ધારાઓ જેમને લાગતા હોય એવી બિજા કેટલીક ચીજો ગણાવો.
૧૮. મૂલ્યના સંબંધમાં ચીજોના જે ત્રણ વર્ગ પાડ્યા તેમાંના છેલ્લો વર્ગ કયો તે કહો.
૧૯. સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત શું ખેતીની પેદારાની કિંમત નિયમિત કરનારા ધારાઓને અનુસરીને નક્કી થાય છે?
૨૦. અને તે જો બિજા ધારાઓ પ્રમાણે થતું હોય તો એ બે વર્ગોની ચીજોના સંબંધમાં એવો ફેર પડવાનું કારણ સમજાવો.
૨૧. સિદ્ધ પદાર્થોની છત વધે છે ત્યારે કેટલીક વખતે તેમની કિંમત ઘટે છે; આમ કેવી રીતે થાય છે તે દાખલો આપી સમજાવો.
૨૨. મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિની ઉત્પાદનપરચ ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે?
૨૩. મુસારા, નશા, ઉત્પાદનપરચ અને કિંમત વચ્ચે પરસ્પર શો સંબંધ છે?
૨૪. દાખલો આપી બતાવો કે કેટલાક પ્રસંગોમાં નફો અને મુસારો બન્ને વધારી શકાય અને કિંમતોમાં કંઈ વધારો થાય નહિ.
૨૫. ત્યારે નશાના દર અને મેહેનતના મુસારા સાથેના કિંમતના સંબંધ વિષે આ ઉપરથી શું વ્યવહારિક અનુમાન બાંધી શકાય?
૨૬. જ્યારે મેહેનત અને મુંડીની ઉત્પાદકશક્તિમાં સામાન્ય વધારો થાય ત્યારે કર્મકારોને, મુંડીદારોને અને ધરકોને કયે કયે રસ્તે ફાયદો થાય છે?

૨૭. ચીજોના જે ત્રણ વર્ગ પાડ્યા તેમની કિંમતો જે નિયમોને અનુસરીને નક્કી થાય છે તે નિયમો સંક્ષિપ્ત રીતે કહી બતાવો.

૧. ખોરાક પેદા કરવાનું ખર્ચ એનું એ રહે અને દેશની વસ્તી દર ૧૦ વર્ષે બમણી થતી જાય તો તેથી શી અસર થશે?
૨. ધારો કે એક સાંચો શોધી કહાડવામાં આવ્યો છે, કે જેથી કોઈ અમુક ચીજ ઉત્પન્ન કરવી ઘણી સહેલી થઈ પડે છે. ત્યારે હવે સ્પર્ધાની અસરથી તે ચીજ વાપરનારાઓને તે શોધના બધો ફાયદો લેવા દેવાને બદલે તે સાંચો શોધી કહાડનારે પરવાનો મેળવી પોતે બધો ફાયદો લેવા કે કેમ ?
૩. કોઈ ચીજના ખર્ચથી તેની કિંમત ઉપર અસર થાય છે. ત્યારે શું એક બિખારીની ગાડી લેવાની ઇચ્છાથી ગાડીઓની કિંમત ઉપર અસર થશે ? તમારા જવાબના કારણો આપો.
૪. ધારો કે અનાજ સોંધું થાય છે, અને તેથી પહેલાં કરતાં મારે ફડિયાને કે એાછું આપવું પડે છે પણ મારા ઘરમાં પહેલાં છ માણસ ખાનાર હતાં તે હવે નવ થયાં છે; આમ છે ત્યારે અનાજની કિંમત ઘટવાથી મને કેમ હમેરાંને સાડે ફાયદો પડશે ?

પ્રકરણ ૪. નાણાંના મૂલ્યવિષે.

આપણે કહી ગયા છીએ કે કોઈ ચીજનું મૂલ્ય એટલે તેની વિનિમયશક્તિ અથવા તેને સાટે બિજી ચીજોની જે સંખ્યા આવી શકે તે. વળી તેજ વખતે આપણે સમજાવ્યું હતું કે કિંમત તે મૂલ્યનો એક અમુક દાખલો છે કેમ કે કોઈ ચીજનું મૂલ્ય નાણાંમાં ગણાયે તે તેની કિંમત. ત્યારે નાણાંની કિંમત એ શબ્દનો અર્થ એ થયો કે નાણાંનું નાણાંમાં ગણેલું મૂલ્ય. પણ આવા અર્થમાં એ શબ્દો વપરાય નહિ એ તો દસ રૂપિયાની કિંમત વિસ અડધા રૂપિયા અથવા ચાલીસ પાવલિયો છે એમ કહેવા સરખું છે. કોઈ પણ ચીજને તેની ને તેની સાથેજ સરખાવીને તેનું મૂલ્ય માપી શકાય નહિ.

નાણાંનું મૂલ્ય. નાણાંની વિનિમયશક્તિ તેજ તેનું મૂલ્ય. ત્યારે નાણાંને બદલે બિજી ચીજો વધારે મળે એટલે બધી ચીજોની કિંમતો ઉતરી ગઈ હોય ત્યારે નાણાંનું મૂલ્ય ચડી ગયું કહેવાય.

ન્યારે નાણાંને બદલે બિજા ચીજો આપી મળે અર્થાત્ ન્યારે બધી ચીજોની કિંમતો ચડી ગઈ હોય ત્યારે નાણાંનું મૂલ્ય ઉતર્યું કહેવાય.

જે નિયમો પ્રમાણે બિજા ખનિજ પદાર્થોનાં મૂલ્ય નક્કી થાયછે તેજ નિયમોવડે નાણાંનું મૂલ્યપણ નક્કી થાયછે. કેટલીક વખતે લોકો જૂલ આપને એમ સમજાઈ કે નાણાંનું મૂલ્ય હમેશાં એક સરખું જ હોયછે ને તે બદલાતું નથી કારણ કે કિંમતો ચડી ગઈ હોય કે ઉતરી ગઈ હોય તોપણ સરકારી ટંકશાળમાંથી હમેશાં ૧૯૮૫૩.૯૨૫ ગ્રેઘન ચાંદીને બદલે ૧૦૦ રૂપિયા મળશે. આ વાત ઉપરથી જે લોકો એમ ધારેછે કે રૂપાનાં મૂલ્યમાં કોઈ દિવસ ફેર પડતો નથી તેઓ એક વિધાં જમીનના પા વિધાંના ચાર કકડા હમેશાં થઈ રહેછે માટે જમીનનું મૂલ્ય હમેશાં એનું એજ રહેછે એમ માનવા સરખી જૂલ કરેછે. ૧૯૮૫૩.૯૨૫ ગ્રેઘન ચાંદીના હમેશાં ટંકશાળમાંથી ૧૦૦ રૂપિયા મળેછે, તે વાત ઉપરથી કુદત એટલું જ નિકળેછે કે તેટલી ચાંદીના રૂપિયા જેટલા તોલના હમેશાં ૧૦૦ જ કકડા થઈ રહેછે.

એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કિંમતી ધાતુઓનું મૂલ્ય પણ બિજા ખનિજ પદાર્થોનું મૂલ્ય જે રીતે નક્કી થાયછે તેજ રીતે નક્કી થાયછે; એટલે કિંમતી ધાતુઓનું મૂલ્ય ખપ તથા છત સરખી થવાથી નક્કી થાયછે. જેમ ખપ વધેછે તેમ મૂલ્ય ચઢેછે અને તેથી તે ખપ પુરો પાડવાને છત વધારવામાં આવેછે. આ વધારો પહેલાં કરતાં આપણી ઉત્પાદક દ્વારાથી લાવવો પડે તો તેથી ઉત્પાદન ખર્ચ વધશે અને તેને લીધે કિંમતી ધાતુઓનું મૂલ્ય વધશે. પણ જો આ વધારો વધારે ઉત્પાદક આણે જડવાથી પુરો પાડવામાં આવે તો ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટશે અને તેથી કિંમતી ધાતુઓનું મૂલ્ય ઉતરશે. અમેરિકામાં ધણી ઉત્પાદક આણે જડી આવવાને લીધે તે દેશમાંથી હમણાં થોડાક વર્ષથી રૂપાની આવક ધણી વધી પડેછે. સને ૧૮૮૯ થી ૧૮૫૮ સુધીના વર્ષોમાં અમેરિકાની આણેમાંથી દરવર્ષે ૧૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું રૂપું આવતું. સને ૧૮૯૧ થી ત્યાંની રૂપાની આવક વધવા માંડી; સને ૧૮૭૩ માં ૭૧૫૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું રૂપું નિકળ્યું અને સને ૧૮૮૨ માં તો છેક ૯૩૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું નિકળ્યું. આવી રીતે રૂપાની એકદમ છત વધવાથી તથા બિજા કેટલાક

કારણથી રૂપાનું મૂલ્ય ઘટી ગયુંછે ને તેથી આપણા દેશની મહેસૂલની સ્થિતિ જે ગુંચવણમાં આવી પડીછે તે આપણે પેહેલાં કહી ગયાછીયે.

સોના અને રૂપાના ખર્ચ ઉપર અસર કરનારા પ્રસંગો. આપણે પેહેલાં સમજાવી ગયાછીયે કે કોઈ ચીજનો ખર્ચ તેના મૂલ્યથી નિયમિત થાયછે. નાણાને પણ આજ નિયમ લાગેછે. કંઈ અમુક ધંધો ચલાવવાને જેટલું સોનું જોઈયે તેના કરતાં એકવીસ બાવીસ ગણું રૂપું જોઈયે; કારણ કે સોનું રૂપા કરતાં એકવીસ બાવીસ ગણું મૂલ્યવાન છે. કોઈ પણ દેશને કેટલાં નાણાંની જરૂર છે તેનો આધાર નાણાંત્રા ઉત્પાદનખર્ચ ઉપર તથા તે જેટલી જડપથી હાથકેર થવું હોય તે ઉપર રહેછે. સોના તથા રૂપાનો મુખ્ય ઉપયોગ નાણાં બનાવવામાં કરવામાં આવેછે પણ તે શિવાય ઘરેણાંગાદાં, વિગરે બિજા પદાર્થોમાં પણ તેનો ખર્ચ પડેછે. કોઈ દેશને સોના રૂપાનો કેટલો ખર્ચ છે તે, તેમનું મૂલ્ય, દેશની સંપત્તિ અને વસ્તી, ચીજો નાણાં સાફ ધણીવાર વેચાતી અપાય લેવાય છે કે કેમ, તથા જે બિજા કામ અથવા ધંધામાં સોના રૂપાનો ખર્ચ પડતો હોય તેની તેજ ઉપર આધાર રાખેછે. આપણે કહ્યું કે દેશના દ્રવ્ય ઉપર નાણાના ખર્ચનો આધાર રહેલો છે તે ઉપરથી એમ ધારવું નહિ કે કોઈ દેશમાં જેટલું સોનું અથવા રૂપું ચળણમાં હોય તે પ્રમાણમાં તે દ્રવ્યવાન. કોઈ પણ માણસનું દ્રવ્ય જે નાણાં તેના હાથમાંથી આવ જાય તતાં હોય તે ઉપરથી મપાય નહિ. મુંબાઈ જેવા મોટા શહેરોમાં મોટી રકમોની ધણી આપણે નોંટાથી કરવામાં આવેછે, ને નાણાં તો ફક્ત બગી ભાડાં, ચાકર માણસ વિગેરેને આપવામાં તથા પરચુરણ ધર ખર્ચમાંજ વાપરવામાં આવેછે. આ ઉપરથી જણાયછે કે કોઈ માણસ જેટલાં નાણાં વાપરે તે ઉપરથી જોઈએ તેનું દ્રવ્ય મપાય નહિ પણ એ તો ખર્ચ કે જેમ કોઈ માણસનું દ્રવ્ય વધારે તેમ તેને નાણાંનો પણ ખર્ચ વધારે કારણ કે જેમ કોઈ માણસ વધારે દ્રવ્યવાન થવાનો તેમ તે ચાકર માણસ વધારે રાખવાનો, બગી ભાડાં વધારે ખર્ચવાનો તથા તેનું પરચુરણ ધરખર્ચ પણ વધવાનું.

હવે જે એક માણસના સંબંધમાં થાયછે તેજ આપ્પા દેશના સંબંધમાં પણ થાયછે. જો કે દેશમાં જેટલા નાણાં વપરાતાં હોય તે દેશના દ્રવ્યનું બરોબર માપ નથી પણ હમીરાં દેશના દ્રવ્ય અને વસ્તીના

અમુક પ્રમાણમાં દરેક દેશમાં નાણાં ચળણમાં હોયછે. એક લાખ માણસની વસ્તીવાળા ગામ કરતાં બે લાખની વસ્તીવાળા ગામમાં ચળણમાં વધારે નાણાં જોઈશેજ. વિલાયતમાં દ્રવ્ય તથા વસ્તી વધ્યાના પ્રમાણમાં ચળણમાં નાણાં વધ્યાં નથી કારણકે ત્યાં ઘણી લેવડ દેવડ નાણાંને બદલે ચેકો નોટ તથા એવા સાધનોથી કરવામાં આવે-
છે. આપણા દેશમાં મુંબાઈ જેવા મોટા શહેરો શિવાય બિજા બધે ઠેકાણે નાણાંજ વાપરવામાં આવેછે ને દરરોજ હજારો લાખો રૂપિયાની ઉચલ પાથલ થાયછે. પણ વિલાયતમાં એકુતો પણ દાણા વેચવા આવેછે તે નાણાં લેવાને બદલે હવે ચેકથી કામ ચલાવેછે. આમ થવાથી નાણાં ઘણાં એમણાં ઉપયોગમાં આવેછે. આ વિષે ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપર અસર વિષેના પ્રકરણમાં વધારે કહીશું.

વળી બજારમાં ચીજો જેટલીવાર વેચાતી અપાય લેવાય તે ઉપર પણ ઘણે દરજ્જે કિંમતી ધાતુઓના અપનો આધાર રહેલોછે. ધારો કે છોટ બનાવનારો કારીગર એક મોટા વેપારીને એક છોટનો કકડો નાણાં બદલ આપેછે, તે વેપારી એક છુટક વેચનાર વેપારીને તે કપડું નાણાં બદલ આપેછે અને તે વેપારી તે કપડું એક સ્ત્રીને વેચાતું આપેછે કે જે તેના કબજા શીવડાવેછે. હવે આ દાખલામાં એક છોટનો કકડો વપરાયો તે પેહેલાં ચારવાર નાણાં સાઈ વેચાતો અપાયો. એટલે જો તેની કિંમત ૧ રૂપિયો હોય તો ચાર રૂપિયાની ઉચલ પાથલ થવાની જરૂર પડી. હવે આમ થવાને બદલે છોટ બનાવનારેજ જો પેલી સ્ત્રીને તે છોટ વેચી હોત તો ફક્ત એકજ રૂપિયાની જરૂર પડત. એટલે તેની તે ચીજ વપરાતાં પહેલાં જેમ વધારેવાર વેચાય તેમ વધારે નાણાં વાપરવાનો અપ પડે.

ધરેણાંગાઠાં વિગરેમાં સોનું રૂપું એમણું વધારે જોઈયે તે ઉપર તેમના અપનો કેવી રીતે આધાર રહેછે તે સમજાવવાની જરૂર નથી. આપણે કહી ગયા છીયે કે બિજા અનિજ પદાર્થોનું મૂલ્ય જે પ્રમાણે નક્કી થાયછે તેજ પ્રમાણે સોના રૂપાનું પણ થાયછે. તેથી જો કાંઈપણ કારણસર ધરેણાંગાઠાં તથા એવા કામમાં સોનું રૂપું વધારે વપરાય અને બિજા બધી સ્થિતિમાં કંઈ ફેર પડે નહિ તો તે ધાતુઓના અપ વધે અને અપ વધવાથી આખરે તેમનું મૂલ્ય વધે.

અપ એને છત વધવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થતી અસર અતાવનારા દાખલા. અપની સોના અને રૂપાના મૂલ્યપરની અસર વિષે વિચાર કરવા માટે એમ ધારો કે એક દેશ છે કે જ્યાં ચેક, નોટ, હુંડી વિગેરે કંઈ વપરાતાં નથી પણ બધી આપણે નાણાં-માંજ થાયછે; વળી એમ ધારો કે સોના તથા રૂપાની છત તે દેશમાં કોઈ પણ રીતે વધારી શકાય તેમ નથી. આમ ધારવાથી સવાલ ધણે સહેલા થઈ જશે. હવે ધારો કે તે દેશમાં દ્રવ્યઉત્પાદન ધણું વધી ગયું; ચીજોની પેદારા અમણી થઈ અને વસ્તી પણ વધી. ચીજોની પેદારા અમણી થઈ પણ અજણમાં નાણાં તો હતાં તેટલાંજ રહ્યાં. એટલે જે-ટલાં નાણાંએ પહેલાં જેટલી ચીજો વેચાતી આપાતી લેવાતી હતી તેટલાંજ નાણાંએ હવે તેથી અમણી ચીજો અપારો લેવારો; આમ થવાથી બધી ચીજોની કિંમતો અડધી થઈ જશે, અર્થાત્ કે સોના રૂપાનું મૂલ્ય અમણું થશે. હવે ખીજો દાખલો લઈએ. ધારો કે કોઈ દેશમાં વેપાર વસ્તી તથા ચીજોનું ઉત્પાદન બિલકુલ વધું ઘટ્યું નથી અને સઘળી આપણે નાણાંથીજ થાયછે. ધારો કે સોના તથા રૂપાની આણે જડી આવવાથી અથવા એવા બિજા કારણથી તે દેશમાં અજણમાં જેટલાં નાણાં હોય તે એકદમ અમણાં થઈ જાયછે ત્યારે શું થશે. હવે બિજા બધી સ્થિતિ તો પહેલાં સરખીજ રહેલીછ; પહેલાં જેટલીજ ચીજો ઉત્પન્ન થાયછે, પહેલાં જેટલીજવાર તેમની આપ લે થાયછે, મુસારો લેનારા માણસો પણ પહેલા જેટલાજ છે પણ નાણાં એકદમ અમણાં થઈ ગયાં. આમ થવાથી મુસારા તથા કિંમતો અમણી થશે અર્થાત્ કે સોના રૂપાનું મૂલ્ય અડધું થશે. આ દાખલા ઉપરથી જણાયછે કે દેશમાં ફરતું રૂપું અથવા સોનું વધે ને બિજા બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહે તો નાણાંનું મૂલ્ય અથવા વિનિમયશક્તિ ઘટે. પહેલા દાખલાથી એમ સાબીત થાયછે કે જો દ્રવ્ય વધે ને તે પ્રમાણમાં દેશમાં ફરતાં નાણાંમાં વધારો થાય નહિ તો નાણાંનું મૂલ્ય અથવા વિનિમયશક્તિ વધે. કિંમતો વધી હોય તે ઉપરથી કંઈ આબાદાની વધીછે એમ કહેવાય નહિ.

એક તરફથી દ્રવ્યના વધારાનો તથા બિજા તરફથી ફરતાં નાણાંના વધારાનો દાખલો લેતાં આપણે ઉપર એમ ધારું હતું કે બિજા બધી

સ્થિતિ પહેલા સરખીજ રહીછે, પણ વ્યવહારમાં આમ હોતું નથી; દ્રવ્ય અથવા નાણાં વધવાની સાથે તેનાથી થતી અસર અટકાવનારા બિજા કારણો હોયછે, ને તેથી આપણે ઉપર ખતાવી ગયા તેવી અસર હમેશા થતી નથી. આપણે પહેલા દાખલામાં એમ ધાર્યું હતું કે દેશની વસ્તી તથા પેદારામાં મોટો વધારો થયોછે, પણ વપરાતા નાણામાં કંઈ વધારો થયો નથી અને તેની અસર આપણે એમ ખતાવી હતી કે નાણાનું મૂલ્ય ઘણું વધી જશે. પણ હમેશાં જ્યારે નાણાંનું મૂલ્ય વધેછે, ત્યારે તેની છતનું વધવાનું પણ વળણ થાયછે. અને જે મ વેપાર વધેછે તેમ નાણાંને બદલે નોટ, ચેક, હુંડિયો વિગરે વાપરવામાં આવેછે. આવા કારણોને લીધે આપણે દાખલામાં ખતાવ્યા પ્રમાણે નાણાનાં મૂલ્યમાં ભારે ફેરફાર વ્યવહારમાં પડતા નથી.

કેલીશોર્નિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં સોનું જડી આવવાથી થયેલી અસર. આપણે ખીજા દાખલામાં એમ ધાર્યું હતું કે દેશમાં ફરતાં નાણાં એકદમ વધી જાયછે, ને દ્રવ્ય અથવા વસ્તીમાં કંઈ વધારો થતો નથી. સને ૧૮૫૦ માં ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેલીફોર્નિયામાં સોનું ખુબ જડી આવવાને લીધે દેશમાં ફરતા નાણાં ઘણા વધી પડ્યાં હતાં. સને ૧૮૫૦ ના વર્ષ પહેલાં દરવર્ષે બધી દ્વારાર્થે મળી ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું સોનું ઉત્પન્ન થતું પણ સને ૧૮૫૨ થી ૧૮૫૭ના પાંચ વર્ષમાં તેટલું સોનું તો ફક્ત ઓસ્ટ્રેલિયા તેમજ કેલીશોર્નિયાના સોનાના ક્ષેત્રોમાંથી ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું. આમ થયું તે વખતે ઘણા વજનવાળા માણસોનું એમ ધાર્યું હતું કે સોનાના વાર્ષિક ઉત્પન્નમાં આવો મોટો વધારો થવાને લીધે સોનાનું મૂલ્ય ઝડપથી ઘટશે અને સામાન્ય કિંમતો ઘણી અટશે. પણ આ અનુમાન હજુ સુધી ખરું પડ્યું નથી; કેટલીક મુદત સુધી એમ લાગ્યું કે સોનાના વધારે ઉત્પન્નથી સામાન્ય કિંમતો ઉપર બિલકુલ પણ અસર થઈ નથી પણ બરોબર ચોક્કસાઈ કરતાં એમ ઠંથું કે સને ૧૮૭૦ના વર્ષમાં સને ૧૮૫૦ કરતાં સોનાનું મૂલ્ય ૧૫ ટકા ઘટ્યું હતું. પણ સોનાના ઉત્પન્નમાં જે ભારે વધારો થયો હતો તેના પ્રમાણમાં તેના મૂલ્યમાં આ જે સહેજ ઘટાડો થયો તે છેક નહિ જોવા છે. ત્યારે સોનાના વાર્ષિક ઉત્પન્નમાં ઘણો ભારે વધારો થયો પણ તેના મૂલ્યમાં તો છેક નહિ જોવા ઘટાડો થયો તેનું કારણ શું?

એમ થવાનું કારણ સોનાની અક્ષયતા છે; એટલે જો કે સોનાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન એકદમ ૩૦૦ ટકા વધ્યું પરંતુ દુનિયામાં વપરાતા કુલ સોનાના સમૂહમાં તેથી ઘણા થોડા પ્રમાણમાં વધારો થયો. સને ૧૮૫૦ પહેલાં આખી દુનિયામાં કુલ ફેટલું સોનું વપરાતું હતું તે બરોબર જાણી શકાય તેમ નથી પણ વજન રાખવા લાયક માણસોએ તે ૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું હતું એમ ઠેરવ્યું છે. હવે જો નવું સોનું જડાયું તેથી એક અમુક વર્ષમાં આ જો કુલ સોનું હતું તેમાં કંઈ પડે ટકાથી વધારે વધારો થયો નથી; અને સોનાના નવા ક્ષેત્રો હાથ લાગ્યા પછી દુનિયામાં વપરાતું કુલ સોનું બમણું થવાનેરૂ વર્ષથી વધારે લાગ્યાં.

વળી ખુબ સોનું ઉત્પન્ન થવાની વાત થોડા વર્ષ લગીજ ચાલી. સને ૧૮૫૬માં સોનાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૩૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું થઈ ગયું હતું તે સને ૧૮૬૦માં ઉતરીને ૧૮૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમત ઉપર આવી ગયું હતું અને સને ૧૮૮૧ માં તે ૨૧૫૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું હતું. પણ સોનાનું ઉત્પન્ન ખુબ વધ્યું પણ તેનું મૂલ્ય તો ઘણુંજ થોડું ઘટ્યું તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે જો વખતે સોનાનું ઉત્પન્ન વધ્યું તેજ વખતે એકદમ કેટલાક નીચે બતાવેલાં કારણોને લીધે ધંધો વેપાર ઘણો ખીલી નિકળ્યો. અને તેથી નવું સોનું કિંમતોમાં કંઈ દિસી આવે એવો વધારો કર્યા શિવાય, કામ લાગી ગયું.

૧. ધંધાએમાં તથા આવવા જવાનાં સાધનોમાં વરાળશક્તિ વાપરવાથી વિલાયતનો તેમજ બધી સુધરેલી દુનિયાનો વેપાર ખીલ્યો.

૨. વિલાયતમાં અબાધિત વેપાર ચલાવવાથી વેપાર એકદમ અપૂર્વ ઝડપથી વધ્યો. સને ૧૮૪૮ માં વિલાયતની નિકાશ ૬૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની હતી તે વધીને ૧૮૬૦ માં ૧૩૫૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની થઈ અને આખરે ૧૮૮૩ માં ૨૫૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા સુધી પહોંચી ગઈ. આવી રીતનો વેપાર વધવાથી જો વધારે વેચાણ લેવાણ થયું તેમાં નવું સોનું ઘણું કામ લાગી ગયું.

૩. આપણા દેશનાં રેલવે અને એવાં બિજા ઉપયોગી બાંધકામો વિલાયતની મુડીથી બંધાવા લાગ્યાં ને તે કારણ સાર કરેડો રૂપિયાનું રૂપું વિલાયતથી આપણા દેશનાં કર્મકારોને મુસારો આપવા વિગરે સારું

મોકલવામાં આવ્યું. આ રૂપું ધણું ખરું ફ્રાન્સ અને બિજા દેશોમાં ચલણમાં જે રૂપું હતું તે કાહાડી નાંખી મેળવવામાં આવ્યું હતું અને તે દેશોમાં તેને બદલે સોનું ચલણમાં ત્રાપરવા માંડ્યું. એમ ગણવામાં આવેલું છે કે સાત વર્ષમાં વિલાયતના ૪૩૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા ઉપર કહેલાં કામ સારું વાપરવામાં આવ્યા.

૪. વળી ફ્રાન્સ, જર્મની અને બિજા દેશોએ રૂપાને બદલે સોનાનું ચલણ દાખલ કર્યું તથા ઇટાલી અને યુનાઈટેડ સ્ટેટસ જ્યાં અત્યાર સુધી નાણાં નહિ મળી શકે એવી કાગળની નોટોથી વ્યવહાર ચાલતો હતો ત્યાં નાણાંમાં આપ લે કરવાનું ઠરું તેથી સોનાનો ખપ વધ્યો.

કેટલાકનું એમ ધારવું છે કે આ ઉપર કહેલા કારણો એકલા મળવાથી સન ૧૮૫૦ માં જે સોનું જડી આવ્યું તેથી થતી અસર છેક નાણુદ થઈ ગઈ છે. ને તેઓનું એમ કહેવું છે કે સન ૧૮૭૪ થી સને ૧૮૮૩ ના વર્ષોમાં સોનું વધી પડવાને બદલે ઉલટી તેની ખોટ પડી છે અને તેને લીધે તેનું મૂલ્ય વધ્યું છે અને તેથી કિંમતો ઘટી છે. આ તેમનું કહેવું ખરું હોય કે ખોટું પણ એટલું તો ખરું કે સોનાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ખુબ વધી પડ્યું તેના પ્રમાણમાં તેના મૂલ્યમાં છેક ઘણા થોડા ઘટાડો થયા તેનું કારણ ઉપર કહેલી હકીકતોમાંથી મળી આવશે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે નવું સોનું એકદમ કામે લાગી જવાનાં જે જે કારણો ગણાવ્યાં તેને નવું સોનું જડી આવવાની વાત સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોતો; સોનાનાં ક્ષેત્રો જડી આવ્યા હોત કે નહિ તો પણ વિલાયતના વેપારનું ખીલવું, અબાધિત વ્યાપારને લીધે વસ્તી અને દ્રવ્યમાં વધારો, અને પૂર્વમાં વેપારનું વધવું તો થાતજ. આ વાતો કંઈ સોનાની છત વધવાથી બની આવી એમ નહોતું. જો નવું સોનું વેપાર અને વસ્તી સ્થાયી હોત એવે વખતે જડી આવ્યું હોત તો સોનાની ખાણ જેના તાબામાં હોત તે દેશ રિવાય બિજા કોઈને કંઈ પણ ફાયદો થાત નહિ; અને ખાણ જેના તાબામાં હોત તે દેશને પણ તેમની વેચાતી લેવાની શક્તિ વધત તોજ ફાયદો થાત. પ્રોફેસર કે-યન્સે કહે છે કે આસ્ટ્રેલિયા અને કેલીફોર્નિયાએ પોતાના કબજા મેળું સોનું આપી બિજા દેશો પાસેથી જેટલી ખીજી ચીજો લીધી છે તેટલોજ તેમને ફાયદો થયો છે. તેમને બિજા ફાયદો એ થયો છે કે સોનાનાં નવા

લેત્રો જડી આવવાને લીધે ઘણા લોકો ત્યાં જઈ વસ્યા. વિક્ટોરિયા સંસ્થાનની વસ્તી સને ૧૮૫૨ થી ૧૮૫૭ વચ્ચેના વર્ષોમાં ૭૭૦૦૦ થી વધીને ૪૧૦૦૦૦ માણસોની થઈ; અને આવી રીતે ઝડપથી વસ્તી વધવાથી પ્રબળ સંસ્થાનની સંપત્તિ ખીલે છે અને તેથી તેનું દ્રવ્ય વધે છે.

નવું સોનું જડી આવવાથી વેપારી વર્ગને ઘણો શાયદો થયો છે કારણ કે વેપાર ખીલવાથી વિનિમયના સાધનની છત વધારવાની ઘણી જ જરૂર હતી તેજ તાકડે તે છત વધી. જો વેપાર મંદ હોત તે વખતે સોનું જડી આવ્યું હોત તો ભારે આપદા ને જુકસાન થઈ પડત. સોનાના મૂલ્યમાં ફેરફાર થઈ જવાથી સઘળાં નાણાં સંબંધી કરારોમાં ગરબડ થઈ જત. બધા પાસે નાણાં તો વધત પણ તેની વેચાતી લેવાની શક્તિ ઘટી ગઈ હોત; એ વાત ધ્યાનમાં રાખી જોઈએ કે જો બધી ચીજોની કિંમતો બમણી થઈ જાય તો પ્રથમ જે માણસને મહિને ૮૦ રૂપિયા મળતા હોય તેને હવે ૮૦ મળે તો તેથી તેને કંઈ શાયદો થાય નહિ; કારણ કે પહેલાં ૪૦ રૂપિયાની જેટલી ચીજો આવતી તેટલી નાજ હવે ૮૦ રૂપિયા પડશે. જો આશિયાના આ ભાગના બિજા પ્રકરણને છેડે આપેલા દાખલા ઉપરથી આ વાત બરાબર સાબિત થાય છે.

પ્રકરણ ૪ ઉપર સવાલો. નાણાંનું મૂલ્ય.

૧. નાણાંની કિંમત એ શબ્દો અર્થ વિનાના છે તેનું કારણ શું ?
૨. નાણાંનું મૂલ્ય એટલે શું ? નાણાંનું મૂલ્ય બદલાતું નથી એમ કેટલીક વખતે ધારવામાં આવે છે તે ખરું છે ? ને ખોટું છે તો સામટું ?
૩. નાણાંને તેના મૂલ્યના સંબંધમાં કયા વર્ગની ચીજોમાં મુકાય ?
૪. કિંમતી ધાતુઓનું મૂલ્ય શી રીતે નક્કી થાય છે ?
૫. રૂપાના મૂલ્યમાં એટલે તેની વિનિમયશક્તિમાં શા કારણોથી ઘટાડો થયો છે ?
૬. સોના અને રૂપાનો ખર્ચ જગાડનારાં મુખ્ય કારણો ગણાવો.
૭. દેશના દ્રવ્ય તથા વસ્તી ઉપર નાણાંના ખર્ચનો કેવી રીતે આધાર રહેલો છે તે સમજાવો.
૮. વેપારની ભારે આપલે નાણાંના ઉપયોગ વગર કેવી રીતે ચલાવવામાં આવે છે ? દાખલો આપો.
૯. ચીજો વપરાતાં પહેલાં નાણાં સાફ ઘણીવાર વેચાતી અપાય લેવાય ત્યારે નાણાંનો ખર્ચ કેવી રીતે વધે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૧૦. અપ વધવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થતી અસર દાખલો આપી અતાવો.

૧૧. છત વધવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થતી અસર દાખલો આપી અતાવો.

૧૨. આ દાખલાઓમાં અતાવેલા પરિણામ અવહારમાં થાયછે? ને નથી થતા તે તેનું કારણ શું?

૧૩. સોના તથા રૂપાને અપ વધવાથી થતી અસર ધણું અરે કયા કારણોથી નાબુદ થાય છે?

૧૪. સોનાની નવી ખાણો જડી આવવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર શી અસર થઈ છે?

૧૫. સોનાનાં મૂલ્યમાં તેની છતના પ્રમાણમાં ઘણુંજ થોડો ઘટોડો થવાના કારણો ગણાવો. અને તેમની સોનાના અપ ઉપરની અસર અતાવો.

૧૬. સોનાની નવી ખાણો જડવાથી વિલાયતની વસ્તી વધી તથા વેપાર ધમધોકાર આવ્યો કે શું?

૧૭. સોનાની આવક વધી તેજ વખતે દ્રવ્ય અને વસ્તીમાં વધારો ન થયો હોત તે શું પરિણામ થાત?

૧. ધારો કે એક બેટ છે જેને દુનિયાના બિજા કોઈ ભાગ સાથે વેપારનો સંબંધ નથી. હવે કોઈ કરોડાધિપતીની એ બેટના લોકોને ફાયદો કરવાની ઇચ્છા છે. હવે તે બેટના દરેક માણસ પાસે જેટલા નાણાં છે તે બમણું કરી આપે તે તે લોકોને ફાયદો કરવાની તેની ધારણા પાર પડશે કે કેમ?

૨. ધારો કે વસ્તી તથા વેપાર વધેછે, ને તેથી મુસારો લેનારા માણસોની સંખ્યા બમણી થાયછે, તેમજ પહેલાં કરતાં બમણું વેચાણ લેવાણ થાયછે. હવે નાણાંની છત પહેલાં જેટલી રહી હશે તે સામાન્ય મુસારા તથા કિંમતો ઉપર શી અસર થશે.

૩. બે વાહાણો છે, તેમાંનું એક સોનાથી ભરેલું છે, અને બિજું તેટલીજ કિંમતના ધાન્ય ઉન વિગરેથી ભરેલું છે. હવે એ બે માંથી ગમે તે એક વાહાણનો નારા થવોજ જોઈયે એમ નક્કી થયું છે. ત્યારે એ બેમાંથી કયા વાહાણનો નારા થવાનું તમે પસંદ કરશો?

૪. વિલાયતમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો હોવાને બદલે સોનાની ખાણો હોત તે તે દેશનું દ્રવ્ય વધત?

ભાગ ૩ ને.

દ્રવ્યના વિભાગ — પ્રવેશક.

દ્રવ્યના ત્રણ વિભાગ થાયછે જમીનભાડું, મુસારો અને નરો. દ્રવ્યઉત્પાદન વિશેના ભાગમાં આપણે કહી ગયા છિયે કે ઉત્પાદનમાં ત્રણ સાધન કામ લાગેછે: જમીન, મેહેનત અને મુડી. ત્યારે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, તેમના કામ લાગવાથી ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય ઉત્પાદનના આ ત્રણ સાધનોના જે અનુક્રમે માલિક હોય તેઓમાં વહેંચાવું જોઈયે; આ માલિક જમીનદાર, કર્મકાર અને મુડીદાર છે. જમીનના માલિકને જે ભાગ મળેછે તેને જમીનભાડું કહેવામાં આવે-છે, કર્મકારને જે મળેછે તે મુસારો કહેવાયછે અને મુડીદારને જે ભાગ મળેછે તેને નરો કહેછે. ત્યારે આ પ્રમાણે દ્રવ્યના ત્રણ વિભાગ થાયછે; જમીનનું ભાડું, મેહેનતનો મુસારો, અને મુડી ઉપરનો નરો. હવેના પ્રકરણમાં આ ત્રણ ભાગોનું એક બિન્ન સાથે શું પ્રમાણ હોયછે તે બતાવવામાં આવશે અને જે પ્રસંગોને લીધે તેમનાં એકમાં વધારો અને બિન્નમાં તેટલોજ ઘટાડો થાયછે તે સમજાવવામાં આવશે: જેમ કે સામાન્ય નફાનો દર એમણે થાય તો ભાડું વધશે તેનું કારણ શું તે સમજાવવામાં આવશે. દ્રવ્યના વિભાગ નક્કી કરનારા ધારાઓને બરોબર સમજવામાં આવે તો પછી આ અને એવા બિન્ન ઘણા મનોરંજક સવાલોનો જવાબ આપેલા સહેલ થઈ પડશે.

ભાડું, મુસારો, અને નરો જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રીતે વહેંચાયછે. એતીના ધંધામાં વિલાયતમાં તો હમેશાં ભાડું, મુસારો અને નરો લેનારા ત્રણે જુદા જુદા માણસો હોયછે એટલે જમીનદાર, કર્મકારો અને મુડીદાર. આપણા દેશમાં જેમ ઘણી ખરી જમીનના માલિક સરકાર છે તેમ ત્યાં નથી. જમીનદારો કે જે જમીનના માલિક હોયછે તેની પાસેથી મુડીદારો જમીન ઇજારે રાખેછે ને તેઓ તેને કર્મકારો રાખીને એડાવેછે. સ્વિટ્ઝરલંડ, નોર્વે અને યૂરોપના બિન્ન કેટલાક દેશોમાં જમીન, મેહેનત અને મુડીનો માલિક એકજ માણસ હોયછે. એટલે ત્યાં એકતની પોતાની માલકીની જમીન હોયછે ને તે પોતાનીજ મુડી અને પોતાની જાત મેહેનત વડે

જમીન ખેંચે. આપણા દેશમાં મહેનત અને મુડીના માલિક એક હોયછે અને જમીનના માલિક સરકાર હોયછે. એટલે ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય બે જાણા વેહેંચી લેછે. જે ઠેકાણે ખેડુત પોતેજ જમીન, મહેનત અને મુડીનો માલિક હોયછે ત્યાં તેમની સ્થિતિ ઘણીજ ઉત્તમ હોયછે કારણ કે તેના મનને એમ નિરાંત હોયછે કે જેટલી મુડી હું જમીનમાં નાંખીશ તેનો સઘળો ફાયદો મનેજ મળશે. વળી પોતાની જાત મહેનતથી જેવું કામ થાય તેવું બાકે આણેલા કર્મકારથી થાય નહિ કારણ કે તેવા કર્મકારની તો જેમ તેમ કરી દાહોડા પુરો કરી પોતાનો રોજ સહી કરવા ઉપર દાનત હોયછે. પણ ખેડુ પોતે પોતાની જમીનપર મહેનત કરતો હોયછે તેને એમ હોશ હોયછે કે જેમ હું સારી મહેનત કરીશ તેમ મને ફાયદો છે. આવા કારણોને લીધે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ, નોર્વે વિગેરે દેશોમાં જો કે જમીન બિલકુલ સારી નથી તોપણ જમીન ખેડુતોની માલકીની હોવાથી ખેતી એવી તો સારી થાયછે કે કૃષ્ણદ્રુપમાં કૃષ્ણદ્રુપ દેશમાં પણ થતી નહિ હોય; ને સાધારણ ખેડુતને પોતાના ચુના ગરમીના ઘરો, વાડી, દોરડાંકર વિગેરે હોયછે. વિલાયતમાં જમીનદાર મુડિદાર અને ખેડનાર ત્રણે જુદા છે અને હમેશાં સ્પર્ધાથી કામ ચાલેછે તેને લીધે ખેતી સારી થતી નથી ને ખેડુ-એની સ્થિતિ ખરાબ છે એમ કહેછે. મુડીદારને પૈસા ખરચવાની હોશ હોતી નથી કારણ કે તેને એમ હોયછે કે જો જમીનની પેદારા વધી તો તેનો ફાયદો જમીનદાર બાકું વધારીને લઈ જશે. આપણા દેશમાં સરકાર જમીનના માલિક છે ને તે જમીનનું બાકું લેછે. અંગા-લામાં ઘણેઠેકાણે આ બાકું કેટલું લેવું તે હમેશાને સાર નક્કી કરાવ્યું છે ને તેમાં વધઘટ કરી શકાય નહિ. આમ કરવાથી ખેતીવાડીમાં સુધારો સારો થઈ શકેછે કારણ કે જમીનદારને એમ ભરેસો હોયછે કે તાણું ખરચી જમીન શુધારીશ તેનો ખર્ચો ફાયદો મનેજ મળશે; સરકારથી લેવાય તેમ નથી. પણ ત્યાં જોકે જમીનદારો ઘણા ન્યાયાલય થઈ ગયાછે તોપણ જો જમીન ખેડનારા છે તેમની હાલત જોઈએ તેવી સારી નથી. ત્યાં સ્વિટ્ઝરલૅન્ડની માફક મુડીદાર અને મહેનત કરનાર એક નથી. જમીનદારો પોતે પોતાની જમીન છુટક છુટક ખેડુએને સાંચી દેછે પણ આ ખેડુએને જમીન ઉપર પૈસા ખરચવાની અથવા સારી મે-

હેનત કરવાની હોંસ થતી નથી કારણ કે તેઓને કંઈ પોતે હમિશાં સાઈ એકુ રેહેશે અને જમીનની ઉપજ વધી ફાયદો થશે તે પોતાનેજ મળશે એવો ભરસો હોતો નથી. જો જમીનની ઉપજ વધી તો જમીનદાર વધારે સાંથ લેવાનો અથવા બિજો કોઈ એકુ વધારે સાંથ આપનાર મળ્યો તો જીનને કાઢી તેને રાખવાનો. આવી રીતનું એકનું દુઃખ ઓછું કરવા હંડીયા સરકારે સને ૧૮૮૫ ની સાલમાં “ટેનન્સી આક્ટ” પસાર કર્યો છે. તેથી એકુઓને ઘણા કાયમ હકો આપવામાં આવ્યા છે તથા જમીનદારો ઉપર એકુને કહાડી મુકવા સંબંધી નિર્બંધ નાંખવામાં આવ્યા છે. પણ જો કે જમીન ભાડું હમિશાંને મોટે એકજ હરાવું તે સાઈ થએલું છે તોપણ એક રીતે જોતાં તેમાં મોટી જલ થયેલી છે. જમીનદારો જે એતીમાં સુધારો વિગેરે કરીને પોતાને ફાયદો કરે તે તેમનેજ મળે એ જોઈને નિકર તેમ કરવાની તેમને હોંસ થાય નહિ. પણ એતીની પેદારાની કિંમત વધવાથી જે ફાયદો જમીનદારને થાય તેમાંથી જો સરકારને ભાગ મળે તો જમીનદારને કંઈ જીમ પાડવા સરખું નથી કારણ કે તે કંઈ તેની મહેનત અથવા મુડીથી નહિ પણ અનાયાસે થયેલો ફાયદો છે. અને આવી રીતે અનાયાસે થયેલા ફાયદામાંથી સરકાર કે જે ખર્ચ જોતાં જમીનના માલિક છે તેમને ભાગ મળે તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. જો હમિશાંને સાઈ ભાડું નક્કી હરાવતી વખતે એમ હરાવું હોત કે એતીની પેદારાની કિંમતમાં વધારો થાય તો તે પ્રમાણમાં ભાડું વધારવું તો જમીનદાર ઉપર કંઈ સખાઈ પણ થાત નહિ તેમજ પ્રજાને ફાયદો થાત કારણ કે હાલમાં તે હરાવ કર્યો તે વખતના કરતાં અનાજ વિગેરે એતીની પેદારાની કિંમત ઘણી વધી ગયેલી છે ને જો તેમાંથી સરકારને ભાગ મળે તો હોત તો તેટલી મોટી રકમ જેટલો બિજા લોકો ઉપરથી કર એછો કરી શકાત. મુંબાઈ હિલાકામાં અને બિજાં કેકાણે ભાડાનો આંકડો હરાવવામાં આવે છે તે ત્રીસ વર્ષ લગી ચાલે છે ને ત્યારપછી પાંચે કરી તપાસીને નક્કી કરવામાં આવે છે ને તે બિજા ત્રીસ વર્ષ ચાલે છે ; પણ આ ગોઠવણમાં એકુને પૈસા ખરચવાની તથા મહેનત કરવાની જોઈને તેટલી હોંસ રહેતી નથી. કારણ કે તેના મનમાં એ શંકા છે કે હું નાણા ખરચીને જાત તોડીને મહેનત કરીશ તેનો ફાયદો હમિશાં મારી પાસે રહેવાને બદલે બિજા

લઈ જશે. આ બાબતમાં એમ કરવામાં આવે કે હમેશાંને સારું એકજ આંકડો ઠરાવેા ને તેમાં પ્રેરફાર પ્રકૃત જો એતીની પેદારાની કિંમતમાં પ્રેર પડે તોજ કરવેા તો એકુને ઠીક થાય અને સરકારના હક જળવાય.

સવાલો.

૧. દ્રવ્યના વિભાગના નામ આપો ને તેમાંના દરેક કઈ ઉત્પાદક શક્તિનો બદલો છે તે કહેા.
૨. આ વિભાગ લેનારા માણસો શું હમેશાં જુદા જુદા હોય છે? ને જ્યાં જુદા નથી હોતા ત્યાં શી શી જુદી જુદી રીતો આવેછે તે દાખલા આપી બતાવો.
૩. પોતાની માલકીની જમીન એડનારા એકુએની સ્થિતિ સાથે એડનારા એકુએના કરતાં સારી હોયછે કે કેમ? ને સારી હોય છે તો તેમ થવાનું કારણ શું?
૪. બંગાળમાં અને હિંદુસ્તાનમાં બિજે ડેકાણે જમીનભાડાનો આંકડો એક સરખીજ રીતે લેવાયછે કે બિજી રીતે? જો બિજી રીતે હોય તો તે એમાંથી કઈ રીત સારી છે અને તેએની એકુની સ્થિતિ પર શી અસર થઈછે તે બતાવો.

પ્રકરણ ૧ જમીનભાડું.

જમીનભાડાની વ્યાખ્યા. દ્રવ્યનો જે ભાગ જમીનના માલીકને મળેછે તે જમીનભાડું અને તેમની જમીન વાપરવા દેવાની તેમને તે કિંમત મળેછે. જમીનભાડું કેટલાક દેશમાં રીવાજથી નક્કી થાય છે ને કેટલાકમાં સ્પર્ધાથી નક્કી થાયછે. આપણા દેશમાં જે ભાગવટીનો ચાલ છે તે રીવાજ પ્રમાણે નક્કી થયેલું જમીનભાડું છે. રાજ એક પાસેથી પેદારાનો એક અમુક હિસ્સોજ લે એવો રીવાજ પડી ગયેલો હોયછે. એકુ તેથી એાછું આપી રાકતો નથી ને રાજ તેથી વધારે લઈ રાકતો નથી. વિલાયતમાં જમીનભાડું સ્પર્ધાથી નક્કી થાયછે. જમીનભાડું સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે એનો અર્થ એ કે કેટલીક શરતો કરીને જમીનનો માલીક હમેશાં સૌથી વધારે કિંમત આપવાને કબુલ થનાર એકુને પોતાની જમીન ભાડે આપે છે. જ્યારે જમીનભાડાં આવી રીતે નક્કી થાયછે ત્યારે બિજી કોઈ સાધારણ

ચીજના વેચનાર લેનાર વચે જેમ સોદો થાયછે તેમજ જમીનદાર અને જમીન ભાડે રાખનાર વચે થાયછે.

૨. ધાર્થી નિયમિત થતું જમીનભાડું કયા ધોરી નિયમોને અનુસરીને નક્કી થાયછે તે પ્રથમ સમજાવીશું. અને પછી ટુંકામાં રીવાજથી ચાલતી બિલ્લ રીતો વિષે કહીશું. જમીનના માલિક જમીન જેવી ચીજ કે જે તેમને અથવા બિનકોઈએ ઉત્પન્ન કરી નથી તેના માલિક કેમ થયા તે વિષે તપાસ કરવાની જરૂર નથી. જમીન ગમે તે કોઈ માણસના પણ તાબામાં હોયછે એવાત કબુલ રાખવી એજ બસછે. અને આવાત કબુલ રાખવા ઉપરજ આ ભાગમાં આણેલાં અનુમાનોના આધાર રહેલોછે. જમીનભાડું તે જમીનના માલિકોએ જમીન સ્વાધીન કર્યાની અસર છે. જમીનનો વિસ્તાર દુનિયાપર છે તેટલોજ છે તેમાં કંઈ વધારો થાય તેમ નથી અને તેનો ખર્ચ જ્યાં ત્યાં હોવાને લીધે જમીનના માલિકો હમિરાં તેનું ભાડું ઉપજાવી શકેછે. એ વિષે મીલ કહેછે કે “જમીનના માલિકો જમીનનું ભાડું લઈ શકે છે તેનું કારણ એ છે કે જમીન એવી ચીજ છે કે તે ધણાને બેઠાયે છિયે અને તે જમીનના માલિકો રીવાજ બિન કોઈ પાસેથી મળી શકે તેમ નથી.”

જમીનભાડાના સ્વરૂપનું વધારે પૃથક્કરણ. એતી કરવાની જમીનનું ભાડું એવાતને આધારે નક્કી થાયછે; જમીનની ફળદ્રુપતા અને સમૃદ્ધ બરેલી સ્થિતિ. જે આ એમાંથી એક પણ સરત કોઈ જમીનમાં બિલકુલ નહોય તો તેનું કંઈ ભાડું ઉપજે નહિ. કારણકે જે જમીન એવી વેરાન હોય કે તે એડવાને વાપરેલી મુડી અને મેહેનતને પુરો બદલો ન મળે એવી તેમાંથી પેદારા થાય તો તેવી જમીનનું કોઈ ભાડું આપશે નહિ. તેમજ જમીન ગમે તેવી ફળદ્રુપ હોય પણ કવગી જગાએ આવી હોય તો તેનું પણ કોઈ ભાડું આપશે નહિ.

કોઈપણ દેશમાં જમીન બધી રીતે એક સરખી હોતીજ નથી. એકને એક દેશમાં ફળદ્રુપતા અને વગ પડતી સ્થિતિ એ એ ગુણો જુદી જુદી જમીનોમાં વધારે આછા હોયછે, ને જે જમીનભાડું સ્પર્ધાર્થી નક્કી થતું હોય તો એક બિલ્લ જમીનની *ઉત્પાદકશક્તિમાં

* આ ઠેકાણે તેમજ બિન ઠેકાણાએ પણ ઉત્પાદકશક્તિ એ શબ્દમાં ફળદ્રુપતા અને વગ પડતી સ્થિતિ બંનેનો સમાવેશ થાયછે.

જેટલો શેર હોય તેજ પ્રમાણમાં તેમના ભાડામાં પણ તફાવત હોવો જોઈએ. એટલે જ એતરમાંથી જો એકની ઉત્પાદકશક્તિ વધારે હોવાને લીધે તેમાંથી બિજાના કરતાં મુડી અને મહેનતપર વધારે બદલો મળે તો વધારે ઉત્પાદક એતરનું ભાડું બિજા એતરના ભાડા કરતાં વધારે હશે, અને આ વધારો બિજા એતર કરતાં પહેલાં એતરમાં જે ફાયદાઓ છે તેની કિંમતની બરાબર હશે. પણ એ સવાલ ઉઠે છે કે એ જ એતરોના ભાડાની રકમ શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે? એ વાત તો ખરી કે ઓછા ઉત્પાદક એતરના કરતાં વધારે ઉત્પાદક એતરનું ભાડું વધારે ઉપજશે, પણ પ્રથમ થોડા ઉત્પાદક એતરનું જ ભાડું શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે? આ સવાલોનો જવાબ આપવા માટે જમીનભાડા સંબંધીનો અર્થશાસ્ત્રી રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત સમજવાની જરૂર પડશે.

રિકાર્ડોનો જમીનભાડા વિષેનો સિદ્ધાંત. એડવામાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીન કે જેનું કુલ નામનું જ ભાડું ઉપજી શકે છે તેની ઉત્પાદકશક્તિથી ઉપલા દાખલામાંના ઓછા ઉત્પાદક એતરની ઉત્પાદકશક્તિ જેટલી વધારે હોય તેનું નાણામાં મૂલ્ય ક્રિયે તે એ ઓછા ઉત્પાદક એતરનું ભાડું. રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત આપણે ઉપલા વાક્યમાં સંક્ષિપ્ત રીતે કહ્યો ને હવે આપણે તેને સાખીત કરીશું. દરેક દેશમાં એવી તો જમીન હોય છે કે જે કાં તો એવી વેરાન હોય અથવા તો એવી કિયગી જગાએ આવેલી હોય છે કે તેમાંથી કુલ એટલીજ ઉપજ થાય કે તેને એડનારા કર્મકારોને મુસારે અને તેના પર કામે લગાડેલી મુડીને નફાનો સાધારણ દરજ મળી રહે ને તે ઉપરાંત કંઈ રહે નહિ. આવી જમીનનું કંઈપણ ભાડું ઉપજી શકે નહિ. કારણ કે કુલ કર્મકારને મુસારે અને મુડીને સાધારણ નફો આપવામાંજ બસ થાય છે, એવી તેની પેદારામાંથી જો ભાડું આપવાનું હોય તો એકતને પોતાની મુડી ઉપર સાધારણ નફો પણ પરવડશે નહિ; ને તેથી જો એવી જમીનનું ભાડું લેવામાં આવે તો તે એડાતી બંધ પડશે કારણ કે જે ધંધામાં નફાના સાધારણ દરથી ઓછું પરવડે તેવા ધંધામાં માણસો પોતાની મુડી રોકશે નહિ.

એડાણની સીમા. ત્યારે એડવામાં આવતી સૌથી ઓછી ઉત્પાદક જમીન કે જેનું કંઈ ભાડું ઉપજતું ન હોય તેની પેદારા કરતાં

કોઈ અમુક જમીનની જેટલી વધારે પેદારા થાય તે ઉપરથી તે અમુક જમીનનું ભાડું નક્કી થાયછે. એડવામાં આવતી સૌથી ઓછી ઉત્પાદક જમીન કે જેનું કંઈ ભાડું આવતું નથી તે એડાણની સીમા ઉપર છે. એમ રિકાર્ડો કહેછે. કારણ કે તે જમીનથી જે ઓછી ઉત્પાદક જમીન હશે તેમાંથી ભાડું આપવાનું હોય નહિ તોપણ જે એતીની પેદારાની કિંમતમાં વધઘટ થઈ ન હોય તો એકતે નફાનો સાધારણ દર પણ પરવડશે નહિ. આ ઉપરથી આપણે રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતના વિવેચનના બિજા ભાગ ઉપર આવ્યા.

એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીન ઉત્પાદકશક્તીના ક્રમમાં કંઈ પાયરી ઉપર છે તેનાપર એતીની પેદારાની કિંમતનો આધાર રહેછે. એ વાત તો ખુબી છે કે જુદે જુદે કાળે અને જુદા જુદા દેશોમાં એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીનની ઉત્પાદકશક્તિમાં ઘણું ફેર પડે છે. એતીવાડીની પેદારામાંના મોંઘામાં મોંઘો ભાગ તૈયાર કરતાં જે અરચ લાગે તે ઉપરથી એતીની પેદારાની કિંમત નક્કી થાયછે, એટલે એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીન ઉત્પાદક શક્તિના ક્રમમાં કેટલામી પાયરીએ છે તે ઉપરથી એતીવાડીની પેદારાની કિંમત નક્કી થાયછે. હવે ત્યારે આ સવાલોનો જવાબ આપવો જોઈયે. પ્રથમ તો એ કે જેનું કંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નથી એવી એડાણમાં આવતી જમીન ઉત્પાદકશક્તિમાં કંઈ પાયરીએ હોય તે શા ઉપરથી નક્કી થાયછે ? અને બિજું એ કે એક દેશમાં એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીનનું, જે તેજ જમીન બિજા કોઈ દેશમાં આવેલી હોય તો, ધણું સાફ ભાડું ઉપજી શકે તેનું કારણ શું ? એતીવાડીની પેદારાની કિંમત સંબંધી વિચાર કરવાથી આ બન્ને સવાલોનો જવાબ આપી શકારો. કંઈ પાયરીની જમીન એડાણની સીમા ઉપર હોવી જોઈયે તે બધા દેશોમાં વસ્તીની જરૂરિયાતો અને તે પુરી પાડવાના તેમની પાસે જે સાધનો હોય તે ઉપર આધાર રાખેછે. ધારો કે કોઈ દેશમાં ધાન્ય પોતાના દેશ રિવાય બિજેથી આણી શકાય તેમ નથી. હવે જે વસ્તી વધે તો તે દેશની પહેલાં એડાણમાં નહિ આવતી હોય એવી ઓછી કૃષ્ણ જમીન એડાણમાં લેવી પડશે. આમ થયું એટલે એડાણની સીમા નીચી ઉતરી અને તેથી એતીની

પેદારાની કિંમત અને જમીનભાડું ચઢવાનું. હવે જે ધાન્ય જોઈયે તેટલું બિજા દેશોમાંથી આણી શકાય એમ હોય તો વસ્તી વધવાને લીધે ધાન્યનો વધેલો ખપ થોડા વખત લગી એડાણની સીમા ઉતર્યા શિવાય પુરે પાડી શકશે. વિલાયતમાં સને ૧૮૭૪ થી સન ૧૮૮૪ સુધી આમ થયેલું છે. તે દેશમાં વધેલી વસ્તીને લીધે વધેલો ખપ બિજા દેશોમાંથી ધાન્ય આણવાનું સુગમ થવાને લીધે પુરે પાડવામાં આવ્યો. આવી રીતે બિજા દેશોમાંથી જોઈયે તેટલું સોંધું ધાન્ય આવી શકવાને લીધે ધાન્યની કિંમત ઘટી અને તેમ થવાથી એડાણની સીમા ઉંચી ચઢી. એ વાત કેટલીક જમીન એડાતી બંધ થવાથી અને એતીની જમીનના ભાડામાં સામાન્ય ઘટાડો થવાથી પ્રત્યક્ષ થઈ.

ત્યાં એતીની પેદારા સોંધી હોયછે, ત્યાં એડાણની સીમા ઘણી ઉંચી હોયછે અને ત્યાં ઘણી ફળદ્રુપ જમીન હોય તેજ એડવી પાલવેછે. જેમ એતીની પેદારા સોંધી થતી જાયછે તેમ એડાણની સીમા ઉતરેછે કારણ કે કિંમતો વધવાથી ઓછી ફળદ્રુપ જમીન એડવામાં પણ નફો પડેછે. આ વાત ખરી છે એમ ખતાવવા આપણે એક દાખલો લઈએ. ધારે કે એતીની પેદારાની કિંમત એક તૃતીયાંશ જેટલી વધી. આમ થવાથી એડુતોને સામાન્ય દરથી ઘણો ભારે નફો પડશે. પણ તે નફો લેવા બિજા લોકો ઉપરાઉપરી પડશે ને તેથી આ વધારાનો નફો એડુતો હમેશાં પોતે રાખી શકશે નહિ. આખરે એતરોનું પહેલા કરતાં વધારે ભાડું ઉપજશે અને તેથી જે જમીન પહેલાં એડાણની સીમા ઉપર આવેલી હતી અને કંઈ પણ ભાડું આપી શકતી નહોતી તેનું ભાડું ઉપજશે અને જે જમીન પહેલાં વગર ભાડે પણ નફો મળે તેમ એડી શકાય તેમ નહોતું તે હવે એડાણની સીમા ઉપર આવશે અર્થાત્ એડાણની સીમા નીચી ઉતરશે.

વસ્તીનો વધારો થવાથી એતીની પેદારાની કિંમત વધેછે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એતીની પેદારાની કિંમત વધે તોજ એડાણની સીમા નીચી ઉતરે કારણ કે એડાણની સીમાની નીચેની જમીન જે પેદારાની કિંમત વધે તોજ એડાણમાં લેવી પરવડે. પહેલાં આપણે ખતાવી ગયા છીએ કે એતીની પેદારાની કિંમત તેનો ખપ વધે તો વધે અને ખપ જે વસ્તી વધે તો વધે. વસ્તી વધવાથી અવશ્ય

ધાન્યનો વધારે ખપ થયોજ જોઈયે. ને ખપ વધ્યો તો કિંમત પણ વધવાની ને તેથી એડાણની સીમા ઉપર જે જમીન હોય તેથી એાછી ઉત્પાદક જમીન એડવાથી પણ નરો પડવા માંડશે, અર્થાત્ કે એડાણની સીમા નીચી ઉતરશે.

વસ્તી વધવાથી જમીનભાડું બે રીતે વધેછે. પ્રથમ તો એતીની પેદારાનો ખપ વધવાથી તેનું મૂલ્ય વધેછે, અને બિજાં એ કે એડાણની સીમા નીચી ઉતરવાને લીધે જમીનના માલીકને ભાડાતરીકે પેદારાનો પહેલાં કરતાં વધારે ભાગ મળેછે. કારણ કે આપણે આગળ આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જમીનભાડું તે કોઈ અમુક જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ અને એડાણમાં આવતી ખરાબમાં ખરાબ જમીન કે જેનું કાંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નથી તેની ઉત્પાદકશક્તિ વચ્ચેના તફાવતનું મૂલ્ય છે. તેથી જ્યારે એડાણની સીમા નીચી ઉતરેછે ત્યારે પહેલાં કરતાં પણ એાછી ઉત્પાદકજમીન એડવામાં આવવાને લીધે આ તફાવત વધતો જાયછે. અને તેથી બધી જમીનોનાં ભાડાં વધેછે. ધારો કે એક અમુક ખેતરની ઉત્પાદકશક્તિનું મૂલ્ય ૧૦૦ છે, એમ કહીએ અને એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ ૩૦ છે. ત્યારે પહેલા ખેતરનું ભાડું ૭૦ થશે. પણ ધારો કે એડાણની સીમા નીચી ઉતરી ને હવે ૩૦ ને બદલે ૨૦ ઉત્પાદકશક્તિવાલી જમીન એડાણની સીમા ઉપર આવી ત્યારે ૧૦૦ ઉત્પાદકશક્તિવાલા ખેતરનું ભાડું હવે પહેલા ૭૦ હતું તે વધીને ૮૦ થશે.

રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતનો હુંકામાં સારાંશ. કોઈપણ અમુક જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ અને એડાણમાં આવતી સઉથી ખરાબ જમીન કે જેનું કાંઈપણ ભાડું આવતું નહિ હોય એટલે કે જે જમીન એડાણની સીમા ઉપર હોય તેની ઉત્પાદકશક્તિ વચ્ચેનો તફાવત તે તેનું ભાડું. તેથી જો કોઈપણ હકીકતથી એડાણની સીમા નીચી ઉતરે તો તેથી ભાડું વધે કારણકે એડાણની સીમા નીચી ઉતરવાથી કોઈપણ અમુક જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ અને એડાણમાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વચ્ચેનો તફાવત વધેછે.

વસ્તી એ કાંઈ પ્રજાની આબાદાનીનું ચિન્હ નથી. રિકાર્ડોના જમીનભાડા વિષેનો સિદ્ધાંત ખરોખર સમજવામાં આવ્યો

હોય તો અર્થશાસ્ત્રના ધણા ગુચ્છવણિયા પ્રશ્નો છોડવી શકારો. આ તેમજ પહેલા ભાગમાં કહેલો સિધ્ધાંત કે ચીજોનો ખપ તે કાંઈ મહેનતનો ખપ નથી એ સિધ્ધાંતને બરોબર સમજવામાં આવે તો ધણા લોકો જે જીલ ભરેલા વિચારો ધરાવે છે તેની જીલ પકડી શકારો અને તેવી જીલ થતી અટકરો. જેમ કે ધણી વખતે લોકોને એમ કહેતા સાંભળાયે છે એ અને ન્યુસ-પેપરો એમ લખે છે કે કોઈ દેશ કે-ટલો આબાદ છે, તે તેની વસ્તી ઉપરથી તુરત જણાઈ આવશે એમ કહે તેઓનું એમ કહેવું છે કે જે પ્રમાણમાં દેશની વસ્તી વધે છે તેજ પ્રમાણમાં દેશની આબાદાની વધે છે. આ કહેવું ઓરેલિયા જેવા દેશના સંબંધમાં ખરું છે. કારણ કે ત્યાં જોઈએ તેટલી ફળદ્રુપ જમીન મળી આવે છે, અને તેથી જીંદગીને જરૂરી આત ચીજો ધણી સોંધી મળે છે. એવા દેશમાં વસ્તી વધવાથી દેશનું દ્રવ્ય વધે છે કારણ કે દેશની ઉત્પત્તિ વધારવાને માટે વધારે મહેનતની જરૂર છે પણ આપણા જેવા દેશના સંબંધમાં આ વાત ખરી નથી. કારણ કે અહિંયાં તો વસ્તીમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે વધારો થઈ ચુક્યો છે, ને તે પ્રમાણમાં દ્રવ્ય વધું નથી; લોકોના મનમાં સુખનું ધોરણ ઘટતું જાય છે, અને ધણા લોકો તો બિચારા મહા મહેનતે પોતાનું પુરું કરે છે. લોકો પાસે કંઈ પણ સંઘરો હોતો નથી અને જો એક પાક ન પાડ્યો તો તુરત ખાવાના સાંસા પડે છે. તાણના વખતમાં એશિઆરામની ચીજો લેવી બંધો કરી જરૂરી ચીજો લઈ પુરું કરે એમ કરવાનું હોયજ શાનું. તેમને કંઈ પણ એશિઆરામ હોય તો એમ બને કેની. તેઓ સારા વખતમાં પણ બચારા દુઃખે પાપે દહાડા કહાડતા હોય તો પછી જરા ખરાબ વખત આવ્યો તો જીએજ મરવાનું. ત્યારે એ સ્પષ્ટ છે કે આવી સ્થિતિવાળા દેશમાં કુત વસ્તીનો વધારોજ એ કંઈ આબાદાનીનું ચિન્હ નથી.

જમીનભાડું આપવું પડે તેથી ખેતીની પેદાશની કિંમત વધે છે એમ નથી. રિકાર્ડોના સિદ્ધાંત ઉપરથી એક અગત્યનું અનુમાન કરવામાં આવેલું છે કે ખેતીની પેદાશની કિંમતમાં જમીનભાડાનો સમાવેશ થતો નથી; અર્થાત્ જો સઘળી જમીન ઉપરથી જમીનભાડું માફ કરવામાં આવે તોપણ તેથી ખેતીની પેદાશ જરાપણ સોંધી થશે નહિ. આ વાત સહેજ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થશે. આ-

પણ ઉપર કહી ગયા કે દરેક દેશમાં હમણાં એવી જમીન હોયછેજ કે જે એડાણની સીમા ઉપર હોયછે, ને જેનું કંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નથી. ધારેકે એકદમ બધી જમીનો ઉપરના ભાડાં માફ કરવામાં આવ્યાં. આમ થવાથી જમીનદારોને ભારે નુકસાન થશે ખરૂં પણ તેથી કાંઈ એતીની પેદારાના ખર્ચમાં જરાપણ ફેર પડશે નહિ. ધાન્ય તો પહેલાં જોઈતું હતું તેટલુંજ જોઈશે અને તેથી પહેલાં જેટલી જમીન એડાણમાં હતી તેટલીને તેટલીજ એડાણમાં રાખવાની જરૂર પડશે. એટલે જે જમીન પહેલાં એડાણની સીમા ઉપર હતી તથા જેનું કંઈ પણ ભાડું આવતું નહોતું તે પણ એડાણમાં રહેવી જોઈયે. પણ જો ભાડાં માફ થવાથી એતીની પેદારાની કિંમત ઉતરી જાય તો આવી જમીન એડાતી બંધ થશે. કારણકે કોઈપણ માણસને જો નફાનો સાધારણ દર નમળે તો તે કામમાં પોતાની મહેનત તથા મુડી રોકશે નહિ. પણ તેવી જમીન એડવી બંધ કરી રાકાય તેમ નથી કારણકે અનાજનો ખર્ચ કંઈ ઓછો થયો નથી. અને જો તેવી જમીન એડાણમાં રાખવીજ હોય તો એતીની પેદારાની કિંમતમાં જરા પણ ઘટાડો થવો જોઈયે નહિ કારણકે આપણે બતાવી ગયાકે જો તેવો ઘટાડો થશે તો તે જમીન એડવી પરવડશે નહિ. એટલે જો કે સઘળાં ભાડાં માફ કરવામાં આવે તોપણ એતીની પેદારાની કિંમત ઉતરી રહે તેમ નથી.

સ્પર્ધાથી નફો થયેલું જમીનનું ભાડું (એટલે એડાણમાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીનના ઉત્પન્ન કરતાં તેમાં જેટલું વધારે ઉત્પન્ન થતું હોય તે) તે સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનનું ભાડું.

રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતની સામુલોક્ષી હરકતો ઉડાવેછે, તેમાંની એક એવી છે કે ભાડું નહોય એવી એડાણમાં આવતી કોઈ જમીન હોતીજ નથી કારણકે સઘળા એકતોને કંઈકંઈ પણ ભાડું આપવાનું હોય છેજ. બેરાક એ તો ખરૂંછે કે એવાં એતરો નહીં જડે કે જેમાંની બધી જમીન એવી અનુત્પાદક હશે કે તે આખા એતરનું કાંઈ પણ ભાડું ઉપજે નહિ. પણ કેટલાંક એતરોના કેટલાક ભાગની જમીન તો એવી તરેહની મળી આવશેજ ; અને જો કે ભાડું તો એતર કુલ જેટલા વિધાનું હોય તેટલાં વિધાં ઉપર ગણાય પરંતુ જે ભાગમાંથી તે એડવામાં વાપરેલી મહેનત અને મુડીનો સાધારણ ખર્ચો

વળી રહે તેટલીજ ઉપજ થાયછે તે ભાગ આપ્યા એતરમાંથી કાંઠાડી નાંખ્યો હોય તોપણ બાકીના ભાગનું પહેલા આપ્યા એતરનું જે આવતું હશે તેથી કાંઈ ઓછું ભાડું આવશે નહિ. વળી રિકાર્ડોના સિધ્ધાંત સામુ બિજી એ હરકત બતાવવામાં આવેછે કે એકુતો અને જમીનના માલિકો એ સિધ્ધાંત સમજતા નથી અને તેઓ કંઈતેને અનુસરીને જમીનભાડું નક્કી કરતા નથી. આમ કહેવું તે તો કોઈ એમ કહે કે ઘણા લોકો પોતાના શરીરની અંદરની રચના કેમ ગોઠવેલી છે તે જાણવાગર જન્મારો કહાઢે છે માટે શરીરશાસ્ત્ર ખોટું છે તેના સરખું છે. માણસો ખોરાક પચવાની ક્રિયા વિષે કાંઈપણ જાણવાગર તેમને જે ખોરાક અનુકૂળ આવે તે આઈ શકેછે તેમજ એકુતો અને જમીનના માલિકો રિકાર્ડોના સિધ્ધાંત સ્વપ્નેપણ સાંભળ્યો ન હોય તોપણ, સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનભાડું આપી અને લઈ શકેછે.

અત્યારસુધી જે વાત કરી તે સ્પર્ધાથી જમીનભાડાં નક્કી થતાં હોય તેમ ધારીને કરવામાં આવી. ઇંગ્લાંડમાં અને સ્કોટલાંડમાં બધે ડોકાણે જમીનભાડાં સ્પર્ધાથીજ નક્કી થાયછે. પણ બિજા દેશોમાં ને આપણે અહિંયા પણ ઘણે ડોકાણે જમીનભાડાં રીવાજથી નક્કી થાયછે. આપણે અહિંયા જે રીવાજથી ભાડાં નક્કી થાયછે તેને ભાગવટીની રીત કહેછે. દેશીરાજ્યોમાં ઘણે ખરે ડોકાણે એ પ્રમાણે ભાડાં લેવામાં આવેછે એટલે રાજ એકુપાસેથી પેદારાનો અમુક ભાગ લેછે. યુરોપના કેટલાક દેશોમાં આવી તરેહની ભાગવટીની રીત છે. જમીનનો માલિક પેદારાનો અડધો ભાગ લેછે. ખાતર સાફ મુડી તથા ઢોર જમીનદારે કે એકુએ કહાડવા તે સંબંધી જુદે જુદે ડોકાણે જુદો જુદો રીવાજ હોયછે. જ્યાં ભાડું આવી રીતે ગમે તે રીવાજ પ્રમાણે નક્કી થાયછે ત્યાં પેદા થયેલા દ્રવ્યના શા પ્રમાણે વિભાગ થાયછે, તે વિષે અર્થશાસ્ત્ર કંઈ નિયમ આપી શકતું નથી.

ભાગવટીની રીતમાં એકુને પોતાની માલકીની જમીન હોય તેટલી બધી તો નહિ પણ થોડે દરજ્જે તેવીજ કામ સાર કરવાની હોંશ હોયછે. કારણ કે પોતે સારી મેહનત કરી જમીનની પેદારા વધારશે તો તેમાંથી અડધું પોતાને મળશે એવી તેને ખાતરી હોયછે. પણ જેમ સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનભાડામાં જમીન સુધારવામાં મુડી વાપરવાની

હોંસ એકુને થતી નથી તેમ ભાગવટીની રીતમાં એકુને પોતાની માલ-કીનું એતર હોય તો જેવી થાય તેવી હોંસ થતી નથી. કારણ કે એ મુડી વાપરવાથી જે લાભ થાય તેમાંથી પોતાને તો ફક્ત અડધ અથવા એવોજ કંઈ ભાગ મળશે ને બાકીનું જમીનનો માલિક મફતમાં લઈ-જશે એમ તે જાણે છે. આ પ્રકરણમાં જમીનભાડા વિષે વિવેચન કર્યું હવે આવતા પ્રકરણમાં મુસારા વિષે કહેવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૧ ઉપર સવાલો. જમીનભાડું.

૧. જમીનભાડું એટલે શું? જમીનભાડાં સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે એનો અર્થ સમજાવો.
૨. જમીનના માલિકો ભાડાં શા કારણથી ઉપજવી શકે છે?
૩. જે જમીનનું ભાડું ઉપજે તેમાં કયા એ ગુણો હોવા જોઈએ?
૪. કોઈ અમૂક જમીનનું ભાડું શા ઉપરથી નક્કી થાય છે?
૫. “એડાણની સીમા” એટલે શું?
૬. એડાણની સીમા ક્યાં હોવી જોઈએ તે સ્પષ્ટ નક્કી થાય છે?
૭. એતીની પેદારાની કિંમતમાં ફેર પડવાથી એડાણની સીમામાં કેવી રીતે ફેર પડે છે તે દાખલો આપી બતાવો.
૮. એતીની પેદારાની કિંમત સ્પષ્ટ નક્કી થાય છે?
૯. એડાણની સીમા નીચી ઉતરવાથી કઈ એ રીતે ભાડું વધે છે?
૧૦. રિકાર્ડોનો જમીનભાડા વિષેનો સિદ્ધાંત સંક્ષિપ્ત રીતે કહો.
૧૧. હલકા મુસારાથી હમેશાં એકુતને અને જમીનના માલિકને ફાયદો થતો નથી એ બતાવો.
૧૨. એમેરિકાના જેવા દેશની આબાદાની ઉપર વસ્તીના વધારાથી શી અસર થાય છે?
૧૩. હિંદુસ્તાન જેવા દેશની આબાદાની ઉપર વસ્તીના વધારાથી શી અસર થાય છે?
૧૪. જમીનભાડું એતીની પેદારાની કિંમતનો ભાગ નથી એ બતાવો.
૧૫. જમીનભાડાં શું હમેશાં સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે?

૧. એક સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનભાડું આપતો હોય તો પછી જમીન ઘેરાન હોય કે ઉત્પાદક તેથી કંઈ તેને ફેર પડશે?

૨. વિલાયત જે વા દેશને ૧૦૦ ચોરસ માઈલ ફલદુપ જમીન જે જેડી રાકાય તો તેથી ખેતીની પેદારાની કિંમત ઉપર શી અસર થશે ?

૩. તે અસર હંમેશા સુધી ટકશે કે કેમ ?

૪. તમે ખેડૂત થવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો તમે સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનભાડું આપવું પસંદ કરશો કે ભાગવડીની રીત પસંદ કરશો ?

૫. આખા હિંદુસ્તાનમાં બધા ખેડૂતોને ગણીત માફ કરવામાં આવે તો તેથી શું ધાન્ય સોંધું થશે ?

૬. હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ખેડૂતો ઠેકાણે ખેડૂતો સરકારને ગણીત આપે છે. તેને બદલે બંગાળની માફક તેઓને ખાનગી માર્લકિને ગણીત આપવાનું હોય તો તેથી દેશના સામાન્ય દ્રવ્ય ઉપર શી અસર થશે ?

પ્રકરણ ૨. મહેનતનો મુસારો.

દ્રવ્યનો જે ભાગ મહેનત કરનારાને મળે છે તે મુસારો. મુસારો મુડી-માંથી આપવામાં આવે છે, એ વાતની સામું કેટલાક લોકો જે હરકત ઉઠાવે છે, તે વિષે આપણે પહેલાં બોલી ગયા છીએ. ખરેખર એવાત તો યાદ રાખવી જરૂરની છે કે તરસાણે જોતાં તો મુસારો તેમજ નફો મહેનત અને મુડી મળીને જે પેદા કરે છે તેના મૂલ્યમાંથીજ મળે છે. પણ પેદા કરેલી ચીજ બજારમાં મુકી રાકાય ત્યાં લગી મુડીદાર ધીર ખમી રોકે છે, અને હાલની સ્થિતિ પ્રમાણે ધણું ખર્ચ કર્મકાર તે પ્રમાણે ધીર ખમી રાકતો નથી તેથી પેદા થયેલી ચીજમાંથી કર્મકારને મળવાના ભાગનું મૂલ્ય મુડીદાર કર્મકારને રોજના રૂપમાં અગાઉથી આપે છે. આમ થાય છે તેથી મુસારો મુડીમાંથી અપાય છે અને તે કારણથી તે કોઈ અમુક ચીજના ઉત્પાદનખરચનો ભાગ છે, એમ કહેવાય.

સ્પર્ધાથી નક્કી થયેલો મુસારો. જમીનભાડાની માફક મુસારો પણ રીવાજથી અથવા સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે. આપણા દેશમાં ઘણા ધંધાઓમાં મુસારા રીવાજથી નક્કી થયેલા છે. કડિયાઓ, સુધારો, દરજી વિગરે કારીગરોના રોજો રીવાજથી ઠરેલા હોય છે. તેમાં કંઈ વિધ-વ્યથ થતી નથી. જ્યાં આમ ચાલે છે, ત્યાં આ મુસારાના દરવિષે આપણે કંઈ નિયમ આપી રાકીશું નહિ. પરંતુ જે લોકો ચાકરી અગર છુટક મજૂરી કરે છે તેઓમાં મુસારા સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે. સ્પર્ધાથી નિયમિત થતા મુસારાને લાગુ પડતા ધારાઓ કે જે વિષે આપણે

નીચે વિવેચન કરીશું તે તેમને લાગુ પડશે. પણ જે ધંધાઓમાં દસ્તુર પ્રમાણેજ મુસારે આપવામાં આવે છે, તેમને તે ધારાઓ લગાડતાં પહેલાં ચાલતા રીવાજોની અસરને લીધે તે ધારાઓની પુરતી અસર નહિ થાય એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. જ્યાં સ્પર્ધાથી કામ ચાલે છે ત્યાં કર્મકારો અને તેમના કામે લગાડનારા વચ્ચે અમુક ચીજ વેચનાર અને લેનાર સરખો સંબંધ હોય છે. તેમને કામે લગાડનારા માણસોને મહેનત મેળવવાની જરૂર હોય છે; અને કર્મકારોને પોતાની મહેનત વેચવાની હોય છે. મહેનત કામે લગાડનારાઓ મહેનત જેમ અને તેમ સૌથી મેળવવાનો યત્ન કરશે. પણ તેઓ પડાપડી કરીને મહેનત મેળવવા માંહી માંહી સ્પર્ધા કરશે અને તેથી મહેનતની કિંમત ઓછે મુસારે વધશે. ધારો કે વેપાર ધણો તેજ ચાલે છે અને તેથી મહેનતનો ખર્ચ ઘણોજ છે. આવે વખતે કર્મકારોને કામે લગાડનારા માણસો, જે મહેનતથી પોતે નફો મેળવી શકે છે તે ખોવાને બદલે ગમે તેમ કરી મુસારા વધારીને પોતાના કર્મકારોને પોતાનીજ નોકરીમાં રાખશે અને બિલ્લે જતા રહેતા અટકાવશે. કર્મકારો પોતાની મહેનત જેમ અને તેમ વધારે કિંમતને સારૂ વેચવાનો યત્ન કરશે પણ તેઓની માંહી માંહીની સ્પર્ધાને લીધે મુસારાનો દર ઉતરશે. ધારો કે એક ઠેકાણે એક કર્મકાર રાખવાની જરૂર છે. ને તે નોકરી મેળવવાને ત્રણ કર્મકારો તૈયાર છે. ધારો કે તે ત્રણ હુશિયારીમાં બેરોબર સરખા છે અને તેઓમાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા છે. એમ છે ત્યારે તે ત્રણમાંના જે સૌથી ઓછો મુસારો લેવાને તૈયાર થશે તેને તે નોકરી મળશે. હવે એથી ઉલટો દાખલો લો. ધારો કે કર્મકાર એકજ છે અને તેને રાખનાર ત્રણ વેપારી છે. એમ છે ત્યારે જે સૌથી વધારે મુસારો આપવાને તૈયાર થશે તે તે કર્મકારને રાખી શકશે. પણ જે દેશોમાં સ્પર્ધાથી મુસારો નક્કી થાય છે ત્યાં પણ કંઈ બધા કર્મકારો દરેક કામને સારૂ સ્પર્ધા કરતા નથી. બધા ધંધેદાર માણસોના અડતા ઉતરતા વર્ગ પડેલા હોય છે ને ઘણું ખર્ચ એક વર્ગના માહેના માણસો વચ્ચેજ સ્પર્ધા હોય છે. એક વર્ગના માણસો ઘણું કરીને કંઈ બિજા વર્ગના માણસોનું કામ મેળવવા સ્પર્ધા કરવા જતા નથી. જે અંગ મહેનતનુંજ કામ કરનારા માણસો છે.

તે કંઈ ઝીણી અફલ વાપરવાનું કામ લેવા સ્પર્ધા કરવા જતા નથી તેમજ ઝીણી અફલ વાપરવાનું કામ કરનારા કર્મકારો કંઈ બારિશ્ટરો અને દાક્તરો સાથે સ્પર્ધા કરવા જતા નથી. જુદી જુદી જાતના ધંધા-ઓમાં મુસારાના દર જુદા જુદા થવાનું આ એક મોટું કારણ છે.

મુસારાનો દર નક્કી કરનારાં કારણો. કેટલાક ધંધાઓમાં બિજા ધંધાઓ કરતાં રેફિલી મુડીનો વધારે ભાગ મુસારો આપવામાં વપરાય છે; અર્થાત્ કે કેટલાક ધંધાઓમાં બિજા કરતાં વધારે મહેનત કામે લગાડવી પડે છે. તેથી કોઈ પણ દેશમાં કેવી જાતના ધંધાઓ વધારે ચાલે છે તે ઉપર દેશના મુસારાના ભંડોળનો આધાર રહે છે. જો કોઈ દેશમાં એવા ધંધાઓ વધારે ચાલતા હોય કે જેમાં ઘણી મહેનત કામે લગાડવાની જરૂર પડતી હોય તો તે દેશની કુલ મુડીનો ઘણો ભાગ મુસારો આપનારા ભંડોળ તરફ વપરાશે. અને આમ થવાથી તે દેશમાં મુસારાનો સાધારણ દર ખીજ દેશોમાં જ્યાં એવા ધંધાઓ નહિ હોય તેના કરતાં વધારે થશે. કારણ કે મુસારાના ભંડોળ અને મહેનત વસ્તીની સંખ્યા વધે શું પ્રમાણુ છે તે ઉપર દરેક દેશમાં મુસારાનાં સાધારણ દરનો આધાર રહે છે. જ્યારે કોઈ દેશમાં બધા ધંધાઓ ચલાવવાની રીતમાં કંઈ મોટો ફેરફાર થાય, જેમ કે આ સૈકામાં વિલાયતમાં ઘણા ધંધાઓમાં વરાળ યંત્રોથી કામ કરવાનું દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે મહેનત વર્ગને થોડી મુદત સુધી નુકસાન ખમવું પડે છે. જ્યારે વિલાયતમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ વરાળયંત્રો દાખલ થયાં ત્યારે મુસારાના ભંડોળના ઘણા ભાગની યંત્રોના રૂપમાં સ્થાયિ મુડી થઈ ગઈ તેથી જે પ્રમાણુમાં મુસારાનું ભંડોળ ઘટ્યું તેજ પ્રમાણુમાં કર્મકારોના મુસારા પણ ઘટ્યા. પણ આવું નુકસાન તેમને ઘણીજ થોડી મુદત વેઠવું પડ્યું. કારણ કે યંત્રોની સહાય વડે પહેલાં કરતાં ઘણું વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું અને તે દ્રવ્ય મુડી તરીકે ઉત્પાદક રસ્તે વપરાવા માંડ્યું; આથી મહેનતનો ખર્ચ ઘણો વધ્યો અને મુસારા આપવામાં વપરાતી મુડી આખર ઘટવાને બદલે ઉલટી ઘણી વધી. વળી યંત્રો દાખલ થવાથી આખી પ્રજાને ફાયદો થયો તેની સાથે કર્મકારોને પણ થયો. કારણ કે યંત્રો દાખલ થવાથી ઘણા પદાર્થો પહેલાં કરતાં સોધા મળવા લાગ્યા.

એટલે અહીં જોતાં કર્મકારીને બે રીતે ક્ષયદો થયો; મુસારે વધ્યા તેમજ પહેલાં અમુક નાણું આપવાથી જેટલી ચીજો મળી શકતી હતી તેના કરતાં હવે તેટલુંજ નાણું આપવાથી વધારે મળવા લાગી.

વસ્તીની મુસારા ઉપર અસર. ધણે અરે ઠેકાણે મુસારાનું બંડાણ વધેછે કે તરત તેજ પ્રમાણમાં મુસારે લેનારા માણસોની સંખ્યામાં પણ વધારો થાય છે ને તેથી કરીને મજૂરીયાત માણસોની સ્થિતિ કાયમ સુધરે એમ બનવું નથી. વિલાયતમાં પરદેશથી આવતા માલ ઉપર ભારે જકાત લેવામાં આવતી હતી તે કાઢાડી નાંખવામાં આવી તે વખત એમ આરામ રાખવામાં આવતી હતી કે ધાન્ય ધણુંજ સોંધું મળવા માંડશે ને તેથી મજૂરીયાત ગરીબ માણસોની સ્થિતિ હમેશાંને સારું સુધરશે. કેટલાક એમ કહેતા હતા કે હવે તો કોઈ જુએ મરશે નહિ ને બિખારિયોની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ જશે. પણ અચ્છી હકીકત તો આથી ઉલટી નીકળી. ખોરાક સોંધો મળવા માંડ્યો એટલે વસ્તીમાં ઘણો વધારો થયો અને જોઈએ તેટલો સોંધો ખોરાક મળવા માંડવાથી જે ક્ષયદો મળતો હતો તે માણસની નવી વસ્તી વધી તેમનું પુરું કરવામાં તણાઈ ગયો. ખોરાક સોંધો થવાથી મજૂરીયાત માણસો પહેલાં કરતાં વધારે સુખ ભોગવવાને બદલે વધારે છાકરાંમોનાં પોષણ કરતા થયા. આ હકીકત ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે મજૂરીયાત વર્ગોની સ્થિતિમાં થયેલો સુધારો જો તેજ પ્રમાણમાં વસ્તી વધતી અટકાવનાર પ્રસંગો નહોય તો જાણુ રહેશે નહિ.

સુખનું ધોરણ વધારવાની અગત્ય. ગરીબ માણસોમાં સુખનું સામાન્ય ધોરણ વધારવું એ વસ્તી વધીજતી અટકાવવાનું ધણુંજ અસરકારક સાધન છે. કારણ કે જો એક વખતે તેઓને વધારે સારા સુખથી રહેવાની ટેવ પડી તો પછી તેઓ તે સુખ મુકી દેવું ન પડે એવો યત્ન કરશે. દરેક માણસ એમ તો જાણે છે કે જેમ વિસ્તાર વધશે તેમ ખર્ચ વધારે થશે ને સુખ ઓછું મળશે. તેથી જો મજૂરીયાત લોકોમાં સુખનું ધોરણ વધે તો જેમ બને તેમ વસ્તી ઓછી વધારવી એ ક્ષયદાકારક છે એમ તેમના મનમાં ઠસશે. વળી મજૂરીયાત વર્ગને સારી કેળવણી આપવામાં આવે તો ઘણો ક્ષયદો થાય. કેળવણી પામેલા માણસોનું સુખનું ધોરણ સ્વભાવિક રીતે ઉંચું

હોયછે. અને વસ્તીની ગરદી વધવાથી પડતા દુઃખોનો તેમને કંટાળો હોયછે. વળી કેળવણી મળવાથી તેઓ વધારે મિતાહારી થાયછે ને દુર્વ્યસન મુકી દેછે. તેમ થવાથી કર્મકારોના ઘણા પૈસા દારૂ વિગરે પીવામાં બગડેછે તે અમવાથી તેઓ બિજી રીતે વધારે મુશ્કેલી રહી શકે. વળી કેળવણી વધવાથી તેઓ વધારે ચંચલાઈથી કામ કરી શકે અને તેથી તેઓની મહેનત વધારે ઉત્પાદક થાય અને મુડીદારનો નફો ઘટાડ્યા શિવાય તેઓને વધારે મુસારો મળે. વળી કેળવણી મળી હુશિયાર થયેલો કર્મકાર પોતાના ગામમાં અથવા દેશમાં સારો મુસારો ન મળતો હોય ને બિજા ગામમાં અથવા દેશમાં ઘણા સારો મુસારો મળતો હોય તો ત્યાં જવાને તૈયાર થશે ને આપણા અમાન મજૂરો જેમ કપાળે હાથ દઈ બેસી રહેછે તેમ કરશે નહિ.

વસ્તી વિષે મેલથસનો મત. મેલથસે પોતાના વસ્તી વિષેના નિબંધમાં એમ બતાવ્યુંછે કે જેટલો ખોરાક તૈયાર હોય તેના પ્રમાણમાં જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધી જવાની પ્રાણિયોમાં વૃત્તિ હોય છે; અને તેથી જો વસ્તી વધવાઉપર કંઈ અંકુશ ન હોય તો કુલ જેટલો ખોરાક પેદા થઈ શકે તે મનુષ્ય જાતનું પુરું કરવાને થોડા પડશે. કેટલાકનું એમ કહેવું હતું કે મેલથસે ભૂલ આવી છે કારણકે દુનિયાની વસ્તીનું પુરું કરવાને ખોરાક થોડા પડશે એવો કંઈ સંભવ દેખાતો નથી. પણ તે લોકો મેલથસનું કહેવું જ ખરોખર સમજ્યા નથી. મેલથસનું કહેવું એમ નથી કે દુનિયાની વસ્તીને કુલ જેટલો ખોરાક પેદા થઈ શકે તે થોડા પડશે પણ તેનું કહેવું તો એમ હતું કે જો વસ્તીના વધારા ઉપર કંઈ અંકુશ ન હોય તો આવી તંગારા પડે. પણ દરેક દેશમાં આવા અંકુશો જાણીએ ને તેથી તેમ થતું અટકેછે; એટલે કાંતો દરેક દેશમાં જેટલાં છોકરાં જન્મી શકે તેટલાં જન્મતાં નથી અથવા તો જન્મેલામાંના ઘણા મરી જાયછે. વસ્તી વધવા ઉપરના અંકુશ બે જાતના છે, નીતિસિદ્ધ અને સ્વતસ્સિદ્ધ. લોકો પોતેજ સમજ્યા પુરું કરવાની શક્તિ ન હોય તો ન પરણે અગર મનોવૃત્તિ ઉપર દબાણ રાખી એવાં બાળકોને જન્મ આપે તે નીતિસિદ્ધ અંકુશો. કેટલાક દેશમાં રાજ્યકર્તા તરફથી આવા અંકુશો રાખવામાં આવેછે; એમ કંરાવ્યું હોયછે કે અમુક ઉમર પહેલાં કોઈ ઓપરેષન પરણવું નહિ અને

તેટલી ઉમર પછી પણ પરણેલા જોડાનું પુરું કરવાની શક્તિ છે એમ સાબીત કરે તોજ પરણાય. લડાઈ, દુકાળ, મરકી વિગરે સ્વતસ્સિધ્ધ અંકુરો છે. આપણા દેશમાં નીતિસિદ્ધ અંકુરો ઘણા જ થોડા છે. નાનપણથી છોકરા છોકરીયો પરણાવી દેવાનો રિવાજ હોવાને લીધે વસ્તી ઘણી વધે છે. છોકરાને કુંઆરો રાખવામાં આપણા લોકો નાનમ સમજે છે, પછી તે છોકરામાં આયડી છોકરાંનું પુરું કરવાની શક્તિ હોય કે નહિ. વળી લોકે એમ સમજે છે કે છોકરાં વગરનો અવગતે જાય છે. માટે ગમે તેમ કરી બે ત્રણ આયડિયો પણ પરણીને છોકરાં મેળવવા યત્ન કરે છે. આ બધા રિવાજો કેવળ ખરાબ છે ને તે ધીમે ધીમે કહાડી નાંખવા જોઈએ. પ્રાણી તથા ઉદભિજ્ઞ વર્ગમાં વંશ વધારવાની પ્રેરણા તો એટલી જ બધી છે કે જે તેમને અનિયંત્રિત વધવા દેવામાં આવે તો મેલથસના ખતાબ્યા પ્રમાણે થોડા હજાર વર્ષમાં તો કરોડો દુનિયાએ ભરાઈ જાય. પણ રોગ, ખાવાની તંગી વિગરે કારણથી વસ્તી વધવા ઉપર અંકુરો રહે છે. જે મ દેશમાં કેળવણી વધતી જાય છે તેમ નીતિસિદ્ધ અંકુરો વધતા જાય છે.

વસ્તીમાં વધારો થાય તેથી થતી અસરો અટકાવનાર કંઈ બિજી હકીકત જે બને નહિ તો કર્મકારોની સ્થિતિ ઉપર બે તરેહથી અસર થાય છે. વસ્તી વધવાથી ખોરાકનો ખપ વધે છે અને તે પુરો પાડવા સારૂ એમોછી ઉત્પાદકજમીન કામમાં લેવાની જરૂર પડે છે. આમ થવાથી ખોરાકની ચીજોની કિંમતો વધે છે. બિજી વાત એ કે મુસારાલેનારા વર્ગના માણસોની સંખ્યા વધવાથી કર્મકારોના બજારમાં સ્પર્ધા વધે છે અને તેથી આખરે મુસારાના દર ઘટે છે. એટલે જીવંતીને જરૂરી ચીજોની મોઢવારી થાય છે અને તેજ વખતે મુસારો પણ એમોછો મળે છે; એ બે રીતે વસ્તી વધવાથી મજૂરિયાત વર્ગને નુકશાન થાય છે.

પરદેશગમન. કોઈ દેશમાં બહુ વસ્તી વધી ગઈ હોય તો તેમાંના કેટલાક માણસો પરદેશ જઈ વસે તો દેરા દુઃખમાંથી છુટે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ વસ્તી વધવાથી થયેલા દુઃખો નિવારણ કરવાને આ કંઈ બહુ સારો ઉપાય નથી. કારણ કે વસ્તીમાંના જે છેક ગરીબ ભુખર હશે તેમને તો પરદેશ જવા જેટલા પણ પૈતાની પાસે પૈસા હોતા નથી. વળી જે સરકાર પૈસા આપી તેમને પરદેશ મોકલે

તો જે દેશમાં તેમને મોકલવામાં આવે ત્યાંની સરકાર પરદેશના કચ્છરાને પોતાની હદમાં લેવા હરકત લેછે. ત્યારે જે લોકોને આપણે ગમે તે રીતે કહાડવા આહિયે તેમને તો પરદેશમાં પણ કોઈ સંધરે નહિ. અને આપણે ત્યાં જે સારી ને આખાદ સ્થિતિમાં હોય તેમ્ને તો જવાનેજ તૈયાર થાય નહિ. વળી એમ ધારો કે આ હરકતો ગમે તે રીતે કહાડીને આપણે વધેલી વસ્તી પરદેશ મોકલીને નિકાલ કરિયે તો પણ તેથી કંઈ હંમેશાંને સારૂ શાયદો થશે નહિ. કારણ કે જ્યાંલગી વસ્તી વધવા ઉપર નીતિસિદ્ધ અંકુરો નથી ત્યાંલગી જેટલાં માણસો પરદેશ કહાડવામાં આવશે તેમની જગ્યા પુરવાને નવા જનમ્યાંજ જશે. વળી પરદેશ માણસો મોકલવામાં ત્રીજી હરકત એ છે કે પેહેલવહેલું તો નવા સંસ્થાનોમાં માણસ મોકલવા શાવરો ને તેથી કંઈ શાયદો થશે કારણ કે ત્યાં માણસોની ઝાટ હોયછે; પણ આખરે ત્યાં પણ વસ્તી વધશે ત્યારે પછી ત્યાં માણસો મોકલવાથી કંઈ પણ ફાયદો થશે નહિ.

મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી મુસારાના દર ઉપર થતી અસર. જે કોઈ પણ કારણથી મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધે તો તેની સાથે મુસારો પણ વધવાજ જોઈયે. જમીન, મહેનત, અને મુડીની એકત્ર ક્રિયાથી જે વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થવા માંડે તો જમીનના માલિકને ભાડા તરફે, કર્મકારને મુસારા તરફે અને મુડીદારને નફા તરફે પહેલા કરતાં વધારે વેહેંચી લેવાનું મળશે. જે સારી કેળવણી મળવાથી અથવા એવાજ કોઈ સંબંધથી કર્મકારો વધારે મંચળાઈ અને પ્રમાણિકપણથી કામ કરે તો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધે. મંચળાઈ વધવાથી કર્મકાર હથિયાર વિગરે બિજી ચીજોનો સારો ઉપ-યોગ કરી શકશે અને પ્રમાણિકપણું વધવાથી તેમના ઉપર વારેવારે દેખરેખ રાખવાનું ખરચ ઉગરશે; આમ થવાથી વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થશે અને તેથી મુસારા વધારી શકારો, ઉત્પાદન ખરચ ઘટશે અને દેખરેખ રાખનાર માણસનો પગાર ઉગરશે.

કર્મકારોની મહેનત વધારે ઉત્પાદક થવાથી જે ફાયદો યાયતેનો લાભ કર્મકારોને આપવાના ઉદ્દેશથી જે ધારણાએ કરવામાં આવેછે તે એ સિદ્ધાંત ઉપર બાંધવામાં આવેછે કે જે કર્મકારોને પોતાની ઉત્પાદક-શક્તિ વધારવામાં તેમનો સ્વાર્થ રહેલોછે, એમ તેમની નજરમાં આવે

તો તેઓ ધણી મહેનત, અંચળાઈ અને કિફાયતથી કામ કર્યા વગર રહેશે નહિ. એટલે એમ કરવું જોઈએ કે જો તેઓ વધારે અંચળાઈ અને ઝડપથી કામ કરશે તો તેમ થવાથી થતા શાયદામાંથી તેમને તેમના મુસારા ઉપરાંત અમુક રકમ મળશે. આમ કરવાથી તેમને પાતાની મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાની હોરા થાય છે. કારણ કે તેમના મનમાં પછી એમ નથી રહેતું કે વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરે કે એમણું પણ આપણને તો આપણા ઈરાવેલા રોજથી કંઈ પછી પણ વધારે મળવાની આશા નથી. તેમને વધારે મૂલ્યનું કામ કરવામાં પ્રત્યક્ષ લાભ માલમ પડે છે. આવી રીતે કરવાથી શ્વેતેન્દ્ર થયેલી યોજનાઓના દાખલા ભાગ ૩ જના ૪ થા પ્રકરણમાં આપવા આવશે.

સ્થાનિક અને અંધામી કારણોથી મુસારાના દરમાં વારંવાર ફેરફાર પડે છે. મહેનતને મળતો મુસારો નક્કી થવાનાં સામાન્ય કારણો વિષે આપણે ઉપર કહી ગયા પણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે સ્થાનિક અને અંધામી કારણોથી મુસારાના દરમાં ઘણો ફેરફાર પડે છે. જેમ સીજોની કિંમત તે ઉત્પન્ન કરનારાઓને મુસારા અને નફાને આણુ દર મળી રહેવાને બરોબર પુરતી થાય તે રકમથી કોઈવાર થોડી અને કોઈવાર વધારે એ પ્રમાણે વારંવાર ચડઉતર થયાં કરે છે તે પ્રમાણે અમુક જાતની મહેનતની કિંમત પણ મહેનતનો ખર્ચ અને મહેનતુ વસ્તીની સંખ્યા વચ્ચેના પ્રમાણથી નક્કી થયેલા સામાન્ય દરથી વારંવાર વધારે ઓછી થયાં કરે છે.

શું સીજોની કિંમતો વધી ગઈ હોય તો મુસારા પણ વધે ? કેટલાક એમ કહે છે કે જો કિંમતો ઓછી તો મુસારાનો દર પણ ઓછો. આ કેહેલું કેટલે દરજ્જે ખરું છે તે તપાસતાં પહેલાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મુસારાનું ભેડાણ અને મુસારો લેનારા વર્ગની સંખ્યા વચ્ચેનાં પ્રમાણમાં જ્યાં સુધી કંઈ ફેર થાય નહિ ત્યાંલગી કોઈ પણ કારણથી મજૂરિયાત માણસોની સ્થિતિ ઉપર કાયમ અસર થઈ શકે નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આપણે કિંમતો ઓછી અથવા ઊંચી મુસારો ચડ્યા ઘટ્યાના જે દાખલા આપવામાં આવે છે તે તપાસીએ. એવા ઘણા દાખલા મળી આવશે કે જેમાં કિંમતો ચઢવાથી મુસારા ઉપર કંઈ પણ અસર થયેલી નથી. જે સીજોની છત વધારી રાકાય

છે તેમની કિંમતનો આધાર તેમના ઉત્પાદનખર્ચ ઉપર રહેલો છે. ઉત્પાદનખર્ચ ત્રણ અંશનું બનેલું છે : મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ. કોઈ પણ માણસ વધારે માં વધારે મળી શકે તેટલા બદલો મળ્યા શિવાય આ અંશોમાનું ગમે તે એક પણ ખમરો નહિ. એટલે સ્ત્રી-જોની કિંમત એવી હોવી જોઈએ કે તેમાંથી મુસારા અને નફાનો સાધારણ દર મળી રહે. જો કોઈ સ્ત્રીજ પેદા કરવામાં વધારે મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ ખમવાં પડે તો તેની કિંમત વધવીજ જોઈએ ; અથવા તો કોઈપણ પ્રસંગથી તેને ઉત્પન્નકરનારાઓ પોતાના કામસાર વધારે બદલો રાખી શકે એમ અને તોપણ તેની કિંમત વધવી જોઈએ. પહેલી રીતે એટલે તે સ્ત્રીજ ઉત્પન્ન કરવાને વધારે મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમની જરૂર પડવાને લીધે જો તેની કિંમત વધે તો કિંમત તેવી રીતે વધવાથી મુડી ઉપરનો નફો અથવા મહેનતનો મુસારો કંઈ વધશે નહિ. વળી જો કોઈ સ્ત્રીજ ઉપર કંઈ કર નાંખવામાં આવે તો તેથી પણ તે સ્ત્રીજની કિંમત વધે પણ તેથી તે પ્રમાણમાં મહેનતના મુસારામાં કંઈ વધારો થાય નહિ. પરંતુ કેટલાક એવા પ્રસંગો છે જે માં કિંમતો વધવાથી મુસારાઓમાં અંધામી (થોડી મુદત સાર) વધારો થાય છે. ધારો કે સુતરના કાપડનો ખપ ઘણોજ વધ્યો; થોડી મુદત સુધી ખપ અને છત તે કાપડની કિંમત વધવાથી બરોબર થશે. આવી રીતે કિંમતમાં વધારો થવાથી કાપડ તૈયાર કરનારાઓને ઘણો ભારે નફો પડશે. અને તે લેવાની લાલચે સુતરના કાપડની છતમાં વધારો કરવાને માટે નવી મુડી કામે લગાડવી પડશે; તે કાપડ તૈયાર કરનારા વેપારિયો નવી મિલો અને સંચાઓ ઉભા કરશે, આ સંચાઓ ચલાવવા માટે ઘણા નવા કર્મકારોનો ખપ પડશે. આવી રીતે કર્મકારોનો ખપ વધવાથી મુસારા વધશે, આ દાખલામાં કિંમતો ચઢવાથી મુસારા પણ વધ્યા એમ બન્યું. પણ નફા અને મુસારામાં આવો વધારો થવાને લીધે તે મેળવવાને વેપારિયો અને કર્મકારો પડાપડી કરશે. લોકો બિજા વેપારમાં રોકેલાં નાણાં ત્યાંથી એસી લઈ કાપડના વેપારમાં નાંખવાં માંડશે. અને તેથી કાપડની છત ઘણીજ વધી પડશે. તેમજ બિજા ધંધાઓમાં લાગેલા કર્મકારો તે ધંધાઓ છોડી દેઈ કાપડના વેપારમાં ભારે મુસારો લેવાની લાલચે આવી પડશે અને તેથી એ ધંધામાં કર્મકારોની છત પણ ઘણી

વધી પડશે. કાપડની છત પણ ધણી વધી પડવાથી તેની કિંમત ઉતરવા માંડશે અને પહેલાં હતી તેની લગભગ આવી પહોંચશે. કોઈકોઈ વખત તો તે ધંધામાં પહેલાં મુસારા અને નશાનો જે ચાલુ દર હોય તે-ટલોજ મળી રાકવાને જેટલી જોઈએ તેથી પણ કિંમત નીચી ઉતરી જશે. જ્યારે આમ થશે ત્યારે જે પ્રમાણમાં કિંમત ઉતરી જશે તેજ પ્રમાણમાં મુસારો અને નફો બન્ને ઘટતા જશેજ. મુસારામાં ઘટાડો જે રીતે થશે તે રીત આ પ્રમાણે છે. અપ કરતાં વધારે ઉત્પન્ન થવાથી ઉત્પાદન અટકે છે ; માલ બનાવનારાઓને ભારે નશાઓ મળતા બંધ થાય છે ; કોઈ વખત તો નફાના સાધારણ દરથી પણ તેમને ઓછું મળવાનો વખત આવે છે ; આમ થવાથી તેઓ છત ઓછી કરવાનો ચત્ન કરે છે ; તેઓ નવા મકાનો વિગરે બાંધી કામ વધારવાને બદલે ઉલટા પહેલાં જેટલાં માણસો કામે લગાડતા તેમને પણ થોડું કામ કરવાની શરતે રાખશે. જ્યારે આમ થયું ત્યારે મહેનતના મુસારાપર શી અસર થશે? પ્રથમ જે માલની છત વધવાને લીધે મુસારા વધ્યા તેના ફાયદો લેવાની લાલચે ઘણા કર્મકારો તે કામમાં આવવા લાગ્યા એમ આપણે ધાર્યું છે તેથી જ્યારે વેપાર પાછો મંદ થયો અને જ્યારે માલ બનાવનારાઓની ઉત્પાદન ઓછું કરવા તરફ વૃત્તિ થઈ તે વખતે કામ મેળવવાને ઇંતેજર કર્મકારોની સંખ્યા પણ વધારે છે. આવી હકીકત હોવાને લીધે જોરાક મુસારામાં ઘટાડો થવો જોઈએ. જે કર્મકારો આ ઘટાડો કરવાની સામા થશે ને ઓછા મુસારે કામ કરવાનું ના પાડશે તો તેથી તો ઉલટો માલ બનાવનારને તો ભાવનું હવું ને વેચે કયું તેમ થશે. કેમ કે જ્યારે તેને સાધારણ દરથી ઓછો નફો મળવા લાગે ત્યારે તો પોતાના સાંચાઓ બંધ રાખી ઉત્પાદન ઓછું કરવામાં તેને ફાયદો છે. આમ થયું કે હજારો કર્મકારો કંઈ પણ કામ વગર રખડવાના. કિંમતો ચઢી જવાથી મુસારાપર થતી અસર ક્રૂંકત થોડી વખત ટકે એવી છે એ બતાવવાને આપણે આ ઘણાજ અસાધારણ દાખલો લીધો. પણ દરેક પ્રસંગે ઓટલું તો બનાવવાનું કે જે કર્મકારોમાં માંછી માંછી સ્પર્ધા આવી રહી હોય તો મુસારામાં ઘણા ઓટા વધારો થવાથી મહેનતની છત ઘણી વધી પડવાની અને તેમ થવાથી ઓડા વહેલા આપરે મુસારો ઉતરીને પાછો અસલ

દર ઉપર આવી જવાનો. છત અને ખપ વિશેના જે સિદ્ધાંત આપણે આ પહેલાના ભાગમાં બતાવ્યા હતા તેના આ એક દાખલો છે. મહેનતનો ખપ તેની છત કરતાં વધારે હોય છે, ત્યારે મહેનતની કિંમતમાં વધારો થવાથી ખપ અને છત બરાબર થાય છે. પણ ભારે મુસારાથી લલચાઈને મહેનતની છત ઘણી વધી પડે છે, અને તેની કિંમત એટલે મુસારાનો દર ઉતરવાથી છત અને ખપ પાછાં સરખાં થાય છે.

સ્પર્ધા ખુબ ચાલતી હોય છે ત્યારે વેપારમાં કંઈ સ્થાનિક મંદી થવાથી મુસારાપર થયેલી વ્યસર થોડો વખત લગીજ પહેંચે છે. જ્યારે કોઈ અમુક વેપાર મંદ હોય અને મુસારો સાધારણ દરથી એછો મળતો હોય ત્યારે હમેશાં મુસારા અને નફાને તેમને અસલ ડેકાણે આણવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. વેપારિયો કંઈ પહેલાના પ્રમાણમાં ટોટો ખમીને ચીજો બનાવશે નહિ. તેમજ સંચળ કર્મકારો બિજો મળે તેથી એછો મુસારો જે ધંધામાં મળે તેમાં તેમાં મહેનત કર્યા જશે નહિ. તેથી મંદ પોલા વેપારમાં મુડી અને મહેનતની છત એછી થશે, ઉત્પાદન ઘટશે અને તેથી છત એછી થવાને લીધે કિંમતો વધશે અને મુસારાએ પાછા અસલ ડેકાણે આવી જશે.

પરોપકારાર્થ જે મદદ આપવામાં આવે તે અર્થશાસ્ત્રના નિયમોની વ્યસર અટકાવે તેવી રીતે નહીં પણ તે વ્યસર થવી સુગમ થાય એવી રીતે આપવી જોઈયે. ઘણી વખત એમ અને છે કે જ્યારે કોઈ ધંધો બહુ મંદ પડી ગયો હોય છે અને તેમાંથી ઘણા થોડા નશે અને મુસારો મળતો હોય છે ત્યારે મજ્જુરિયાત વર્ગને માથે થોડી મુદત લગી ઘણું દુઃખ પડે છે, કેમકે તેમાંના ઘણાકને બિલકુલ કામજ મળતું નથી. આવે વખતે જો સ્પર્ધા બરાબર ચાલતી હોય તે તેને અટકાવવાને કંઈ પણ ચત્ન કરવામાં ન આવે તો ઘણા મજ્જુરિયાત માણસો તે ધંધો મુકી બિજા ધંધામાં જઈને અગર તો એક ગામથી બિજો ગામ જઈને રોજ મેળવશે; તેમના પર પડેલું દુઃખ આવી રીતે પરોપકારાર્થ મદદ વગર પણ નિવારણ થશે. હવે ધારાકે તે અમુક ધંધાનું બજાર બેસી જવાને લીધે જે મની રોજ ગયેલી છે એવા કર્મકારો ઉપર દયા લાવી લોકો તેમને દાન આપે છે ત્યારે શી હકીકત અને છે. આમ થવાથી ખીજી જગ્યાએ જ્યાં વેપાર તેજ ચાલતો હોય ત્યાં

જઈરોજ મેળવવાનો વિચાર બંધ કરી જ્યાં હોય ત્યાં હાથ પગ જોડી નસીબ ઉપર હાથ દઈએશી રહેવાનું તેમને ઉત્તેજન મળે છે. આ રીતે પરોપકારાર્થે દાન આપવાથી ઉલટું તેમને નુકશાન થાય છે. હવે વેપાર તેજ હોય એવી બિજી જગ્યાએ જઈ જાય અથવા તે મંદ પડી ગયેલા ધંધા સુધી દઈ બિજી બધા ધંધા શિખે તેને તેમ કરવાના ખરચના રૂપમાં જો એ દાન આપવામાં આવ્યું હોય તો તેથી બુદ્ધિ મરતા કર્મ-કારોને તેમજ લોકસમસ્તને ફાયદો થાય. પરોપકાર્ય મદદ આપવી પણ તે વિવેકથી આપવી જોઈએ. આપણા દેશમાં લઘુ જેવા વાઘરિયા, કોળિયા વિગરે રાખ ચોળી ખાવાનો વેરા ધારણ કરી માંગવા નિકળે છે તેની શી અસર થાય છે તે જુવો. જો તેઓને આવી રીતે બિખ માંગવાથી ખાવાનું મળતું ન હોય તો તેઓ ગમે તેમ કરી ધંધા રોજગારે લાગી પોતાનું પુરું કરે. તેમ થવાને બદલે આવી રીતે તેઓને વગર મહેનતે બિખ માંગીને પુરું કરવામાં ઉત્તેજન મળવાથી તેઓનો જન્મારો ખરાખર થાય છે. તેઓ જો મહેનત કરતા હોય તો તેથી જ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય તેટલું જ દુનિયાને નુકશાન થાય છે એમ નહિ પણ તેઓ ઉલટા લોકોને માથે બાર થઈ પડે છે. ને તેમનું પુરું કરવામાં જેટલું દ્રવ્ય વપરાય છે તેટલું વળી છુટી પડે છે. આવી રીતે બિખારિયોને દાન આપવામાં આપણા લોકો પુણ્ય તથા મોટાઈ સમજે છે તે જૂલ ભરેલો વિચાર કહાડી નાખી જેટલો પૈસા એવા કામમાં વપરાય છે તે એવા બિન-ધંધાદાર લોકોને ધંધાએ શિખવવામાં અને પોતે પોતાનું પુરું કરતા થાય તેમ કરવામાં જો વાપરવામાં આવે તો તે પૈસા હાલ છુટી પડે છે. ને તેથી ઉલટા માઠાં પરિણામ થાય છે તે અટકે ને લોકોની સ્થિતિ સુધરે.

કર્મકારોમાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા હોય તો તેથી મુસારા ઘણા વધી ગયા હોય તો તે ઘટવા તરફ વળણ થાય છે. તેમજ જો મુસારાએ ઘણા ઉતરી ગયા હોય તો તે પાછા ડોકાણે આવવાનું પણ વળણ તેથી જ થાય છે. પરંતુ જેટલી ઝડપથી સ્પર્ધાને લીધે જુદી જુદી જગ્યાએ અનિયંત્રિત સરખી થઈ જાય છે તેટલી ઝડપથી મહેનતની કિંમત એટલે મુસારા જુદી જુદી જગ્યાએ સરખા થઈ જતા નથી. અમદાવાદ અને મુંબઈમાં ઘઉં જેવી ચીજના ભાવમાં એક ગામથી બિજા લઘુ જવાને જેટલું ખર્ચ પડે તેથી વધારે ઘેર ઘણીવાર સુધી

રહી રાકે નહિ. પરંતુ મહેનતની કિંમત ઉપર સ્પર્ધાની આટલી બધી ઝડપથી અસર થતી નથી. અમદાવાદનો કર્મકાર એમ જાણતો હોય કે મને મુંબાઈ જવાથી ઘણો ભારે મુસારો મળશે પણ પ્રથમ તો તે બિચારા પાસે પોતાના છોકરાં છેયાં તથા ધરખાર મુંબાઈ ઉપાડી લાવવાને અર્થ થાય તેટલાજ પૈસા હોય નહિ. વળી જે ગામમાં પોતે જન્મ્યો ગાળ્યો હોય તે જ્યાં સગાં સંબંધી થયાં હોય તે મુકી બિજે ગામ જવાની પણ તેની એકદમ ઈચ્છા થાય નહિ.

આપણા દેશમાં કર્મકારો વચ્ચે સ્પર્ધા ઘણી ખરી છેજ નહિ. તેઓ બચારા એવા અજ્ઞાન હોયછે કે તેમને પોતાનું ગામ છોડી દસ ગાઉ ઉપર બિજું ગામ હોય ત્યાં જવાનું કહો તે પણ તેમને લંકા જવા જેવું લાગે. વળી ઘણા ધંધાઓના મુસારાના દર તો રિવાજથી નક્કી થયેલા હોયછે. એટલે તેમાં સ્પર્ધા ચાલતી નથીજ એમ કહેવાય.

જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસારાનો દર જુદો હોવાના એ-
કમ સ્મિથે બતાવેલાં કારણ. જે દરેક વર્ગના કર્મકારોમાં અનિ-
યંત્રિત સ્પર્ધા ચાલતી હોય તો એકજ સરખા કામને સારૂ જુદી જુદી જગ્યાઓએ મળતા મુસારામાં કંઈ ફેર રહેશે નહિ. પણ જુદી જુદી જાતના કામોમાં તો મુસારાના દરમાં હમેશાં ફેર રહેવાનોજ. જુદી જુદી જાતના કામમાં મુસારાના દર જુદા જુદા થવાના અર્થ-
શાસ્ત્રી એકમ સ્મિથે પાંચ કારણો ગણાવેછે:—

૧. કામની રૂચિરતા અથવા અરૂચિરતા.
૨. કામ શિખવાની સહેલાઈ અને સરતાઈ અથવા મુશ્કેલી અને ભારી ખર્ચ.
૩. તે કામમાં રોજની સ્થિરતા અથવા અસ્થિરતા.
૪. કામ કરનારાઓ ઉપર વધારે અથવા ઓછો ભરોસો રાખવાની જરૂર.
૫. તે કામમાં કૃતિમંદ થવાનો સંભવ અથવા અસંભવ.

આ કારણોની સાથે વળી કર્મકારોના જે ચઢતા ઉતરતા વર્ગ પોલા હોય છે તેમાંના એક વર્ગના કર્મકારો બિજા વર્ગના કર્મકારો જોડે સ્પર્ધા કરતા નથી પણ પોતે જે વર્ગમાં જન્મ્યા હોય તેમાંજ જન્મ્યો ગાળે છે એ વાતથી પણ જુદા જુદા કામોમાં મુસારાના દરો

જુદા જુદા થવા તરફજ અસર થાયછે. ધણું કરીને ખેડુતનો છોકરો ખેડુતનાજ કામમાં રહેછે, ને સોનીનો છોકરો સોનીનુંજ કામ કરેછે, તેઓ ભાગ્યેજ બિજા ધંધામાં પડવા જાયછે.

અમુક કામની રૂચિરતા અથવા અરૂચિરતાની કામ કરતા માણસોના મુસારા પર શી અસર થાયછે તેનો ઘણો સારો દાખલો ખાણ ઉઘાડવાના ધંધામાં મળી આવશે. જે કર્મકારો ખાણમાં જમીનની નીચે ઉંડાણમાં કામ કરેછે તેઓને, જે કર્મકારો બહાર કાઢીડેલી અશુદ્ધ ધાતુના કંકડા કરવા, તેને ધોવી ઝેંવી તરેહના ઝોંછાં જોખમવાળા ને કંટાળો નહિ ઉપજે એવાં કામ કરેછે તેઓનાં કરતાં, ઘણા ભારે મુસારા મળેછે. કારણ કે કોઈ પણ માણસ ઘણા જોખમવાળા અથવા તંદુરસ્તીને નુકસાન પહોંચે એવાં કામ કરવાને, તે જોખમ ખમવાને બદલ ભારે મુસારો મળે તે શિવાય, તૈયાર થશે નહિ. કોયલાની ખાણની અંદર કામ કરવું જીવને ઘણુંજ જોખમ ભરેલું છે માટે તેમાં કામ કરનારા માણસોને મુસારાના સાધારણ ચાલુ દર ઉપરાંત ઘણું વધારે મળેછે ને તેથી તેઓ લલચાઈને તેવું જોખમ ભરેલું કામ કરેછે. બિજી બધી હકીકત એક સરખી હોય તો જેમ એક ખાણ બિજા કરતાં વધારે જોખમ ભરેલી તેમ તેમાં કામે લાગેલા કર્મકારોનો મુસારો વધારે.

કામની રૂચિરતા અને અરૂચિરતાના મથાળામાં જે ધંધાઓથી માન અગર ધિક્કાર અને અપ્રીતિ મળે તેનો સમાવેશ થઈ જાયછે. કેટલીક નોકરિયોના પગાર હલકા હોયછે પણ તે જગોના માન મરતબાને લીધે લોકો તે લેવાને ખુશી હોયછે. તેઓને જે થોડો પગાર મળેછે તેનો બદલો તેમને જે માન આપ્યું મળેછે તેથી મળેછે. તેમ બીજી તરફથી જે લોકો એવા ધંધા કરેછે કે જેથી લોકોમાં તેઓ ધિક્કારાયછે તેમને તેવી ગેર આબરૂ મળવાના બદલા તરફિ ભારે મુસારો મળેછે. આપણે અમદાવાદ સુરત જેવા ગામોમાં જોઈએ છીએ કે કુતરાં મારી નાંખવા ઉપર એક અમલદાર હોયછે તેને તેના કામની સહેલાઈના પ્રમાણમાં પગાર વધારે મળેછે; તેનું કારણ એ કે એ જગો લેનાર માણસ લોકોમાં ઘણો ધિક્કારાયછે ને આ અપમાન ખમવાને કોઈ પણ માણસ ક્યારે તૈયાર થાય કે તેને એવો પગાર મળવો જોઈએ કે તેથી તે લલચાય; એટલે તેટલીજ મહેનતનું

બિજુ કામ હોય તેમાં જે મુસારો મળે તેથી આ કામમાં અપમાન અમલું પડે તેના બદલા તરફિ વધારે મુસારો મળવો જોઈયે.

વળી કેટલાક ધંધાઓ શિખતાં ઘણા વખત અને ખર્ચ લાગેછે ને કેટલાક ઘણા સહેલથી અને વગર ખર્ચે શિખી શકાય અને જેમાં ગમે તે માણસ ચાલી શકે. તેથી જે ધંધાઓ શિખતાં ઘણા વખત અને ખર્ચ લાગે તે ધંધા કરનારા માણસોને તેમણે તે શિખતાં જે વખત ગુમાવ્યો હોય તથા ખર્ચ કર્યું હોય તેના બદલા તરફિ ભારે મુસારો મળવો જોઈયે; કારણ કે જે કંઈ વધારે મળવાની આશા ન હોયતો કોણ મફત ખર્ચ કરે ને વખત ગુમાવે ? વહાણ બાંધનારનું અથવા કાચના વાસણ કરવાનું કામ શિખવા સારૂ ઘણા વખત લગી તો ઉમેદવારી કરવી પડેછે ને ઉમેદવારી કરે ત્યાં લગી કંઈ મળતું નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલટો કેટલીક વખત શિખવનારને દરમિયાન આપવો પડેછે. આટલું કરતાં પણ તે કામમાં જોઈયે એવી કુશળતા મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડેછે. આવું ખર્ચ તથા મુશ્કેલી વેડી તૈયાર થયેલા કારિગારોને જે કારિગરોનો ધંધો શિખતાં કંઈ પણ મુશ્કેલી અથવા ખર્ચ લાગતું ન હોય તેમનાથી અવશ્ય ભારે મુસારો મળવો જોઈયે.

જે ધંધાઓમાં જોઈતી કુશળતા મેળવવાને લાંબા અનુભવની તેમજ કુદરતી બક્ષીશની જરૂર હોય છે તેવા ધંધાઓનો મુસારો નક્કી થવામાં “કામ શિખવાની મુશ્કેલી” ઉપર ઘણા આધાર રહેછે. સઉથી સરસ ગવૈયાઓને જે ભારે ઉપજ થાય છે તેના તેઓએ કુશળતા મેળવવા કરેલા ખર્ચ ઉપર જ મૂકત આધાર રહ્યો છે એમ નથી. તેમનાથી જે ગવૈયાઓ ઓછા કુશળ ગણાતા હશે તેમણે પણ પોતાનો કંઈ કેળવવા પાછલ પેલા પહેલા નંખરના ગવૈયાઓ જેટલી જ મહેનત લીધી હશે ને ખર્ચ કર્યું હશે. પણ પેલાઓને તેમના કરતાં ઘણી ભારે રાજ મળે છે તેનું કારણ એ કે તેઓને કંઠની અથવા અક્કલની કુદરતી બક્ષીસ સારી હોવાને લીધે તેઓ કાવી ગયા હોયછે. હંમેશાં લોકો સઉથી સરસ જ ગાયનની માંગણી કરવાના અને તેવું સરસ ગાનારા થોડા એટલે તેમને ભારે મુસારો મળે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. તેવી જ રીતે ધડિયાળ બનાવવાના વિવિધ જિણા કામોમાં પણ જેઓને સારી હથોટી પડી ગઈ હોય છે તેમને ભારે કમાઈ થાયછે.

ધંધામાં હમેશા રોજ મળશે એવી ખાતરી હોય કે ન હોય તે વાતની તેમાં મળતા મુસારા ઉપર અસર થાય છે. જેમાં વરસના નવ મહિના રોજ આવે એવું હોય તેમાં નવ માસને સાંજે જે વધારે મુસારો ન મળતો હોય તો કોઈ તે ધંધામાં જવાને તૈયાર થશે નહિ. આપણા જોવામાં દરરોજ આવે છે કે રસોઈ આ અથવા ચાકરને હમેશાને સાંજે નોકર રાખવાનું કહેશે તો મહીનાનો જે પગાર માંગશે તેના કરતાં જે તેને ફક્ત એક જ મહીના રાખવાનું કહેશે તો વધારે પગાર માંગશે. વળી જે આઠ દીવસ જ રાખવાનું કહેશે તો તેના પ્રમાણમાં તેથી પણ વધારે માંગશે. થોડી મુદત પછી પાછું બિજે નોકરી ખોલવા જવું પડે ને મને ત્યાં લગી વગર પગારે રખડવું પડે એ જોખમ માથે લેવાને, તેના બદલમાં તેને કંઈ વધારે મળે તો જ, માણસ તૈયાર થાય.

કોઈ પણ ધંધામાં કામ લાગેલા માણસો ઉપર જેટલો વિશ્વાસ રાખવાની જરૂર પડે તેની તેઓને મળતા મુસારા ઉપર ઘણી અસર થાય છે. જેમ વધારે વિદ્યાસુ માણસની જરૂર તેમ તેને વધારે મુસારો આપવા પડવાનો. ખજાનચીઓ, નાણાવટીના તથા ઝવેરિના ગુમાસ્તાઓ, આગગાડીના એન્જીન ચલાવનારાઓ, ગાર્ડો વિગરે, એવા માણસો હોવા જોઈએ કે જે મના ઉપર સુખેથી ઘણા ભરોસો રાખી શકાય. જે માણસો પ્રમાણિક તથા ચોખ્ખા છે એમ માણે પડે તેમને જ એવી જગો ઉપર રાખવામાં આવે અને તેઓ વિશ્વાસ રાખવા લાયક છે એમ કહેવું કે તેમના ઉપર મુકેલા વિશ્વાસને અંગે તેમને માથે જે જવાબદારી આવે છે તેના બદલા તરીકે તેઓ ભારે દરમાયા મારે.

ઘણા ધંધાઓમાં ફોતેહ મળશે એ વાતની ખાતરી હોય છે. એક ત, દરજી અથવા એવા બિજા ધંધેદારને પોતે પસંદ કરેલા ધંધામાં પોતે ફોતેહ મેંદ થશે તે વિષે ભાગ્યે જ કંઈ શક હોય છે. પણ ધેરિરેટર અથવા દાક્તર તરીકે કામ કરવા તૈયાર થનાર માણસને પોતે તે ધંધામાં ફોતેહ મેંદ થશે કે નહિ તે વિષે ઘણા શક હોય છે. ને આ જોખમ માથે લઈ જે તે કામ કરવા માંડે તેને ફોતેહ મેંદ થવાશે કે નહિ એ ખાતરનું જોખમ માથે લીધા બદલ જે ધંધાઓમાં ફોતેહ મેંદ થવાનું નક્કી જ હોય છે તેના કરતાં વધારે ઉપજ થાય છે.

એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસા-

રાના જુદા જુદા દર ઉત્પન્ન કરનારાં એકાદમ સ્મિથે આપેલાં પાંચ કારણો જુદા જુદા ધંધાઓમાં ચાલતી સ્પર્ધાને અટકાવવાથીજ અસર કરેછે. જેમકે જો કોઈ ધંધો અરુચિર હોય તો તેથી તેમાં કામ લાગનારની સંખ્યા ઓછી થશે; જો તે કામ ધાતુજ કંટાળા ભરેલું હશે તો ગમે તેટલો ભારે મુસારો મળે તો પણ ધણુજ થોડા માણસો તે કામ કરવાને તૈયાર થશે. આપણે જે કુતરા મારનારની જગાનો દાખલો આપ્યો તેમાં ગમે તેટલો ભારે મુસારો મળે પણ ધણુજ થોડા માણસો તે લેવાને તૈયાર થશે. તેમજ કોઈ કામ શિખવાની મુશ્કેલી અને ખર્ચને લીધે કામમાં મુસારો વધારે મળવાનું કારણ એ છે કે તેવી મુશ્કેલી અને ખર્ચને લીધે તેવા કામમાં થોડા માણસો પડેછે. એટલે અમુક ધંધો શિખવાની મુશ્કેલી અથવા ખર્ચ ઉપરજ તેમાં મળતા મુસારાનો આધાર રહેછે, એમ નહિ પણ તેવી મુશ્કેલી અને ખર્ચને લીધે જે પ્રમાણમાં લોકો તે ધંધામાં પડતા અટકેછે તે પ્રમાણમાં તેમાં મળતા મુસારા વધારે હોયછે. પહેલાં ક્રમ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને ભારે પગાર મળતા હતા ને હવે વધારે મુશ્કેલી તથા ખર્ચ ખમી બિ. એ. અથવા એમ. એ. થયેલાને પહેલાના પ્રમાણમાં કંઈજ મળતું નથી. કારણ કે તે કામમાં મુશ્કેલી ને ખર્ચ છે તોપણ તેમાં સ્પર્ધા કરનારા માણસોની સંખ્યા ઘટવાને બદલે ઉલટી વધેછે. વળી પ્રમાણીકપાત્રું તથા વિધ્યમનીયતાના સંબંધમાં પણ તેમજ થાયછે. જ્યાં સુધી એ ગુણવાળા થોડા જડી આવે ત્યાં લગી તેઓને ભારે મુસારો મળે. પણ જો તે ગુણ બધા માણસોમાં જડી આવે તો પછી કંઈ તેઓને વધારે મુસારો મળે નહિ. જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસારાના જુદા જુદા દરો હોવાના એકાદમ સ્મિથે આપેલાં પાંચ કારણો યથાર્થ સમજવાને માટે આપણે હમણા કહી તે હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ; કારણ કે જો એવો સિદ્ધાંત કંઈપણ અપવાદ વગર ખરો હોય કે કોઈપણ ધંધો અરુચિર હોય અથવા તેને એંગે જવાબદારી હોય તો તેમાં કામ લાગેલા માણસોને તે પ્રમાણમાં વધારે મુસારો મળવોજ જોઈએ તો ભંગી, કાયલાની ખાણમાં કામ કરનારા મજૂર, એન્જન હાંકનારા વિગરેને જડજ અથવા કલેક્ટર કરતાં પણ વધારે મુસારો મળવો જોઈએ. જુદા જુદા ધંધાઓમાં

મુસારાના જીદા જીદા દર કરનારા અંડમ સ્મિથે આપેલાં કારણોની અસર કેટલી થાયછે તે વિચારતાં પહેલાં તે કારણોની અસર જે ધંધા-અંધા ઉપર થતી હોય તેમાં કામ મેળવવા સ્પર્ધા કરનારા માણસોની સંખ્યા કેટલે દરજ્જે તે કારણોથી અંધા થાયછે તે પ્રથમ જોવું જોઈયે.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. મહેનતનો મુસારો.

૧. મુસારો અંધ છે શું ? તેનો સાધારણ દર સાથી નફી થાય છે ?
૨. ત્યારે મહેનતુ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાની કૃત્ત કઈ રીત છે ?
૩. શા કારણથી વિજ્ઞાતમાં મુસારાનું ભંડાળ ખુબ વધ્યું ?
૪. જે પ્રમાણમાં મુસારાનું ભંડાળ વધ્યું તે પ્રમાણમાં કર્મકારની સ્થિતિમાં કઈ સુધારો થયો કે નહિ ?
૫. વિજ્ઞાતમાં પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપર લેવાતી જકાત કહાડી નાંખી તેથી કર્મકારની સ્થિતિ ઉપર શી મુખ્ય અસર થઈ છે ?
૬. વસ્તી વિષે મેલથસનું શું કહેવું છે ?
૭. વસ્તી વધવા ઉપરના અંકુશના તે શા વર્ગ પડે છે ?
૮. કેળવણીના વધારાથી આ અંકુશોમાંથી કયો વધારે પ્રબળ થાયછે ?
૯. વસ્તી વધવાથી કર્મકારની સ્થિતિ કઈએ રીતે ખરાબ થાયછે ?
૧૦. કેટલાક લોકોને પરદેશ મોકલી દેવા અંધ વસ્તી જોઈયે તે કરતાં વધી ગયાનો પુરતો ઉપાય છે ? ને નહિ તો શા મોટે ?
૧૧. નશાના સાધારણ દરની મુસારાના ભંડાળ ઉપરની અસર અ-રોબર બતાવો.
૧૨. મુસારામાં વધારો થવાથી કર્મકારોને કામ લગાડનારા અંધોને સાધારણ દરથી અંધો નફો મળે તો શું કર્મકારોને આખર ફાયદો પડે ?
૧૩. મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી મુસારાના ભંડાળ ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે ?
૧૪. મહેનતની કિંમત ફેરફારને પાત્ર છે કે કેમ ?
૧૫. ભારે કિંમતોથી શું ભારે મુસારા થાય છે ? દાખલા આપો.
૧૬. મુસારાનો દર છેક ઘટી ગયો હોય અથવા છેક વધી ગયો હોય તો તે સ્પર્ધાથી પાછો કેવી રીતે ઠેકાણે આવેછે તે બતાવો.

૧૭. સ્પર્ધાની અસર ચીજોની કિંમતો ઉપર થાય છે તેના કરતાં મહેનતના મુસારા ઉપર ઘણી ધીમી થાય છે તેનું કારણ શું ?

૧૮. પરોપકારાર્થે આપવાની મદદ કેવી રીતે આપવી જોઈએ તે દાખલો આપી સમજાવો.

૧૯. જુદા જુદા વર્ગના કર્મકારોએ એક બિજા સાથે સ્પર્ધા ન કરવાના કેટલાક કારણો બતાવો.

૨૦. જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસારાના દર જુદા જુદા થવાનાં એક સ્થિતિ આપેલાં પાંચ કારણો ગણાવો.

૨૧. આ પાંચ કારણોની મુસારા ઉપરની અસરના દાખલા આપો.

૨૨. એક સ્થિતિ આપેલાં કારણોની કોઈ પણ ધંધાના મુસારા ઉપરની અસર વિચારતાં પહેલાં શી વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ?

૧. સને ૧૮૭૧ ના જુલાઈ માસમાં વિલાયતમાં પ્રસિદ્ધ થતા ડલી ન્યુસમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે:—“આ વર્ષમાં થયેલા વરતીપત્રકમાં બતાવેલી ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સની વરતી ઉપરના રજીસ્ટ્રાર જનરલના રિપોર્ટ ઉપરથી દેશની આબાદાની કેટલી બધી વધી તે સાફ જણાઈ આવશે. વરતીમાં એટલો બધો વધારો થયો છે કે તે કોઈના ધાર્યોમાં પણ નહિ હોય. દસ વર્ષ ઉપર ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં જેટલા માણસો હતાં તેના કરતાં ગયા એપ્રિલમાં ૨૬૩૭૮૮૪ વધારે હતાં. દસ વર્ષની મુદતમાં આટલો વધારો કોઈ દિવસ થયો નથી.” ઉપર કહેલા વખતમાં લંડન શહેરમાં બિપ્પારિયોનું પુરું કરવાનું ખર્ચ ૧૩૦ ટકા વધ્યું. અને ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં સને ૧૮૬૬ થી ૧૮૬૯ ના વર્ષોમાં પુરુષ હાઉસમાં આવી મદદ લેનાર બિપ્પારિયો તથા એમને એમ બારેબાર મદદ લેનારા બિપ્પારિયો અનુક્રમે ૧૭ તથા ૧૦૬ ટકા વધ્યા એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ઊપલા વાક્યો ઉપર ટીકા લખો.

૨. વેપાર મંદ હોય ત્યારે કર્મકારોને દાન લેવાથી વધારે ફાયદો થશે કે ન્યાં મહેનતનો ખર્ચ હોય ત્યાં જવા સારું મદદ લેવાથી ?

૩. સને ૧૮૭૦ માં એક ન્યુસ પેપરમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું “કોયલા તથા લોટું ઉત્પન્ન કરવામાં કામે લાગેલા લોકો વેપારની મંદીની અસરમાંથી નિકળતા જાય છે અને પાછા પહેલાના માફક લખો કયાં જાય છે” આથી તે કર્મકારોની આબાદાની ઉપર શી અસર થશે ?

પ્રકરણ ૩. મુડી ઉપરનો નફો.

દ્રવ્ય ઉત્પાદન કરવામાં જે કામ મુડી બજાવે છે તે ખાતર તેને જે બદલો મળે છે તે નફો. દ્રવ્યનો જે ભાગ ભવિષ્યમાં ઉત્પાદન કરવામાં મદદ લાગવા સારૂ રાખી મુકવામાં આવે તે મુડી એમ આપણે આગળ વ્યાખ્યા આપી ગયા છિયે. એમટલે મુડી બચાવવાથી એકઠી થઈ શકેછે પણ તે પોતાનું કામ બજાવવા માટે બધી અથવા થોડી પણ વપરાઈ જવી જોઈયે. એ વાત તો ખુદ્દી છે કે ભવિષ્યમાં જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થવાનું તેમાંથી જે પોતાનો ભાગ ન મળે તો, દ્રવ્યના માનિકો, તે ઉત્પાદન કરવામાં પોતાનું દ્રવ્ય વાપરવાનું કમ્બલ કરશે નહિ. આ ભાગને નફો કહેવામાં આવે. કેટલાક માણસો એમ ધારે છે કે મુડી દ્રવ્યઉત્પાદનમાં જે કામ કરે તે બદલ તેને કંઈ બદલો મળે એ ગેરવાજબી છે. મુડીદારોને ઘણા લોકો સ્વાર્થી વ્યાજખોરિયા તરીકે ધિક્કારી કહોડે. અને તેઓ પોતાના નાણાંવતી જે વ્યાજ કમાયછે તેટલું લોકો પાસેથી તેઓ મફત ચોરી જાયછે એમ તેઓ ધારેછે. આ વિચાર કેવા બૂલ ભરેલા છે અને મુડીદારોને જે નફો મળેછે તે કાયદેસર છે ને તે હમણાં મળવાજ જોઈયે એ વાત ક્રાન્સ દેશના એક ખોરિયા નામના વિદ્વાન ગૃહસ્થે નીચેની વાતમાં બરાબર બતાવી આપીછે. એક ગામડામાં જેઠમ્મ નામનો એક સુથાર હતો ને તે બિચારો રાત દિવસ મહેનત કર્યા કરતો હતો. તેને એક દિવસ એમ વિચાર આવ્યો કે મારી પાસે ફક્ત વાંસલો, કરવત અને હથોડીજ હોવાને લીધે સફાઈબંધ સામાન બનાવી શકતો નથી ને તેથી મને બરાબર પૈસા મળતા નથી; જે મારી પાસે રંદો હોય તો સફાઈબંધ સામાન બનાવી મારા ઘરડોનું મન રાજી કરું તો તેઓ મને વધારે પૈસા આપે, માટે લાવો હું જાતેજ એક રંદો બનાવી તે વાપરવા માંડું. આમ કરાવ કરી તેણે આઠ દસ દિવસમાં એક સરસ રંદો તૈયાર કર્યો; અને તે વળી પોતે જાતે બનાવેલો એમટલે તેને ઘણા કિંમતી લાગતો હતો. આવી રીતે રંદો તૈયાર કર્યા પછી બિજે દિવસે તે રંદો વાપરવાથી શો વધારે નફો થશે તેનો વિચાર કરતો બેઠો હતો તેટલામાં પાસેના ગામડાનો તેનો વિલિયમ નામનો એક એજાબીતો સુથાર કંઈ કામ સારૂ તેને ત્યાં આવી પહોંચ્યા; તેની નજરે પેલા રંદો

પડ્યો તે તેને પસંદ પડ્યો અને તે રાખવાથી ઘણા ફાયદા થાય એમ તેને લાગ્યું. તે ઉપરથી તેણે જોઈએને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

તમે માંડે એક કામ કરો; આ રંદો મને એક વર્ષ લગી માંગ્યો આપો; જોઈએ બોલી ઉઠ્યા કે એમ તે કેમ અને? હું તમારું એટલું કામ કરું તેને બદલે તમે માંડે શું કરશો?

વિ—કંઈ નહિ; શું તમે જાણતા નથી કે કંઈ વસ્તુ માંગી આપિયે તેના બદલામાં તે કંઈ લેવાનું હોય?

જો—હું એવું કંઈ સમજતો નથી. મેં રંદો બનાવ્યો છે તે કંઈ તમને આપવા સારું બનાવ્યો નથી.

વિ—હશે ત્યારે, જોવી તમારી ઈચ્છા. બોલો ત્યારે તમે માંડે આટલું કામ કરશો તેના બદલામાં તમે શું માંગો છો?

જો—પ્રથમ તો એકે તમે રંદો એક વર્ષ વાપરશો કે તે પુરોજ થઈ જવાનો. માટે તમારે બરોબર એના જોવાજ એક રંદો મને પાછો આપવો.

વિ—એ વાજબી છે. એ સરત મારે કબ્જલ છે. હું ધારું છું કે તમે એટલેથીજ સંતોષ પામશો. કંઈ વધારે તો નહિ જોઈએ ને?

જો—ના ભાઈ એમ તો નહિ. મેં રંદો કંઈ તમારે સારું નહિ પણ મારે સારું બનાવ્યો છે. તે વાપરીને કંઈ લાભ મેળવવાની આશાથી મેં એ બનાવ્યો છે. માંડે કામ એ વાપરીને વધારે સફાઈ બંધ કરી મારી રિયતિ સુધારવાના હિસાબથી મેં એ બનાવ્યો છે; તેથી જો તમે વર્ષ દિવસ પછી પ્રકટ રંદોજ મને પાછો આપો તો વર્ષ દહાડા લગી તે વાપરવાથી થતો લાભ બધો તમે લેશો. ત્યારે મને કંઈ પણ બદલો મળ્યા શિવાય આપો લાભ તમને આપી દેવાને હું બંધાયો નથી. માટે જો તમારી એ રંદો લેવાની ઈચ્છા હોય તો વર્ષ દહાડા પછી એવો રંદો પાછો આપવાની સરત કરો એટલુંજ નહિ પણ તે સુદત લગી એ રંદોનો મને કંઈ લાભ મળે નહિ તેના બદલામાં એક નવું પાટિયું મને તમે આપો.

આ સરતો બન્ને જણાએ કબ્જલ કરી. પણ વધારે ખુબીની વાત એ છે કે જ્યારે વર્ષ દહાડા પછી રંદો પાછો જોઈએ પાસે આવ્યો

ત્યારે તેણે વળી પાછો તેને બાંહે આપ્યો ને હમિરાં પછીથી એ પ્રમાણે કરવા માંડ્યું. આ વાત ઉપરથી શો સાર લેવાનો છે તે આપણે જુલો. રંદા તે મુડીરૂપ છે અને પેલું પાટિયું તે વ્યાજરૂપ છે. ત્યારે જેમ થેલો રંદા વાપરવા આપવા બદલ જેમ્સને પાટિયું મળ્યું તે વ્યાજખી છે એમ આપણને લાગે છે. તેમજ મુડીદારો પોતાની મુડી ખિળને વાપરવા આપે તે બદલ તેને વ્યાજ મળવું જોઈએ એ પણ વ્યાજખી છે. વળી એ વાત ઉપરથી ખિજું પણ એક અનુમાન થાય છે તે એ કે વ્યાજ આપવું એ મુડી ઉછોની લઈ જનારને કંઈ નુકસાનકારક નથી. જેમ્સ અને વિલિયમ વચે જે કરાર થયો તે તેમની પોતાની ગાજી પુ-શીથી થયો. અને વિલિયમ તેની સરતો કબ્જલ કરી તે ઉપરથી સાખીત જણાય છે કે તેમ કરવાથી પોતાને લાભ થશે એમ તે ધારતો હશે. વર્ષ દહોડો રંદાનો ઉપયોગ કરવાથી પાછો આપવાનો જે રંદા અને પાટિયું તેની કિંમત ઉપરાંત તેને લાભ થવાની ખાતરી હોવી જોઈએ.

મુડી ઉપરના નફામાં ત્રણ અંશો હોય છે. મુડી ઉપરનું વ્યાજ જોખમનો બદલો, અને દેખરેખ રાખવાનો મુસારો. કોઈ પણ દેશમાં મુડી ઉપરનું વ્યાજ શું છે તે જાણવું હોયતો તે દેશમાં કંઈપણ જોખમ અથવા દેખરેખની મહેનત ન પડે એવી ધીરધારમાં શું વ્યાજ પરવડે છે તે જાણવું જોઈએ. આપણે અહિંયા સરકારી સેવિંગ્સ બેંકમાં રૂપિયા મુકવામાં આવે છે તેમાં જોખમ છોક નહિજ જેવું છે; તેમ રૂપિયા મુક્યા પછી કંઈપણ દેખરેખ રાખવાની મહેનત પડતી નથી. આવી રીતે રૂપિયા ધીરનારને આ ટકાનું વ્યાજ મળે છે. તેથી આપણા દેશમાં વ્યાજનો હાજ તો આલુ દર આ ટકાનો કહેવાય. હવે જે ધીરધારમાં આથી વ્યાજનો દર વધારે ઉપજે ત્યાં એમ સમજવું કે રૂપિયા આપનારને દેણદારની શાહુકારીમાં તે પ્રમાણમાં ઓછો ભરોસો છે. જેમ શાહુકારી આછી તેમ લેણું કુબવાનું જોખમ વધારે અને તેથી જે પ્રમાણમાં મુડીદાર વધારે જોખમમાં ઉતરે તે પ્રમાણમાં તે નાણાં ધીરવા બદલ વધારે બદલો માંગે. એટલે જો મુડી ઉપરનો નફો ને મુડી ઉપરનું વ્યાજ બે સરખાંજ હોયતો લોકો કોઈપણ ધંધામાં નાણાં નાંખીને જોખમ માથે લેવાને તૈયાર થશે નહિ. જો વેપારમાં ફક્ત ચાર ટકાજ પરવડતું હોય તો વેપારિયો તેવા જોખમમાં પડવાને

બદલે સરકારી પ્રોમીસારી નોટો વિગરેજ રાખી તેટલું વગર જોખમ વ્યાજ લેવાને તૈયાર થશે. વધારે મળવાનું ન હોય તો જોખમવગરના નિરાંતના ચાર ટકા ખાવાના મુકી જોખમ ખમી તેટલોજ બદલો લેવા કોણ જાય? જે ધંધાઓમાં જોખમ તથા દેખરેખ રાખવાની મહેનત સૌથી વધારે તેમાં મુડીદારનો નફો પણ સૌથી વધારે. જુદા જુદા ધંધાઓમાં જે પ્રમાણમાં આ બે અંશોમાં ફેરફાર હોય તે પ્રમાણમાં તેમાં રોકેલી મુડી ઉપરના નફાના દરમાં ફેર પડવાનો.

જંગલી દેશોમાં માલમિલકતની સલામતી નહોવાને લીધે મુડી ઉપરના નફામાં મોટો ભાગ જોખમના બદલાનો હોયછે. આપણા હાલના પણ કેટલાક દેશી રાજ્યોમાં એવી અવ્યવસ્થિત રીતે રાજકાર-ભાર ચાલેછે કે ત્યાં ધીરધાર કરનારને પોતાની મુડી પાછી મળે એ વિષે ઘણી ધારતી હોયછે. તેથી ત્યાં રાજને પણ રૂપિયા લેણા લેવાં હોય તો તેને પણ વ્યાજનો દર અમટલો તો ભારે આપવો પડેછે કે લેણુદારને કફત થોડા વર્ષના વ્યાજમાંથીજ મુદલ લગભગ વળી રહે. એ વાત તો ખરી છે કે શાહુકારને નાણાં મળે તેના કરતાં દેવાળિયાને નાણાં ઘણાજ મોઘાં મળે. પૈસાદાર માણસોના ઉડાઉ અને વ્યસની છોકરાઓએ આપ મુએ ખમણા અને એ દોકડાના વ્યાજની સરતે રૂપિયા દેવા કહાડ્યાની વાત ઘણી વખત આપણા સાંભળવામાં આવેછે, લોકો તેમની પાસે આટલી બધી સખ્ત સરતો મળેછે કારણ કે રૂપિયા પાછા મળશે કે નહિ તેનો ભરસો હોતો નથી ને તેથી તેઓ જોખમના પ્રમાણમાં વધારે માગેજ. આવી રીતનું જોખમ ખાઈ નાણાં ધીરનાર મળેછે તેનું કારણ એ કે જોખમ તો ખરું પણ કંઈ બધાને ધીરેલાં નાણાં જતાં નથી. એકને ધીરેલા નાણાંનું મુદલ તથા વ્યાજ બંને જાય તો વળી બિજાને ધીયાં હોય તેમાંથી ખરોખર વળતર મળવાથી પેલી ઝોટ પુરાય. વળી આવા દેવાળિયા લોકોને ધીરધાર કરનારની લોકોમાં સહેજ ગેર આબરૂ પણ થાયછે તેથી તેઓ આ ગેરઆબરૂ માથે લેવા બદલ કંઈ વધારે માગે.

એકજ દેશમાં એકજ વખતે સઘળા ધંધાઓમાં વ્યાજનો દર તો એકજ હોવો જોઈયે. જે જુદા જુદા ધંધાઓમાં મળતા નફામાંથી જોખમ, ગેર આબરૂ અને દેખરેખ રાખવાની

મહેનતના બદલા તરિક્કે મળતી રકમ બાદ કરવામાં આવે તો કુદત મુડી ઉપરનું વ્યાજ બાકી રહેશે. અને તેનો દર એકજ દેશમાં એકજ વખતે સઘળા ધંધાઓમાં જો સ્પર્ધા હશે તો એક સરખાજ માલુમ પડશે. એકુત, ગાંધી, મોતી વિગરેના ધંધાઓમાં રોકેલી મુડી ઉપર વ્યાજ તો એક જગ્યાએ અને એકજ વખતે સરખુંજ પરવડવાનું પણ તે ધંધાઓમાં મળતા નફાના દરમાં તો તે ધંધાઓમાં જોખમ, આબરૂ અને દેખરેખ રાખવાની મહેનતમાં જો પ્રમાણમાં ફેરફાર હોય તે પ્રમાણમાં ફેર પડવાનો. તેથી જુદા જુદા ધંધાઓમાં નશે એક સરખો થવાનું વળણ થાય એમ કહેવું એ ભૂલ ભરેલું છે. કારણ કે કોઈ ધંધામાં બિજા કરતાં હમેશાં વધારે જોખમ હોય છે, અને આ જોખમ ખમવા બદલ તેમાં રોકેલી મુડીને બદલો મળવો જોઈએ. વળી કોઈ ધંધાઓમાં બિજા કરતાં વધારે દેખરેખ રાખવાની જરૂર પડે છે; અને તે મહેનત બદલ પણ તેમાં રોકેલી મુડી ઉપર કંઈ વધારે પરવડવું જોઈએ. તેથી સ્વભાવિક રીતે જુદા જુદા ધંધાઓમાં પરવડતા નફાના દરમાં તો હમેશાં કાયમ ફેરફાર હોવો જોઈએ. કુદત એકજ વખતે એકજ દેશમાં જુદા જુદા ધંધાઓમાં રોકેલી મુડી ઉપરનું વ્યાજ એક સરખું હોવું જોઈએ.

જેમ દ્રવ્ય અને વસ્તી વધતી જાય તેમ વ્યાજના દરમાં થતો ઘટાડો. જેમ દ્રવ્ય અને વસ્તી વધતી જાય તેમ વ્યાજનો દર ઉતરવાના કારણે હવે આપણે તપાસીએ. રિકાર્ડોના જમીનભાડા વિષેના સિદ્ધાંતનો આ એક સરસ દાખલો છે. મહેનત અને મુડીને કેટલો બદલો મળવો જોઈએ તેનો આધાર આપરે તેમની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર રહેલો છે. એટલે જો કોઈ પણ કારણથી તેટલીજ મુડી અને મહેનતથી પહેલા કરતાં વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય ને બિજા બધી હકીકત પહેલાં સરખી રહી હોય તો તે પ્રમાણમાં વ્યાજ અને મુસારામાં વધારો થવો જોઈએ. તેમજ જો અમુક મુડી અને મહેનતથી કોઈ પણ કારણને લીધે પહેલા કરતાં થોડું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય તો મુસારા અને વ્યાજમાં તેજ પ્રમાણમાં ઘટાડો થવો જોઈએ. ધારે કે એક માણસ અમુક વખતમાં એક મણ ધઉંની કિંમત જેટલું ખર્ચ કરી ૧૬ મણ ધઉં નવા ઉત્પન્ન કરે છે. આમ છે, ત્યારે તેની મહેનત અને મુડી ઉપર

બદલો ૫૦ ટકાને દરે પડ્યો. હવે જો કંઈ કારણથી તેને ઝોાછી ફળદ્રુપ જમીન ખેડવાની જરૂર પડે ને તેથી અમુક મુદતમાં ઝેક મણુ ધઉંની કિંમત જેટલું ખરચ કરી ફક્ત ૧૬ મણુ ધઉં ઉત્પન્ન કરે તો તેની મુડી અને મહેનતના બદલામાં (ઝેકલે નફા અને મુસારામાં) ૨૫ ટકાનો ઘટાડો થયો. જેમ જેમ ખેડાણની સીમા ઉતરતી જાયછે ઝેકલે વસ્તીની જરૂરીઆતો પુરી પાડવા અર્થે જેમ જેમ ઝોાછી ઝોાછી પ્રજાદ્રુપ જમીન ખેડવી પડેછે તેમ તેમ નફા અને મુસારામાં ઘટાડો થતો જાય છે અને જમીનભાડાં વધતાં જાયછે. કારણ કે અમુક જમીનની ફળદ્રુપતા અને ખેડાણમાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીન કે જેનું કંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નહોય ઝેકવી જમીનની ફળદ્રુપતા વચ્ચેનો જે તફાવત તે પેલી અમુક જમીનનું ભાડું. રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતમાં બતાવ્યું છે કે જેમ વસ્તી વધતી જાય છે તેમ ખોરાકનો વધારો અપ પુરો કરવા સારું પહેલા કરતાં ઝોાછી ફળદ્રુપ અથવા ઝોાછી સગવડતાવાળી જમીન ખેડાણમાં લેવાની જરૂર પડેછે. ઝેકમ થવાથી ખોરાક પેદા કરવાને પહેલા કરતાં વધારે મુડી અને મહેનત વાપરવાની જરૂર પડેછે; અર્થાત્ મહેનત અને મુડી પહેલાં કરતાં ઝોાછી ઉત્પાદક થાયછે. અને તેથી મુસારા અને વ્યાજ ઘટેછે.

ક્ષયમાન ઉત્પાદકશક્તિ. વસ્તી વધવાથી જે વધારે ખોરાક જોઈયે તે જો પહેલાં ખેડાણમાં હોય તેટલીને તેટલીજ જમીનમાંથી પેદા કરવામાં આવે તો તેની પણ ઉપર પ્રમાણેજ અસર થાયછે. જમીનમાંથી વર્ષોવર્ષ પાક કરવામાં આવે તેમ તેનો કસ ઉતરતો જાયછે. ને તેથી અમુક જમીન ઉપર અમુક મહેનત અને મુડી કામે લાગતી હોય તેથી જો બમણી મહેનત અને મુડી કામે લગાડવામાં આવે તો તેથી કંઈ બમણો પાક ઉતરતો નથી. જે પ્રમાણમાં વધારે મહેનત તથા મુડી કામે લગાડવામાં આવે તેજ પ્રમાણમાં વધારે પેદાશ ઉતરે તો તે લોકોની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ જાય. ઝેક ખેતરમાંથી આખા દેશનું પુરું થાય તેટલો પાક ઉતરે અને પછી તે તલભાર પણ ઉભા રહેવાની જગા મળે ત્યાં લગી વસ્તી વધેજ જાય.

નફા અને મુસારામાં ઘટાડો થવાનું વલણ શામાટે થાયછે તથા જુના દેશ કરતાં નવા દેશમાં નફા તથા મુસારાનો દર ભારે શામાટે

હોયછે તે ક્ષયમાન ઉત્પાદકશક્તિના નિયમથી સમજશે. આપણા જોવા દેશમાં ઘણા વર્ષોથી પાક પકવવામાં આવવાને લીધે જમીનમાં નો કસ ઘણો ઉતરી ગયેલો હોયછે ને દીવસે દીવસે ઉતરતો જાયછે. પણ નવા દેશમાં તો જમીન તાજી હોયછે. જુના દેશમાં અમુક મહેનત તથા મુડી જમીન પર કામ લગાડી હોય તો જેટલી પેદારા થાય તેના કરતાં તેટલીજ મહેનત તથા મુડી નવા દેશમાં જમીન પર કામ લગાડવાથી વધારે પેદારા થાય અને પેદારા વધારે થાય એટલે તે પ્રમાણમાં મહેનત અને મુડીનો વધારે બદલો મળે, અર્થાત્ કે નવા દેશમાં જુના દેશ કરતાં મુસારા તથા નફાનો દર વધારે હોય. આ વાત ખરી છે એ વિલાયત અને ઓસ્ટ્રેલિયા દેશની હકીકત સરખાવવાથી પ્રત્યક્ષ સાબીત થાયછે. ઇંગ્લાંડમાં એડાલુની સીમા ઘણી નોચી છે અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં કોઈ ખપમાં ન લે એવી ખરાબ જમીન પણ ત્યાં એડવામાં આવેછે. ઇંગ્લાંડમાં અમુક મહેનત તથા મુડી ખેતીવાડીના કામમાં વાપરવામાં આવે તેટલીજ ઓસ્ટ્રેલિયામાં વાપરવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડના કરતાં વધારે ઉત્પાદક થાય છે. ને તેથી ઓસ્ટ્રેલિયામાં મહેનત અને મુડીનો બદલો (મુસારો અને નફો) વધારે મળેછે. આ હકીકત ઉપરથી એમ સાબીત થાયછે કે મહેનતને મળતા મુસારાનો દર વધારે છે કે એમણે તે ઉપર કંઈ નફાનો આધાર રહેલો નથી. પણ જો બધી સ્થિતિ સરખી હોય તો નફાનો આધાર તો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર એટલે મુસારામાં અપાતી રકમ અને મહેનતથી થતી પેદારા વચ્ચેના પ્રમાણ ઉપર રહેલો છે. એક દેશમાં અમુક ધંધામાં મુસારાનો દર રોજના આઠ આનાનો હોય ને બિજા દેશમાં મુસારાનો દર રોજનો એક રૂપિયાનો હોય તો તે ઉપરથી પહેલા દેશમાં બિજા દેશ કરતાં તે ધંધામાં વધારે નફો પરવડશે એમ કહેવાય નહિ. તેનો આધાર તો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર રહેલોછે. એટલે જો પહેલા દેશમાં એક મજૂર આઠ આના રોજ લઈને એ રૂપિયાની પેદારા કરતો હોય ને બિજા દેશમાં એક મજૂર એક રૂપિયા રોજ લઈને ૬ રૂપિયા જેટલી પેદારા કરતો હોય તો રૂપિયાનો રોજ આઠ આનાના રોજ કરતાં ઉલટો સોંધો થોડો અને રૂપિયા રોજ આપીને પણ બિજા દેશમાં પહેલા દેશ કરતાં વધારે નફો

પરવડે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં મુસારાના દર ઇંગ્લાંડ કરતાં ઘણા ભારે છે. પણ મજૂરી પરચ ધણું સોધું પડે છે કારણ કે ત્યાં મહેનત ઇંગ્લાંડ કરતાં ઘણી વધારે ઉત્પાદક થાય છે. આ વાત ખરી છે એ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઇંગ્લાંડ કરતાં નફા ઘણા ભારે છે અને વ્યાજનો દર પણ ભારે છે એ ઉપરથી સાફ જણાઈ આવે છે.

ચીજોની કિંમતો વધી હોય તે ઉપરથી નફો પણ વધ્યો છે એમ કહેવાય નહિ. ચીજોની કિંમતો વધી ગઈ એટલે નફો પણ વધ્યાજ હશે એમ ધારવું એ ભૂલ ભરેલું છે. એ વાત ખરી છે કે કોઈ ચીજનો એકદમ અપ જગવાથી કેટલીક વખતે તે બનાવનારાઓને નફા અને મુસારાનો સાધારણ દર પરવડવાને બસ થાય તેના કરતાં થોડી મુદત સુધી તેની કિંમત વધારે રહે છે. પણ આપણે ઘણી વખત કહી ગયા છીએ કે મુડીદારો અને કર્મકારો પડાપડી કરીને આવી રીતે મળતો ભારે મુમારો અને નફો પાછો ડોકાણે લાવશે; એટલે જ્યાં અતિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલી કે હમેશાં કિંમત ઉત્પાદન પરચને આધારે નિયમિત થવાની. આપણે આગળ એક પ્રકરણમાં બતાવી ગયા કે ચીજોની કિંમતો વધે તો તેથી કંઈ મુસારામાં વધારો થવાજ જોઈએ એમ નથી. નફાના સંબંધમાં પણ તેજ પ્રમાણે બને છે. આપણે સુતરના કાપડનોજ દાખલો લઈએ. ઉત્પાદન પરચમાં ત્રણ અંરા હોય છે: મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ; વળી કોઈ પણ ચીજનું ઉત્પાદન પરચ કરથી પણ વધે. આ ચાર-માંથી ગમે તે અંરા વધે અને તેથી ચીજોની કિંમતો વધવાનું વળણ થાય. કોઈ કારણને લીધે કે પેદા કરવાને વધારે મહેનત કામે લગાડવાની જરૂર પડે અને તેથી કે મોઢું થાય અથવા કે ઉપર અથવા વચ્ચાઈ તૈયાર થયેલા કાપડ ઉપર કર લેવામાં આવે. આમ થવાથી સુતરના કાપડની કિંમત વધે ખરી પણ તે બનાવવામાં રોકેલી મુડી ઉપર કંઈ વધારે નફો પરવડે નહિ; વખતે એમ પણ બને કે ઉત્પાદન પરચના બાકીના બિજા અંરાનું પરચ વધવાથી મુડી ઉપર થયેલો નફો ઉલટો ઘટે; અને તેથી કેટલીક વખતે ભારે કિંમતો થાય તેની સાથે નફોનો દર ઉલટો ઉતરે. અમેરિકાની લઠાઈ વખતે કે મેળવવું ધણું સુસ્કેલ તથા મોઢું પડવાને લીધે સુતરના કાપડની કિંમત ઘણી અઠી

ગઈ હતી; પણ તે બનાવનારાઓને તો ભારે ટોટા જતો હતો અને મુસારા તો ધણાજ ઓછા થઈ ગયા હતા. ભારે કિંમતોથી હંમેશા કંઈ ભારે નફો પડતો નથી એ વાત સહેજ વિચાર કરવાથી ખરી છે એમ માલુમ પડશે. નફોનો દર એ એક પ્રમાણ છે અને તે પ્રમાણ કેટલું છે તે જાણવાને કંઈ એકજ પદ જાણવું બસ નથી; પણ તે એક પદ અને બિજા પદ વચ્ચે શો સંબંધ છે તે જાણવો જોઈએ. અહીં જોતાં વ્યાજના દરનો આધાર ઉત્પાદનપરચના બિજા અંશો સોંધા પડે છે કે મોઢા તે ઉપર રહેલો છે અને આ અંશોમાંનો સઠથી વધારે અગત્યનો અંશ મહેનત છે. તેથી વ્યાજનો દર મજૂરીપરચ ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહીએ તો ચાલે. આપણે ધણી વખત કહી ગયા છીએ કે મહેનત અને મુડીના સામગ્રી કામે લાગ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી ચીજની કિંમતમાં નફો અને મુસારો આવી જવાં જોઈએ. એટલે જો મ તે કિંમતનો વધારો ભાગ મહેનતને મુસારા તરીકે આપવો પડે તે પ્રમાણમાં મુડીદારને નફા તરીકે મળવાનું ઓછું રહે. મુડીદારને મહેનતનું શું પરચ પડ્યું એટલે તે સોંધી પરવડી કે મોંધી તેનો આધાર મુડી અને મહેનતે મળી ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુના મૂલ્યનો કેટલો ભાગ મહેનતને બદલા તરીકે મળે છે તે ઉપર રહેલો છે.

મજૂરીપરચનો આધાર શા ઉપર રહેલો? ત્યારે મુડીદારને જો મજૂરીપરચ પડે છે તેનો આધાર શા ઉપર રહેલો છે તે નક્કી કરવું જરૂરનું છે. મિલ કહે છે કે મુડીદારને પડતું મજૂરીપરચ ત્રણ બાબતોથી નક્કી થાય છે અને તે ત્રણમાં હંમેશાં ફેરફાર પડે છે.

૧. મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ.

૨. મહેનતનો મુસારો (અહિં એનો અર્થ કર્મકારને મળતો ખરે-ખરો બદલો સમજવો એટલે પોતાના મુસારાવતી જે ચીજો તે વેચાતી લે છે તે.)

૩. જે પદાર્થોના ઉપર કલ્પા પ્રમાણેના ખરા બદલામાં સમાવેશ થાય છે તે પદાર્થો બનાવવાનું અગર વેચાતા લેવાનું વધારે અથવા ઓછું પરચ.

મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધે અને મુસારામાં અને જીંદગીને જરૂર પદાર્થોના પરચમાં કંઈ ફરક પડે નહિ તો મુડીદારને મજૂરી-

ખરચ ઓછું પડે. મુસારા વધે અને તે પ્રમાણમાં જો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિમાં વધારો થાય નહિ તો મુડીદારને મજૂરી ખરચ વધે.

કર્મકારને મળતા ખરા બદલામાં જે પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે તે જો સોંધા થાય અને કર્મકારો તે પદાર્થો પહેલા કરતાં વધારે વાપરે નહિ તો મુસારા ઘટશે અને મુડીદારને મજૂરી ખરચ ઓછું પડશે.

અમુક મહેનત અને મુડીના સામગ્રી કામે લાગવાથી જે કુલ પેદારા થાય તેનો શો ભાગ મહેનતને મળે છે તે ઉપર નફાના દરનો આધાર રહેલો છે, અને સહેજ વિચારપરથી માલુમ પડશે કે નફાના સામાન્ય દરમાં જે કંઈ વધઘટ થાય તે ઉપર ગણવેલી ત્રણ બાબતોમાં કંઈ ફેરફાર પડવાને લીધે જ થવી જોઈએ.

એક દાખલો. ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા દેશમાં કૃષ્ણકૃષ જમીન જોઈએ તેટલી મળી આવવાને લીધે મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઘણી વધારે છે અને તેજ કારણથી જીંદગીને જરૂરી પદાર્થો પણ ઘણા સોંધા મળે છે. તેથી ત્યાં નફાનો તેમજ મુસારાનો દર બંને ઘણા ભારે છે.

મુસારાઓ એટલા વધે કે તેથી કર્મકારને કામે લગાડનારાઓને સાધારણ દરથી ઓછો નફો પરવડે તો તેવા વધારાથી આખર કર્મકારોને કંઈ ફાયદો થાય નહિ, ગયા પ્રકરણમાં મુસારા અને નફા વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવતી વખતે આપણે કહ્યું હતું કે કોઈ અમુક ધંધામાં મુસારાનો એવો વધારો થાય કે તેથી તે ધંધામાં મુડી રોકનારાઓને સાધારણ દરથી ઓછો નફો પરવડે તો તેવા વધારાથી તે ધંધામાં કામે લાગેલા કર્મકારોને કંઈ હંમેશાને સારું ફાયદો થાય નહિ. પણ કોઈ એમ કહેશે કે દેશના બધા કર્મકારો સંપ કરી ભારે મુસારો મળે તો મુડી અને મહેનતથી ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યમાંથી તેઓ વધારે ભાગ મેળવી શકે અને તે દેશમાં નફાનો આલુ દર ઘટે. આવી માગણી કરી શકવા માટે દરેક વર્ગના કર્મકારોએ એક સંપથી અને એક મતથી ચાલવું જોઈએ. આમ થવામાં જે અગણિત અડચણો છે તે એક કોરે રાખી ધારો કે આપણા દેશમાં બધા કર્મકારોએ એકત્ર થઈ વધારે મુસારા માંગ્યા, તેમની માગણી આપવામાં આવી ને તેથી નફાઓ ઉતર્યાં, અને વ્યાજનો દર જે હાલ ૩૩૩ ટકાનો છે તે ૨૮૩૦નો થયો. હવે આમ થવાનું આખર પરિણામ શું

થશે તે આપણે તપાસિયે. વ્યાજના દરમાં આવી તરેહનો ઘટાડો થવાથી બે રીતે દેરાની મુડી ઝાંઘી થશે અને તેથી આપને મુસારા પાછા ઘટશે. જેમ વ્યાજનો દર ભારે તેમ બચાવવાની લાલચ વધારે. વ્યાજનો દર ઘટે તો ઘણા માણસો પોતાનું દ્રવ્ય બાજે મુકવાને અથવા કોઈ ધંધામાં નાંખવાને બદલે ઈશઆરામમાં વાપરશે અથવા સંઘરી મુકશે. કારણ કે જે ૧૦૦ રૂપિયા બચાવે તો વર્ષ દહાડે બે રૂપિયા મળે; આવી થોડી રકમ મેળવવા માટે દુઃખ ભોગવી કર-કસર કરી રૂપિયા બચાવવાનું લોકોને મન થશે નહિ. આમ થવાથી દ્રવ્ય મુડી તરિકે ઉત્પાદકરીતે વપરાતું અટકશે. વળી બિજી તરફથી કેટલાક માણસોના મનમાં ઈમ આવશે કે આપણી મુડી ઉપર રકાનું વ્યાજ મળેછે તેમાં તો કંઈ આપણું પુરું થાય ઈમ લાગતું નથી માટે લાંબો આપણે કોઈ બિજા દેશમાં જ્યાં વધારે વ્યાજ મળતું હોય ત્યાં નાણું બિરિયે. આમ થવાથી વળી દેરાની કેટલીક મુડી પરદેશ જશે ને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બચાવવાની લાલચ ઝાંઘી થવાને લીધે નવી મુડી તૈયાર થતી કેટલેક દરજે અટકશે. આમ થવાથી દેરાની મુડી ઘણી ઘટશે. જંગમ મુડી હમેશા દેરાની કુલ મુડીના અમુક પ્રમાણમાં હોયછે. પહેલા ભાગમાં સમજાવ્યા મુજબ મુડીના બે ભાગ હોયછે, સ્થાયી મુડી અને જંગમ મુડી. તેથી જે દેરાની કુલ મુડી ઘટે તો તે પ્રમાણમાં સ્થાયી અને જંગમ બંને જાતની મુડી ઘટવાની. જંગમ મુડીનું મુખ્ય કામ કર્મકારીને મુસારો પુરો પાડવાનું હોયછે તેથી જંગમ મુડી ઘટવાથી મહેનતના મુસારામાં ઘટાડો થવો જોઈયે. આ ઉપરથી જણાશે કે જે દેશમાં વ્યાજના દરમાં જરા ભારે ઘટાડો થાય તો તેથી મુડી ઈંકડી થતી અટકેછે અને મુડી પરદેશ જાયછે; આમ થવાથી દેરાની કુલ મુડી ઝાંઘી થાયછે, જંગમ મુડી ઘટેછે, અને તેથી આપને મુસારા ઉતરેછે.

જો કર્મકારી વધારે મુસારે માગે ને તેથી વ્યાજનો દર ઘણો ઘટે તો આપને જ્યારે દેરાની જંગમ મુડી ઘટવાની ત્યારે મજૂરિયાત વર્ગની ભારે દુદંશા થવાની. થોડી મુદત લગી જે તેમને ભારે મુસારા મળ્યા હશે તેને લીધે તેમની વસ્તી ઘણી વધીહશે. અને તેથી જ્યારે મુસારા પાછા ઘટશે ત્યારે તેઓને ખાવાનું પુરું કરવાના સાધન ઘટવાનાં અને ખાનારા વધવાના, ઈંટલે તેઓ બે તરફથી દુઃખી થવાના.

મુડી પરદેશ જવાથી સ્પર્ધાનો પ્રદેશ વધે છે. આપણે આગળ ખતાવી ગયા છિયે કે જ્યારે કોઈ અમુક ધંધામાં ભારે નફો પોછે ત્યારે ખીજા મુડીદારોની સ્પર્ધાથી નફો પાછો ઉતરીને સાધારણ દર ઉપર આવી જાય છે. આવી રીતે એક દેશમાંના એક ખીજા ધંધા વચે જેમ બને છે તેમ કેટલેક થોડે દરજે જુદા જુદા દેશ વચે પણ બને છે. એક ખીજા ધંધાઓ વચે સ્પર્ધા જેવા જોરથી ચાલે છે તેટલા જોરથી એક બિજા દેશ વચે ચાલતી નથી. પોતાના ગામમાં અને દેશમાં ચાર ટકાનું બાજ પરવડતું હોય તે પોતાને એાછું લાગતું હોય તો પણ પરદેશમાં પાંચ અથવા છ ટકાનું બાજ પરવડતું હોય ત્યાં રૂપિયા ધીરવા ઘણા તૈયાર થશે નહિ. કારણ કે પરદેશમાં નાણું રોકવામાં ત્યાં જવાઆવવાની તથા દેખરેખ રાખવાની ઘણી અડચણો નોં છે. પણ જેમ વિદ્યા વધતી જાય છે અને પરદેશ જવાઆવવાનું સુગમ થતું જાય છે તેમ તેવી અડચણો દૂર થતી જાય છે અને એક બિજા દેશ વચે પણ સ્પર્ધા ચાલવા માંડે છે. દ્રવ્યના સંબંધની મુખ્ય ત્રણ બાબતોનું આપણે ચિંતેચન કરી રહ્યાં: પરંતુ આ ભાગ પુરો કરતાં પહેલાં આવતા પ્રકરણમાં મહાજનો હડતાળ અને મહેનત અને મુડીના એકીકરણની મુમારા અને નફા ઉપર અસર વિષે કહીશું.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. મુડી ઉપરનો નકો.

૧. મુડી ઉપરનાં નફાનું અંદરે ૨૫૩૫ શું છે ?
૨. દાખલા આપી ખતાવો કે મુડીદારને નફો મળવો એ બાજખી છે અને તે હંમેશાં મળવો જોઈયે ?
૩. મુડી ઉપરના નફામાં કયા ત્રણ અંશ છે ?
૪. મુડી ઉપરનું બાજ તે શું ? અને કોઈ પણ દેશમાં અમુક વખતે બાજ શી રીતે નક્કી કરી શકાય છે ?
૫. જુદા જુદા ધંધાઓમાં નફાના દરમાં સાથી શેર પડે છે ?
૬. માલમિલકતનું રક્ષણ ન થાય તો તે નફા ઉપર શું અસર થાય ?
૭. એક જ દેશમાં અને એક જ વખતે બાજના દરમાં શેર પડે ?
૮. વસ્તી વધે છે તેમ બાજનો દર ઘટે છે તેનું કારણ શું ?
૯. ખેડાણની સીમા ઉતરે તેમ બાજનો દર ઘટે છે એ વાત દાખલા આપી ખતાવો.

૧૦. કેટલીક વખતે એમ કહેવામાં આવેછે કે મુસારાના દર ઉપર નફાનો આધાર રહેછે. આમ કહેવું શા મોટે ખરૌખર નથી તે સમજાવો અને નફાનો ખરૌ આધાર શાના ઉપર છે તે કહો.

૧૧. શું ભારે કિંમતો હોયતો નફો પણ ભારે હોવાજ જોઈયે ?

૧૨. કેટલીક વખતે ભારે કિંમતોની સાથે નફાના દરમાં ઘટોડો થવાની વાત દાખલો આપી બતાવો.

૧૩. મુડીદારને લાગતું મજૂરી ખર્ચ શા ઉપર આધાર રાખેછે ?

૧૪. કોઈ પણ અમુક દેશમાં વ્યાજના દરમાં ઘટોડો થવાથી તે દેશની મુડી એ તરેહથી કેવી રીતે એાછી થવાનું વળણ થાયછે ?

૧૫. આવી રીતે મુડી એાછી થવાથી મહેનતુ વર્ગની સ્થિતિ ઉપર શી અસર થાયછે તે સમજાવો.

૧૬. ત્યારે મુડી પરદેશ જવાથી નફો ઉપર શી અસર થાયછે ?

૧૭. એકજ દેશમાં જુદા જુદા ધંધા વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલેછે તેના કરતાં એક વિજ દેશ વચ્ચે સ્પર્ધા ઘણી ધીમી ચાલે છે તેનું કારણ શું ?

૧. સફાનો વેપાર કરનારને જ્યારે નફો મળેછે ત્યારે એનીના ધંધા-કરતાં ઘણા ભારે મળેછે તેનું કારણ શું ?

૨. વ્યાજખોરિયા થવામાં પાપ છે ? કોઈએ અમુક દરથી વધારે વ્યાજ ન લેવું એવો ધારો કર્યો હોય તો તેથી કંઈ ફાયદો થાય ?

૩. ધારો કે દુનિયાના સઘળા કર્મકારો એકો કરીને એકથો ભારે મુસારો મેળવે છે કે મુડીને તે જ દ્રવ્ય પેદાકરવામાં કામે લાગી હોય તેમાંથી કંઈ પણ ભાગ મળતો નથી. આથી ઉત્પાદન ઉપર અને લોક સમસ્તની આબાદાની ઉપર શી અસર થશે ?

૪. બતાવો કે નફાનો ભારે દર કેટલીક વખતે એમ બતાવેછે કે દેશ સારી સ્થિતિમાં છે અને કેટલીક વખતે તેથી ઉલટું પણ બતાવેછે.

પ્રકરણ ૪.

મહાજનો, હડતાળ અને મુડી અને મહેનતુ એકીકરણ. ધંધેદારોના મહાજન. આપણા દેશમાં ઘણું ખર્ચ દરેક ધંધામાં કામે લાગેલા માણસોનાં પોતપોતાના મહાજન હોયછે; જેમ કે કડિયાનું મહાજન સુધારનું મહાજન વિગરે. મહાજનો તે અમુક ધંધામાં કામે લાગેલા

માણસોએ શો મુસારો લેવો વિગેરે, નક્કી કરેછે. જે મકે સુથારનું મહાજન એકઠું મળી સુથારોએ શો રોજ લેવો તે નક્કી કરેછે, ને તેથી એછે રોજે કામ કરવા જાય તેને અમુક શિક્ષા ઠરાવેછે. ક્યારે અને કેવી રીતે પાકી પાળવી તે નક્કી કરવાનું કામ પણ મહાજનનું જ હોયછે. પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં ધંધેદારોના જે મહાજનો છે, તેમાં એક જુદી તરેહની ખુબી રહેલી છે. ને તેનો દાખલો લેવા લાયક છે. ત્યાંના મહાજનો પોતાના ધંધામાં કામે લાગેલા માણસોના સ્વાર્થ જાળવવા તરફ નજર રાખેછે, એટલુંજ નહિ પણ દરેક મહાજનનું બેડાળ હોયછે તેમાં મહાજનનો દરેક માણસ દરેક અઠવાડીયે અથવા મહીને એક અમુક રકમ આપે એવો ધારો હોયછે. હવે જો કોઈ વખતે તે મહાજનમાંનો માણસ માંદો પડે અગર બિન કોઈ કારણથી બિનરોજગારી થાય તો મહાજનના બેડાળમાંથી તેને મદદ મળેછે; અથવા જો તે મરી જાય તો તેની બાયડીછાકરાંને તે બેડાળમાંથી અમુક રકમ મળેછે. આપું આપણા દેશમાં પણ હોય તો ઘણા ફાયદા થાય. કારણ કે મજૂરિયાત લોકો અજ્ઞાન હોવાને લીધે તેઓ બિવિચની શિકર રાખી બચાવતા નથી પણ જો મહાજનનો ધારો હોય તો ગમેતેમ કરી તેટલી રકમ બચાવી બેડાળમાં આપ્યા વગર છુટકોજ નહિ, ને તે રકમનો તેઓને બિનરોજગાર થયા હોય તો પોતાને અથવા પોતાના મોત પછી બાયડીછાકરાંને ફાયદો મળે. વળી ત્યાં મુડીદારો કર્મકારોને પુરતો મુસારો ન આપે તો તેઓનું મહાજન એકઠું મળી હડતાળ પાડી જ્યાં જગી તેમને જોઈતો મુસારો મળે ત્યાં જગી કામ કરવાનું નાપડેછે.

હડતાળ. કર્મકારો તેમને કામે જગાડનારાઓને કહેલી સરતે પોતાની મહેનત વેચવાની નાપડે તે હડતાળ. બજારમાં એક કાચિયા એમ કહેશે કે હું તો મારા ઘઉં ૫૦ રૂપિયે શેર પણ નહિ આપું તો તેને તેમ કહેવાનો હક છે. તે પ્રમાણે ગમે તે કોઈ કર્મકારને પણ પોતે કામ કરવાની ના પાડવાનો હક છે એ વાતની કોઈ ના કહેશે નહિ. અને જો એક કર્મકારને તેમ કરવાનો હક છે તો તેવી રીતે બસે, હજાર અથવા ગમે તેટલા કર્મકારોને પણ તેમ કહેવાનો હક છે. વધારે મુસારો મેળવવા ખાતર હડતાળ પાડવી એ ઉહા પણનું કામ છે કે નહિ તે જુદી વાત છે

પરંતુ તે ઠપકાને પાત્ર અથવા નીતિવિરુદ્ધ છે. એમ કોઈથી કહેવાશે નહિ. દરેક માણસને, જ્યાં લગી તે કોઈ બિન્ન માણસના હક ઉપર હાથ નાંખતો નથી ત્યાં લગી, પોતાની મરજીમાં આવે તે કરવાનો હક છે. જે મજૂરિયાત લેક્રિ આ નિયમને અનુસરી ચાલતા હોય તો તેમના દુઃખનો તેમનો તલભાર પણ વાંક કાઢાડવાનું કારણ જડત નહિ. પરંતુ કર્મકારો, જે લેક્રિની મરજી નહોય તેમને પણ પોતાના મહાજનમાં દાખલ કરી તેમની સ્વતંત્રતા ઉપર હાથ નાંખવા મોગે છે. ઇંગ્લાંડમાં ઘણી વખતે અમુક વર્ગના કર્મકારોએ કામ કરવાની હડતાળ પાડી હોય તે કામ બિન્ન કોઈને નહિ કરવા દેવા મોટે કર્મકારોએ મારામાર તથા ખુન પણ કરેલાં છે. પરંતુ આવી રીતે કોઈ વર્ત્યા તથા કંઈ કર્મકારોને એકલા મળી પોતાના હક જળવવા મોટે મરજીમાં આવે તેવા કાયદેસર ઇલાજ લેવાને હક નથી એમ કંઈ કહેવાય નહિ.

જ્યાં ઉપર કહેલી રીતનાં મહાજન હોય છે ત્યાં એક એ કૃત્રિમ થાય છે કે કર્મકારોને મુડીદારો સાથે પોતાનો મુસારો ઠરાવવાનું ઠીક પડે છે. મુડીદારને, કર્મકાર ન મળે તો, તેને ફક્ત પૈસાનું નુકસાન થાય છે. પણ બિચારા કર્મકારને કામ ન મળે તો તેને તો આધા વગર રવડી મરવાનો વખત આવે છે. એટલે જે એવી રીતે સમજાનો સંપ ન હોય, ને જ્યાં લગી માગ્યો મુસારો ન મળે ત્યાં લગી મહાજનના બેંડોળમાંથી તેમનું પુરું થવું ન હોય તો બિચારા કર્મકારોને ઝખ મારીને મુડીદારો જે આવે તે લઈને કામ કરવું પડે. ઇંગ્લાંડ દેશના મહાજનોમાં જ્યાં લગી હડતાળ પહોંચે ત્યાં લગી તેમના માણસોનું મહાજનનાં બેંડોળમાંથી પુરું કરવામાં આવે છે ને તેથીકરીને કર્મકારો મુડીદારોની સામે ટક્કર ત્રીલી રોકે છે.

મહાજનવાળાઓ ભારે મુસારા મેળવવા જે ઉપાયો કરે છે તે વિષે. આપણે ઉપર કહી ગયા કે ધંધેદારોના મહાજનોનું મુખ્ય કામ પોતાના ધંધાના માણસોને બને તેટલો ભારે મુસારો મળે એમ કરવાનું છે. મુસારા તરીકે અપાતી રકમ અને તે રકમ જેમને આપવામાં આવે છે, તેમની સંખ્યા વચેના પ્રમાણ ઉપર મુસારાના દરનો આધાર રહેલો છે. એ અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તેઓ બરોબર સમજી ગયા હોય છે. આ સિદ્ધાંત તેઓ કાંઈ આપ્તા દેશનાં મજૂરિયાત વર્ગ સમસ્તના

સંબંધમાં નહિ પણ પોતાના અમુક ધંધામાં કામે લાગેલા માણસોના સંબંધમાં લગાડે છે. એટલે તેઓ પોતાના ધંધા કરનારા માણસોની સંખ્યા જેમ અને તેમ ઓછી રાખવાના ધારા ધડી કહાડે છે. જેમ કે ઇંગ્લેંડમાં વાહાણુ બાંધનારાઓના મહાજનનો એવો ધારો હોય છે કે જેણે તે કામ રાખવા સાત વર્ષ લગી ઉમેદવારી કરી હોય તે એ મહાજનમાં દાખલ થઈ શકે. ને એવી રીતે સાત વર્ષ ઉમેદવારી ન કરી હોય એવા કોઈ માણસને કોઈ પણ વેપારી વાહાણુ બાંધવાના કામ સાર રાખી શકે નહિ. કારણ કે જો તેમ કરે તો તે વેપારીને ત્યાં બિજા પેલા મહાજનના વાહાણુ બાંધનારાઓ હોય તે બધા એકદમ કામ કરવાની ના પાડે. આપણે અહિં પણ મહાજનો પોતાના ધંધામાં જેમ અને તેમ ઓછા માણસો રાખવા વિષેના ધારા કરતા જણાય છે. જેમ કે કુંભારોના મહાજનમાં હમેશાં, અમુક માણસોને નળિયાં કરવાનું, અમુક માણસોને ગોળીયા કરવાનું, એવી રીતે કામ વહેંચી આપવામાં આવે છે. એટલે નળિયાં ધડનારાઓ નળિયાં જ ધોડે જાય અને બિજા કુંભારો તેમની જોડે તે કામમાં રૂપડાં કરવા જાય નહિ; તેમ કોડિયાં કરનારા કોડિયાં જ કર્યા જાય વિગેરે.

વકીલ બારિસ્ટરો તથા દાકતરોના ધંધામાં તેમના મુસારાનો દર તે ધંધામાં કામે લાગેલા માણસોની સંખ્યાથી ઠરેલો હોય છે. વકીલ બારિસ્ટરોમાં ધારો હોય છે કે કોઈ એ અમુક પ્રાચી ઓછું લેવું નહિ ને જે લે તેને તેઓ પોતાની સમાજમાંથી ન્યાત બહાર જેવો ગણે છે. જેમ કર્મકારો સંપત્તિ મુસારો વધારવા મહેનત કરે છે તેમ ઘણા ધંધાઓમાં મુડીદારો પણ એક સંપ કરી પોતાનું કામ સાધે છે. ઇંગ્લેંડમાં જુદા જુદા વર્ગના વેપારીઓનાં મહાજન હોય છે, જેમ કે કાપડના સાંઝાઓવાળાના, લોહું બનાવનારાઓ વિગેરેનાં. તેથી જ્યારે તેઓને કર્મકારોનાં મુસારા ઓછા કરવા હોય છે ત્યારે એકઠા મળી તે વિષે ઠરાવ કરી બધા એકદમ એક અમુક દિવસે તે ઘટોડો કરી નાંખે છે.

જ્યારે આવી રીતે મુડીદારો અને કર્મકારો પોતપોતામાં એક સંપત્તિ ચાલે છે ત્યારે મુડીદાર અને કર્મકારનું હિત વિરુદ્ધપક્ષે હોય એમ થાય છે. એટલે જો મુડીદારો ઓછા મુસારો આપવાનો ઠરાવ કરે તો એકદમ બધા કર્મકારો હડતાળ પાડે છે ને કામ કરતા નથી. તેમ

બિજી તરફથી જો કર્મકારો એકઠા મળી વધારે મુસારો માગે અથવા થાકું કામ કરવાનું માગે તો બધા મુડીદારો એકદમ પોતાનું કામ બંધ કરી સઘળા કર્મકારોને રજા આપે. આમ થાય ત્યારે જ્યાં લગી એમાંથી એક પક્ષ હારીને પોતાની માંગણી મુકીદે અથવા એ પક્ષ થાકુંવતું એાછું કરી સમજે ત્યાં લગી દ્રવ્યઉત્પાદનનું કામ બિલકુલ બંધ થાયછે.

એકીકરણુ, પંત્યાણું અને નફામાં ભાગ આપવા વિષે ઉપર આપણે હમણાજ બતાવ્યુંકે હાલ મુડીદાર અને મહેનતુ વર્ગના સ્વાર્થ એક બિજીથી ઉલટા છે એમ લેકિને લાગે છે; તે વાત દુર કરી મુડીદારને તથા મજૂરિયાત વર્ગને મુખ્ય મુદ્દે એક બિજીના સ્વાર્થ એક સરખા છે એમ લાગે એમ કરવાની ઘણી યોજનાઓ ઘડી કહાડવામાં આવેલીછે. આ બધી યોજનાઓનો મુખ્ય પાયો એ છે કે કર્મકારો પોતે જે ધંધામાં કામે લાગ્યા હોય તે ધંધાની આબાદાનીમાં તેમને પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થ થાય. કોઈ અમુક ધંધો ચલાવવામાં જેટલી મુડી જોઈયે તેટલી બધી અથવા તેનો કોઈ ભાગ તે ધંધામાં કામે લાગેલા કર્મકારોએ જો કહાડ્યો હોય તો ઉપર પ્રમાણેના સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થાય. જ્યારે કોઈ અમુક ધંધામાં જોઈતી મુડી બધી તેમાં કામે લાગેલાં કર્મકારોએ કહાડી હોય તો તે ખરેખર એકીકરણનો દાખલો થયો અને તેમ હોય ત્યારે મુડી અને મહેનત વચ્ચે પછી જરાપણુ વિરુદ્ધ સ્વાર્થ રહ્યો નહિ. જ્યારે મુડીનો કંઈ ભાગ કર્મકારોએ કહાડ્યો હોય ત્યારે નફામાં કર્મકારોને અને તેમને કામે લગાડનારને ભાગ મળેછે. આ યોજનાને પંત્યાણું કહેવામાં આવે. મુડી અને મહેનતનો એક સ્વાર્થ કરવા માટે આ શિવાય વળી એક ત્રિજી યોજના છે. તે પ્રમાણે કર્મકારોને મુડીદાર થવાની કંઈ જરૂર નથી. પરંતુ કર્મકારો અને મુડીદાર વચ્ચે એવો ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે, જે ધંધામાં તેઓ કામે લાગ્યા હોય તે ધંધામાં મળતો નફો જો અમુક રકમથી વધારે આવે તો તે વધારાનો નફો મુડીદારે પોતે એકલાએ રાખેલો નહિ પણ પોતે તથા કર્મકારોએ એક ઠરાવેલા પ્રમાણમાં વહેંચી લેવો. આવી રીતે કરવાથી કર્મકારોને જેમ અને તેમ વધારે નફો પડે તેમ કરવાનો સ્વાર્થ થાયછે અને તેથી તેઓ તન દઈને કામ કરેછે અને એાજાર અને બિજાં સાહિત્યોનો બહુ કરકસરથી ઉપયોગ કરે-

છે. આવી રીતે નફો વહેંચી લેવાની યોજના વિષે વાત કરતાં પહેલાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે એમ કરવાથી કંઈ મુડીદારના ગળવામાંથી નાણાં કહાડીને કર્મકારોને પૈસાદાર કરવામાં આવતા નથી. જો કર્મકારોને એવી તરેહનો પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થ નથી હોતો તો વધારાનો નફો ભાગ્યેજ થાયછે. પણ જ્યારે આવી રીતે તેમને પ્રત્યક્ષ ફાયદો આપવામાં આવેછે ત્યારે તેઓ તનદહને પોતાની જાતનું કામ હોય તે માફક સારી મહેનત કરેછે. અને તેથી હમેશાં ધણા સારો નફો થાયછે. એટલે આવી રીતે નફો વહેંચવાની યોજનાથી મુડીદારને કંઈ પણ ગેરફાયદો થવાને બદલે ઉલટો ફાયદો થાયછે. અને કર્મકારોને પણ વધારે નાણાં મળેછે અને તેઓ સુખી થાયછે.

પંચાળાં અને નફો વહેંચવાની યોજનાઓના ધણા ફોતેહમંદ દાખલાઓ કાંસ દેરામાં બનેલાછે. તે દેરામાં નેશ વહેંચવાની યોજનાનો એક ધણોજ ફોતેહમંદ દાખલો બનેલોછે તે આપણે અહિં ટાંકિએ એક લેક્ચર નામનો કર્મકાર હોતો. પ્રથમ તો તે રૂપિયા દોહોડ રૂપિયાનો રોજ જેમ તેમ કરી કુટી કહાડતો હતો. પણ પાછળથી પોતાની અફલ હુશીઆરીથી વધારે કમાવા લાગ્યો અને આખરે પોતાના પૈસાનું એક કારખાનું તેણે ચલાવવા માંડ્યું. તે કારખાનું થોડા દિવસ ચાલ્યા પછી લેક્ચરને કંઈ વિચાર આવ્યાથી તેણે પોતાના મન સાથે બે સવાલ કર્યા. પ્રથમ તો એ કે મારા કારખાનામાં કામે લાગેલો દરેક કર્મકાર જો વધારે તન દઈ કામ કરે તો અમુક મુદતમાં (એક દિવસમાં) તે હાલ કરેછે તેના કરતાં એક કલાકના મુસારાના (૧ રૂપિયા) મૂલ્ય જેટલું વધારે કામ કરી શકે કે નહિ ? ન બિનું એ કે જો મારા કારખાનાનો દરેક કર્મકાર તેને આપેલી ચીજો તથા ઓળરો વધારે સંભાળથી વાપરે તો દરેક દિવસે તે બે આનાનો બગાડ થતો અટકાવી શકે કે નહિ ? જો આમ બને તો હિસાબ ગણતાં લેક્ચરને લાગુ કે દરવર્ષે હાલ પડેછે તેના કરતાં રૂ. ૩૦૦૦૦ વધારે નફો પડે. હવે આવી રીતે બરોબર તન દઈને અને વધારે સંભાળથી મહેનત કરવાની હોરા કર્મકારોને થાય માટે તેણે એમ ઠરાવ્યું કે હાલ મને જેટલો નફો પરવડે છે તેથી જેટલો વધારે આવરો તેટલો હું એકલો રાખીશ નહિ પણ મારા કર્મકારોને તેમાંથી ભાગ

આપીરા. આમ કરવાથી તેની ધારણા પાર પડી અને આવી રીતે પોતે તથા કર્મકારો વચ્ચે વહેંચી લેવાતા વધારાના નફાની રકમ દરવર્ષે બધતી ગઈ. આવી રીતની યોજના તેણે સને ૧૮૪૧ ની સાલથી ચલાવી. સને ૧૮૪૨ થી સને ૧૮૮૨ના વર્ષ લગીમાં વધારાના નફામાંના ભાગ તરીકે બધા મળી ૧૨૫૫૮૦૦ રૂપિયા કર્મકારોને મળ્યા. આ ઉપરથી ૨૫૪ જણાય છે કે નજી વહેંચવાની યોજનાથી મુડીદારને નુકસાન થવાને બદલે તેને તેમજ કર્મકારોને ધણો ભારે ફાયદો થાય છે. એકીકરણનું અહિં સ્વરૂપ એ છે કે મુડી અને મહેનતનો એક સ્વાર્થ કરવો. તેથી મુડીદાર અને બિજા ધરાકોના સ્વાર્થ એક કરવાની જે યોજનાએ ચાલે છે તેને યથાર્થ રીતે એકીકરણ કહેવાય નહિ. ધરાકો અને વેચનારના સ્વાર્થ એક કરવાની ધણી યોજનાએ ઇંગ્લાંડ દેશમાં પ્રતેહમંદ રીતે ચલાવવામાં આવેલી છે. એવી યોજનાએને મુખ્ય નિયમ એ હોય છે કે રોકડે નાંખેજ વકરો કરવો. રોકડે નાંખે વકરો કરવામાં વેચનારને તેમજ લેનારને ફાયદો છે; ઉધાર આપવામાં વેપારીના રૂપિયા ધણી વખત લોકો ધાલી જાય છે જે રોકડ વકરામાં બનતું નથી. અને જે આવી તરેહની ધાલ થવાથી ખોટ જાય તે વેપારી પોતાના માલ ઉપરજ ચઢાવવાનો એટલે જો આવી ધાલની ખોટ નહોતી તો ધરાકને પણ માલ સોંપો પડે. વળી વેપારીને વ્યાજઆધ પડે નહિ તે બાગનો પણ ધરાકને માલ સોંપો પડે. વળી રોકડ વકરામાં એક બિજો મોટો ફાયદો છે. ધારો કે એક વેપારી રૂ. ૫૦૦૦ નો માલ લાવ્યો ને તેતેણે ઉધાર વેચવા માંડ્યો ને ધરાક તેના નાણાં વર્ષને આખરે આપે છે. ત્યારે એમ થવાનું કે તે વેપારી વર્ષ દહાડામાં ફક્ત રૂ. ૫૦૦૦ નોજ વેપાર કરી રાકવાનો. પણ જો રોકડ વકરો થતો હોય તો ધારો કે એ મહિનામાં ૫૦૦૦ રૂપિયાનો માલ ખપી ગયો તો રોકડા નાણાં હાથમાં આવ્યાં હોય તેવતી વેપારી ૫૦૦૦ નો પાછો બિજો માલ લાવશે, તેને એ મહિનામાં ખપાવશે ને વળી પાછો ૫૦૦૦ નો માલ લાવશે ને એ પ્રમાણે કયાં જશે. એટલે તેની તે મુડી વર્ષ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર કામ લાગશે. આમ થવાથી ૫૦૦૦ રૂપિયાની મુડીથી વેપારી વીસ અથવા ત્રીસ હજારનો વેપાર કરી રાકશે. તેથી વેપારીને ધણો ફાયદો થશે ને તેજ પ્રમાણમાં

તે ધરકોને માલ સોંધો આપી રાકશે. ઇંગ્લાંડ દેશમાં આવી રોકડ વક-
રાની કેટલીક ભારે દુકાનોમાં વળી ઝમિમ ધારે હોય છે કે દરેક ધરા-
કને તે જેટલી રકમનો માલ લે તે લખીને તેની ટીકીટ આપવી. અને
દરેક ૬ મહિને અથવા વર્ષ દહાડે દુકાનનો હિસાબ કરવો ને મુડી
ઉપર અમુક ટકાનું વ્યાજ કહાડી લીધા પછી જેટલો વધારાનો નફો
રહે તેનો અમુક ભાગ, ધરકોએ જેટલી રકમનો માલ લીધો હોય તે
રકમના પ્રમાણમાં લેવા આવેથી, તેમને વહેંચી આપવો. આવી
ચોજનાઓથી વેપારી અને ધરકોનો સ્વાર્થ કેટલેક દરજ્જે ઝમિક
થાય છે ને તેથી બંનેને ફાયદો થાય છે.

પ્રકરણ ૪ ઉપર સવાલો.

૧. મહાજન ઝમેટલે શું ? મહાજનો આપણા દેશમાં શું કામ
કરે છે ? તથા ઇંગ્લાંડ દેશમાં તેઓ ક્યું વધારે સારું કામ કરે છે ?

૨. મુડીદારને તેવા મહાજનો ગમતાં નથી હોતા તેનું કારણ શું ?

૩. મહાજનો અને હડતાલ વચે શું સંબંધ છે ? હડતાલ ઝમેટલે શું ?

૪. શું માણસોને હડતાળ પાડવાનો હક નથી ?

૫. મહાજનોથી તેમાંના માણસોને શું ફાયદા થાય છે ?

૬. કેટલાક ધંધેદારના મહાજનોએ મુસારો વધારવા સારું કેવા
ધારાઓ કર્યો છે તેના દાખલા આપો.

૭. મહાજનોના જેવા ધારાઓ વક્રીલ, આરિસ્ટર, દાક્તર વિગેરેમાં છે ?

૮. હડતાળનું ખરું કારણ શું છે ? તે કારણ શી રીતે દુર કરાય ?

૯. ઝમીકરણ, પંત્યાળ અને નફામાં ભાગ આપવો તે શું તે સમ-
જનો અને દરેકનો દાખલો આપો.

૧૦. નફામાં ભાગ આપવાથી મુડીદારને કઈ નુકસાન થાય છે ?

૧૧. ઝમે ચોજનાના દાખલા આપો. તેના શા ખાસ ફાયદા છે ?

૧૨. રોકડો વકરો કરવામાં શા ફાયદા છે ?

૧. કર્મકારને ઝમિક સંપ કરી કામ કરવાથી શા ફાયદા થાય છે તે તથા
તેમને કામ લગાડનારાઓની સાથે કંઈ ગોઠવણ કરવામાં આવી રીતના
સંપત્તિજ તેઓ પોતાના સ્વાર્થ જાળવી રાકે છે, ઝમે બતાવો.

૨. તમે કોઈ મહાજનમાં હો અને હડતાળ પાડવાનો વિચાર નક્કી
કર્યો હોય તો તે હડતાળ વેપાર તેજી ઉપર હોય ત્યારે પાડવાની તમે
શિખામણ આપશો કે મંદ હોય ત્યારે ?

ભાગ ૪.

પરદેશ સાથે વેપાર, સાખ, ધીરધાર અને કર વિષે.

આ ભાગમાં પરદેશ સાથેના વેપાર ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપરની અસર, અને કર વિષેના પ્રકરણો આવશે. કોઈ એક કહેશે કે ધીરધાર તથા પરદેશ સાથેના વેપારનો વિષય વિનિમય વિષેના ભાગમાં જ કહી નાંખ્યો હોત તો ઠીક. મૂલ્ય અને કિંમતના યથાર્થનું, સીનેની કિંમતો નિયમિત કરનારા કારણોનું, અને નાણાંના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન, જમીનબાંડું, સુસારો અને નફાની રકમો નફી કરનારા કારણો ખરાખરા સમજવાને સાર અવશ્યનું છે. પણ પરદેશની સાથેના વેપાર અને ધીરધારનો વિષય જે દ્રવ્યવિભાગ સમજાવતાં પહેલાં દાખલ કર્યો હોત તો નવા શિખનારને ગુંચવણ પડત, તેથી આ વિષયો એથા અને છેલા ભાગમાં નાંખવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણ ૧. પરદેશસાથે વેપાર.

પરદેશ સાથેના વેપારથી મહેનતની વહેંચણી થાય છે. જે જુદા જુદા દેશો એક બિજા સાથે છૂટથી વેપાર કરતા હોય તો તેનું વાસ્તવિક પરિણામ એ થાય છે કે દરેક દેશ પોતાને જે સીને કરવાની ખાસ અનુકુળતા હોય તે સીનેનું ઉત્પાદન ધીમે ધીમે વધારે છે, અને જે સીને ઉત્પન્ન કરવાને પોતાને અનુકુળતા નથી હોતી તેમનું ઉત્પાદન ઘટી પડે છે. આમ થવાથી ઉત્પાદનખરચ આશુ પડે છે, અને મુડી અને મહેનત બની શકે તેટલે દરજ્જે ઉત્પાદક થાય છે. ફ્રાન્સ દેશમાં દારૂ બનાવવાની ઘણી અનુકુળતા હોવાને લીધે ત્યાં બિજા દેશો કરતાં દારૂ ઘણો સોંધો પડે છે તેથી ફ્રાન્સ પોતાને એકલાને જોઈએ તેટલો જ નહિ પણ ઇંગ્લાંડ વિગરે બિજા દેશોને પુરો પડે તેટલો દારૂ ઉત્પન્ન કરે છે; ને તે દેશો પોતે દારૂ મોંઘી કિંમતે બનાવી લેવાને બદલે ફ્રાન્સ પાસેથી સોંધો લે છે. તેમ ફ્રાન્સ જે સીને પોતાને ત્યાં બનાવવી મોંઘી પડે છે, તે પોતે નહિ બનાવતાં બિજા દેશો પાસેથી સોંધો લે છે. પરદેશની સાથેના વેપારનો એ શાયદો છે કે જે સીને આપણે બિલકુલ ઉત્પન્ન કરી શકતા ન હોઈએ તે આપણને પરદેશથી મળે છે. અથવા તો કેટલીક સીને કે જે આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાને વધારે મુડી તથા મહેનત વાપરવી પડતી હોય તે પરદેશથી સસતામાં મળી શકે છે.

દેશીકારીગરીને રક્ષક ઉપાયો યોજવાથી સામાન્યરીતે પ્રજાના સ્વાર્થને નુકશાન થાય છે. ધણા માણસો એમ ધારે છે કે પરદેશથી સોંધો માલ મળતો હોય ખરો. પણ તે લેવાથી આપણા દેશમાં તે માલ બનાવવાનું કામ ખીલકુલ બંધ પડી જશે અને આપણા નાણાં પરદેશ ધસડાઈ જશે; અને તેથી તેઓ પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખી તેની કિંમત દેશમાં ઉત્પન્ન થતા તેજ જાતના માલની કિંમત કરતાં વધારી દઈને દેશીકારિગરીનું રક્ષણ કરવાના તરણેણમાં હોય છે. યુરોપના ધણા દેશોમાં આવી તરેહની જકાતો નાંખવામાં આવેલી છે. આમ થવાથી લોકોને પરદેશથી સોંધો માલ મળતો હોય તે મુકી દેશમાં ઉત્પન્ન થતો સોંધો માલ લેવો પડે છે; એટલે દરેક માણસને હમેશાં માલ લેવામાં અમુક રકમ વધારે ખર્ચવી પડે છે, કે જે રકમ જો પરદેશના માલ ઉપર જકાત ન હોત ને તેથી તે સોંધો મળત તો અચૂત ને તેનો બિજો ઉપયોગ કરી શકાત. વળી જો પરદેશથી કંઈ માલ સોંધો આવશે તો આપણા દેશમાં તે માલ ઉત્પન્ન કરવાનો ધંધો ખીલકુલ બંધ પડી જશે ને તેથી દેશને ભારે નુકશાન થશે એમ તેઓ ધારે છે તે પણ ભાટી ભૂલ છે. કોઈ અમુક માલ પરદેશથી લેવો સોંધો પરવડશે તો તેથી આપણા દેશમાં તે માલ પેદા કરનારાઓનો ધંધો બંધ પડી જશે એ વાત ખરી પરંતુ તે ધંધામાં રોકેલી મુડી તથા મહેનત લોકો કંઈ નકામી નાંખી મુકશે નહિ; તે વળી જે માલ આપણા દેશમાં બિજા દેશો કરતાં વધારે સોંધો બનાવી શકાય એમ હશે તે માલ ઉત્પન્ન કરવામાં રોકવામાં આવશે અને તે પોતાના દેશને તેમજ બિજા દેશોને પુરો પાડવામાં આવશે; એટલે પહેલાં મુડી તથા મહેનત જે રીતે વાપરવામાં આવતી હતી તેના કરતાં ઊલટી વધારે ઉત્પાદકરીતે વાપરવામાં આવશે. દરેક દેશને બિજા બધા દેશો કરતાં કંઈ પણ અમુક જાતની ચીજ બનાવવાની વધારે અનુકુળતા હોય છે, એટલે જો બધા દેશો વચ્ચે ખીલકુલ અનિયંત્રિત વેપાર ચાલતો હોય તો દરેક દેશ પોતાને જે ચીજ પેદા કરવાની સઉથી વધારે અનુકુળતા હોય તે બિજા બધાને સારૂ પેતે પેદા કરશે. આમ થવાથી મહેનત અને મુડી દરેક દેશમાં વ્યર્થ કામમાં રોકાવાને બદલે સઉથી વધારે ઉત્પાદક રીતે વપરાશે અને દુનિયામાં દ્રવ્યઉત્પાદન વધશે.

ઇંગ્લાંડમાં ધઉં તથા ઝિંબી જાતના બિજા ધાન્યના પાકને હવા પાણી અનુકુલ ન હોવાને લીધે ત્યાંના પેદા થયેલા ધઉં આપણા દેશમાંથી તથા અમેરીકા વિગરેથી જતા ધઉં કરતાં મોંઘા પડેછે. આમ હોવાથી હાલ થોડા વર્ષ થયા ઇંગ્લાંડમાં અમેરીકા વિગરે દેશથી ધણુ ધઉં આવેછે. ને તેથી તે ધાન્યની ખેતી ઇંગ્લાંડમાં બંધ પડી જવા આવી છે. પણ તેથી ત્યાંના ખેડુતને કંઈ નુકસાન થયું નથી તથા તેમાંના ધણુજ થોડા પરદેશથી આવતા ધઉં ઉપર જકાત નાંખીને પોતાના ધંધાનું રક્ષણ કરવાનું મગિછે. તેઓ ધઉંને પાક પકવવો મુકી દઈ શાક ભાજી તથા મેવાનો પાક ને ફળાડ કે જે પરદેશથી બહુ જથાબંધ આવી શકે નહિ તે પકવવા લાગ્યા છે. અને લોકોને પહેલાં કરતાં ધઉં તથા ઝિંબી જરૂરી ધાન્યો સોંધાં મળવાથી થોડા નાણાં બચવાને લીધે તેઓ તે બચેલાં નાણાં શાક ભાજી તથા મેવો વધારે લેવામાં ખુશીથી વાપરે છે. ઝિંબી શાક ભાજી તથા મેવાનો જે વધારે પાક થવા માંડ્યો છે તેની પણ ધરાડી થાયછે.

દેશના ધંધાઓનું રક્ષણ કરવાથી ધરાડોને શો ખોળે ખમવો પડેછે તે વિષે. જેઓ પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખી દેશના ધંધાનું રક્ષણ કરવાનું કહેછે તેઓને માલ વાપરનારનું કંઈ પણ દાઝતું હોય ઝિંમ લાગતું નથી. તેઓ ફક્ત માલ ઉત્પન્ન કરનારાઓનોજ સ્વાર્થ સાચવવામાં તત્પર હોય છે. પરંતુ તેઓ માલ વાપરનારાઓના સ્વાર્થ સાચું જોતા નથી. ફ્રાન્સ દેશમાં પરદેશથી આવતા મીઠા ઉપર બારે જકાત છે. આની તે દેશના લોકો ઉપર શી અસર થાયછે તેનો આપણે વિચાર કરિયે. પ્રથમ તો પરદેશથી આવતું સારું મીઠું વાપરવા મળવાને બદલે તેઓને પોતાના દેશમાંજ પાકતું કનિષ્ઠ મીઠું વાપરવું પડેછે. આ નુકસાન નાણામાં માત્રી રાકાય ઝિંમ નથી. પણ તે ઝિંક મોટું નુકસાન છે કારણકે ખરાબ મીઠું ખાવામાં આવેછે. ઝિંકલુંજ નહિ પરંતુ ખેતીવાડીના તથા બિજા કામમાં તે નીચી જાતનું મીઠું વાપરવું પડવાને લીધે ધણું નુકસાન થાયછે. આ રીવાય લોકોને મીઠા સારું જે વધારે કિંમત આપવી પડેછે તે નુકસાનનો તો નાણામાં અડસટો કહાડી રાકાય ઝિંમ છે. ઇંગ્લાંડથી આવતું મીઠું ફ્રાન્સના લોકો લેતા હોય તેના

કરતાં પોતાના દેશનું મીઠું તેમને દર રોરે ચાર પાઈ જેટલું મોંઘું પડે છે. હવે ફ્રાન્સના લોકો દર વર્ષે આસરે ૩૬૦૦૦૦૦૦૦ રોર મીઠું ધરખ-રચમાં વાપરે છે. એટલે તે દેશના લોકોને આવી રીતે મીઠાની વધારે કિંમત આપવાના રૂપમાં ૭૫૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો દર વર્ષે દંડ ભરવો પડે છે. અને તેથી કોઈને પછનો પણ ફાયદો થતો નથી. કારણ કે આ ૭૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા તે ઇંગ્લાંડના મીઠું પકવનારાઓ કરતાં ફ્રાન્સના મીઠું પકવનારાઓને જે હવા પાણીની પ્રતિકુળતા છે તેનું માપ છે. કોઈ માણસના પડોશીના બાગમાં સરસ મીઠા પાણીનો ઝરો હોય અને તે પડોશી પેલાને કહેતો હોય કે મને દર વર્ષે ૪૦ રૂપિયા આપી એ ઝરામાંથી જોઈયે તેટલું પાણી વાપર પણ તે કહેવું પેલો માણસ કબુલ ન રાખે અને પોતાની માલકીનો ઝરો એક ગાળી આ-ધો હોય અને જેનું પાણી સાઈં ન હોય ત્યાંથી દર વર્ષે રૂ. ૭૦ ની મજૂરી ખરચી રોજની એક કાવડ પાણી મંગાવે, તેના સરખું ફ્રાન્સના લોકો કરે છે એમ કહીયે તો ચાલે. આ દાખલો આપેલો મા-ણસ પોતાને ત્રણ રીતે નુકસાન કરે છે. એક તો ખરખ પાણી વાપ-રે છે; તે પાણી પણ તેને જોઈયે તેટલું ભરપટે વાપરવા મળતું નથી; અને તે મેળવવા સાઈં તે દર વર્ષે ૩૦ રૂપિયા વધારે નાંખી દે છે. અને આ વધારાના ખરચથી કોઈને તેમજ જે મજૂર પાણીની કાવડ લઈ આવે છે તેને પણ ફાયદો થતો નથી. કારણ કે તેટલીજ મજૂરી તે ગમે તે કામ કરવા જાય તો તેને મળતજ, તેના ઉપર કંઈ મહેરબાની થતી નથી. તે જેટલો મુસારો લે છે તેટલી તે મહેનત કરે છે.

દેશના ધંધાઓનું રક્ષણ કરવાથી મુસારા ઉપર થતી અ-સર. જે સીજે સંબંધી રક્ષણ કરવામાં આવે છે તેની કિંમત ઉપર તેવા રક્ષણ કરવાથી થતી અસર આપણે બતાવી ગયા. જે દેશોમાં ધંધાઓનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે ત્યાં ધણું કરીને રોજની જરૂ-રિયાત સીજેના સંબંધમાં આવું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. જ્યાં આમ હોય છે ત્યાં આવી રીતનું રક્ષણ કરવાથી કર્મકારોના મુસારા ખરે જોતાં ઘટે છે; કર્મકારોને તેમની મહેનત સાઈં મળતો ખરો બદલો ઘટે છે. કારણ કે સીજે મોંઘી થવાને લીધે અમુક રકમની પહેલાં કરતાં ઓછી સીજે આવે છે. હવે જો અબાધિત વેપાર હોય તો સીજેની

કિંમત ઘટે તેથી કર્મકારોના ખરો બદલો વધે. જો કંઈ જરૂરિયાત સીજ સોંધી થાય તો એમાંથી એક વાત થવી જોઈયે: ઉત્પાદનખર્ચ એાધું થાય, અથવા તો કર્મકારોના ખરો બદલો વધે. કોઈ જરૂરિયાત સીજની કિંમત ઘટ્યા પછી પણ જો મુસારા તેના તેજ રહે તો કર્મકારોના ખરો બદલો વધવો જોઈયે. કારણ કે અમુક રકમને સાટે હવે પહેલાં કરતાં વધારે વસ્તુઓ મળશે. જો કોઈ જરૂરિયાત સીજ સોંધી થાય અને તેજ પ્રમાણમાં મુસારા ઘટે તો કર્મકારોને મળતો ખરો બદલો એના એ રહેછે. અને ઉત્પાદનખર્ચ ઘટેછે. આ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડશે કે પરદેશની સ્પર્ધામાંથી માલ પેદા કરનારાઓનું રક્ષણ કરવાથી તેમને જેટલો ફાયદો થાયછે, એમ ધારવામાં આવેછે. તેના કરતાં અઆધિત વેપાર ચાલવા દીધાથી છંદગીની જરૂરિયાત સીજની કિંમતો ઘટવાને લીધે ઘણોજ વધારે ફાયદો થાયછે. વળી કોઈપણ સીજની કિંમત ઘટવાથી મુડી વધારે એકઠી થાયછે. માલ વાપરનારાઓનું ખર્ચ ઘટવાથી તેઓ વધારે બચાવી શકેછે. અને તેથી વધારે દ્રવ્ય મુડી તરીકે વપરાયછે. તેથી માલ પેદા કરનારાઓનું રક્ષણ કરવાનું કહેનારા માણસો આખી પ્રજાને બારે નુકસાન કરેછે.

આપણા દેશમાં વિલાયતથી આવતા કાપડ ઉપર પહેલાં જકાત હતી અને તેથી કેટલેક દરજ્જે અહિંના સાંચાઓમાં કાપડ પેદા કરનારાઓને ઉત્તેજન મળતું હતું. આ રક્ષક કર લોડ રિપને સન ૧૮૮૨ માં કહાડી નાખ્યો ને હવે ધાણું ખર્ હિંદુસ્તાનમાં અઆધિત વેપાર ચાલેછે. અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ જકાત સારી હતી એમ જરાપણ કહી શકાય તેમ નથી. જે લોકો એ જકાત કહાડી નાંખવાની વિરુદ્ધ છે તેઓ પણ પોતે એ જકાત અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરોખર છે, એમ કહેતા નથી. પરંતુ તેઓનું કહેવું એમ છે કે હિંદુસ્તાનની વિવક્ષણ સ્થિતિને લીધે એ જકાત કહાડી નાંખી બિલો ગમે તે કર નાંખશે તોની અસર એ જકાતના કરતાં વધારે ખરાબ થશે. મી. ફ્રેસેટ કે જે અઆધિત વેપારનો મોટો હિમાયતી હોતો તેના પણ એ આખત વિષે એવોજ મત હતો. એ આખત વિષેનો મી. ફ્રેસેટનો મત પુરવણી બ માં તે બાણુવાની ધિક્ષા રાખનારોઓને માટે ટાંકેલોછે.

વળી કેટલાક દેશોમાં દેશીકારીગરીને ઉત્તેજન આપવા માટે રાજ્ય

તરફથી કારિગરોને અમુક બક્ષિસ આપવામાં આવે છે. હાલમાં ઇંગ્લાંડમાં ભાગ્યેજ સારી ઉજળી ખાંડ બનેછે. ઇંગ્લાંડમાં અપતી બધી ખાંડ ફ્રાન્સ પુરી પાડેછે. આમ થાયછે તેનું કારણ કંઈ ફ્રાન્સમાં ઇંગ્લાંડ કરતાં વધારે સારી અથવા રવભાવિક રીતે સૌંધી ખાંડ થાયછે એમ નથી પણ ફ્રેન્ચ વેપારિયો ઇંગ્રેજ વેપારિયો કરતાં ખાંડ સૌંધી વેચી શકેછે. કારણ કે ફ્રેન્ચ સરકાર પોતાના દેશમાંથી પરદેશ જતી ખાંડ બનાવનારા વેપારિયાને એક જાતની બક્ષિસ આપેછે. તે વેપારિયાને આવી તરૈહની અમુક રકમ મફત મળવાને લીધે તેઓ ઇંગ્લાંડમાં ખાંડ બનાવનારાઓના કરતાં ખાંડ સૌંધી વેચી શકેછે. આમ થવાથી પહેલાં ઇંગ્લાંડમાં ખાંડ બનાવવાનાં જે મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ હતાં તે હવે બંધ થઈ ગયાંછે અને તેમાં જે મહેનત અને મુડી પહેલાં કામ લાગેલી હતી તે હવે બિજા ધંધાઓમાં રોકાવા લાગીછે. આ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે ફ્રેન્ચ સરકારની આવી રાજ્યનીતિથી ઇંગ્લાંડને હમિશાને સારૂ ગેરફાયદો થયો નહિ. ખાંડ બનાવવામાં રોકાયેલી મુડી તથા મહેનત બધી તેમાંથી નિકળી બિજા ધંધામાં રોકાઈ જતાં જેટલી મુદત થઈ ત્યાં લગી થોડી મુદત સુધી નુકસાન થયું પણ બધાં એ મહેનત તથા મુડી બિજા ધંધાઓમાં એક વાર કામ લાગી ગઈ એટલે પછી કંઈ પણ નુકસાન રહ્યું નહિ. તે મહેનત તથા મુડીને ખાંડ બનાવવામાં જે બદલો પડતો હતો તે હવે બિજા ધંધામાં મળેછે. ઉલટું આથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાને પહેલાં કરતાં ખાંડ સૌંધી મળવા માંડી એટલો ઇંગ્લાંડને તો ફાયદો થયો. પણ પોતાના વેપારિયાને પડી કિંમત કરતાં ખાંડ સૌંધી વેચવાને શક્તિમાન કરવા જે બક્ષિસ ફ્રેન્ચ સરકાર આપેછે, તેટલો આખી ફ્રેન્ચ પ્રજા, ઇંગ્લાંડની પ્રજાના ફાયદા સારૂ કર બરેછે એમ કેહેવાય.

આપણે લોકોને એમ ઘણી વખત કહેતા સાંભળિયે છિયે કે આગાડી થતે ઉલટું નુકસાન થયું, અચ્ચારા ગાડાવાલાઓના વેપાર ભાગી ગયો. આ લોકો દેશના ધંધાના રક્ષણાર્થે પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખવાનું કહેનારા લોકોની આપણે ઉપર વાત કરી ગયા તેમના જેવીજ બૂલ કરેછે. આખી પ્રજાના પ્રમાણમાં ગાડાવાળાઓ ઘણી નાની સંખ્યા છે. ઉપર પ્રમાણે કહેનારા, મુઠી ભરમા-

ણસોના સ્વાર્થ સામું જીવેછે પરંતુ આખી પ્રજાના સુખ તથા સ્વાર્થની જરૂરમાં શીકર રાખતા નથી. આગગાડી થવાથી વેપારને જે ઉત્તેજન મળ્યુંછે તથા તેથી બિજા જે પ્રાયદાઓ થાય છે તે તો તેઓ લક્ષ માંજ લેતા નથી. ફ્રાન્સ દેશના મો. ખારિયાઓ નીચે ઠોકેલી ખુખી બરેલી અરજીમાં દેશના ધંધાનું રક્ષણ કરવાનું કહેનારાઓની ભારે ઠંડી મસ્કરી કરીછે.

“ચેઅર ઓફ ડેપુટીઝના મેમ્બરો જોગ.

“અમે મિલિતરીઓ, દિવાઓ, ફાનસો, તેલ, દિવેલ, અરખી વગરે બનાવનારાઓ નીચે પ્રમાણે નમ્રતાપૂર્વક અરજ યુઝારિયે છિયે.

“એક પરદેશી હરીફની સ્પર્ધાથી અમારું તો છેક સત્યાનારા વળવા બેઠું છે કારણ કે અજવાળું પેદા કરવાનું આ હરીફને અમારા કરતાં ઓછું તો સહેલું પડે છે કે, તે આપ્પા દેશ ઉપર છેક નહિ જેવી કિંમતે અજવાળાની રેલ અણી દેછે. તે જરા પોતાનું મોડું બતાવે છે કે અમારો રોજગાર તો તરત બેશી બચછે; સઘળા લોકો જોઈયે તેટલું અજવાળું તેની પાસેથી લેછે ને અમારો તો કોઈ ભાવજ પુછતું નથી. આ હરીફ સ્વર્થ અમારાં તો મૂળજ કાપવા બેઠોછે.

“માટે અમારી અરજ એ છે કે આપ મહેરબાની કરી એવો કાયદો પસાર કરો કે સઘળા લોકોએ બધાં ખારી, ખારણા, જલિયાં, ચોક બંધ કરવાં, ટુંકામાં એમ કે જે કોઈ પણ રસ્તેથી ઘરમાં સ્વર્થનું અજવાળું આવી શકે એમ હોય તે બંધ કરી દેવાં. કારણ કે અમે આટલા વર્ષથી અજવાળાનાં સાધનો બનાવી દેશને સુખ કરતા આપ્પા છિયે તે વાતનો આભાર માની દેશે અમારું રક્ષણ કરવું જોઈયે; કેમકે આવા બળિયા દુઃખન જોડે અમારા એકલાથી બાથ બિડી રાકાય તેમ નથી.

“અમારી વિનતી કચ્છલ રાખવાના નીચેના કારણો અમે બતાવિયે છિયે. પ્રથમ તો તમે જેમ બને તેમ કુદરતી અજવાળું લેવાનું બંધ કરો કૃત્રીમ અજવાળાનો અપ વધારો તો બધા ફ્રેન્ચ કારિગરોને લાભ થશે.

“જો વધારે અરખી અપરો તો વધારે બજદ અને મેઢાં ઉછિરવામાં આવશે. તેમને ખાવાને ચારો જોઈશે તેને માટે નવાં એતરો વાવવામાં આવશે. વળી જેમ ઢોરોની સંખ્યા વધશે તેમ માંસ, ઉન,

અને આમડાંઓની છત પણ વધરો. ઢોરોની લીધનું ખાતર થશે એ મોટા ફાયદો છે.

“જો વધારે તેલ દીવિલ ખપશે તો તલ, દીવિળિયા વિગરેનો પાક વધરો. વધારે ઢોરો પાળવાથી આપણી જમીનની ફળદ્રુપતા વધી હશે તેને લીધે આ ચીજોનો પાક પકવવો આપણને ઠીક પડશે.

“જ્યાં ત્યાં વનો રાજવાળાં ઝોડાથી ઠઠ ભરાઈ જશે. અગણિત મધમાખીના ટોળાંઓ પર્વતો ઉપર કિમતી મધ એકઠું કરશે. આમ થશે ત્યારે દરેક જાતની ખેતી ખીલી નિકળ્યા વગર રહેશેજ નહિ.

“વળી હજારો વહાણો બહેબલ નામની માછલિ પકડવા જશે અને તેથી થોડી મુદતમાં ફ્રાન્સનું નામ રાખે એવું અને આપના અરજ-દારોની સ્વદેશના કલ્યાણાર્થેની આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરે એવું, નૌકા-સૈન્ય તૈયાર થશે.

“વળી પારિસની દુકાનોની જે રોણુક ફરી જશે તેની તો વાતજ કરવાની નહિ. જ્યાં ત્યાં મોટી વખારોમાં ઝગઝગાટ દિવા બળી રહેશે તે ખુખીના પ્રમાણમાં હાલની દુકાનો તો છેક રોઈ જશે.

“દરિયાકિનારાની ટેકરી ઉપરનો રાજના ઝાડ રોપનારો અથવા કોયલાની ખાણમાં ઉંડે કામ કરનારો કોઈપણ મજૂર એવો નહિ નિકળે કે જેને આમ થવાથી વધારે મુસારો નહિ મળે.

“આપ સાહેબોને સહેજ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે મોટી કોયલાની ખાણોના માલિકથી માંડીને તે ગરીબ બચારા શેરિયોમાં દિવાસલીની પેટી વેચનાર સુધી પણ એવો કોઈ ફ્રેન્ચ માણસ નહિ નિકળે કે જેને અમારી અરજ કૃતેહમંદ થવાથી ફાયદો નહિ થાય. જો આપ એમ કહેવા માગતા હોય કે સ્વર્ણનું અજવાળું તો કુદરતની મક્તની બક્ષિસ છે અને તેવી તરેહની બક્ષિસ કયુલ ન કરવી તે, દ્રવ્ય મેળવવાનાં સાધનોને ઉત્તેજન આપવા ખાતર એમને એમ મળતું દ્રવ્યજ ફેંકી દેવા સરખું છે તો, અમારે તમને એટલીજ વિનતી કરવાની છે કે એમ કહેવાથી તમે અત્યાર સુધી ચલાવેલી તમારી રાજનીતિ ઉંધી વાળશો. અત્યાર લગી તમે પરદેશથી આવતી ચીજો બંધ કરી છે તેનું કારણ ૨૬૫૦ એટલુંજ કે તે ચીજો આપણા દેશમાં થતી ચીજો કરતાં વધારે સૌંદી મળે છે. ત્યારે આ

સ્વયંનું અજવાળું જે આપણા દેશમાં બનાવેલા કૃત્રિમ અજવાળાથી ઘાયુંજ સોંધું (બિલકુલ વગર કિંમતે) મળેછે તેને તો જરાપણ આપણા દેશમાં પેસવા દેવું ન જોઈયે.

“દરેક સીજ બનાવવામાં કુદરત અને માણસની મહેનત (જુદાજુદા દેશ અને ત્યાંની જુદી જુદી હવાના ઉપર આધાર રાખી) વિવિધ પ્રમાણમાં સાથે કામે લાગેછે. કુદરત જે કામ બજાવેછે તે હમેશાં મફતજ બજાવેછે; તેથી અમુક સીજનું જે મૂલ્ય આપવું પડેછે, તે તે તૈયાર કરવામાં માણસ જે ભાગ લેછે તેને લીધે. હિસ્બનની નારંગી પારિસની નારંગી કરતાં અરધી કિંમતે મળે છે તેનું અંધાંજ કારણ કે હિસ્બનની નારંગીના સંબંધમાં કુદરતી તાપથી અને તેથી કરીને મફત જે કામ થાયછે તે પારિસની નારંગીના સંબંધમાં કૃત્રિમ તાપથી અને તેથી પેસા અરસીને કરવું પડેછે. પોર્ટુગલની નારંગી જે આપણી પાસે આવેછે તે બનાવવામાં અડધા અડધ ભાગ કુદરતે મફત અને અડધ ભાગ માણસે બદલા લઈ લીધેલો છે; ન તેથી કરીને તે પારિસની નારંગી કરતાં આપણને અડધી કિંમતે મળેછે.

“હવે અમારી માંગણી અટલીજ છે કે જે અડધું આપણને મફત મળેછે તે બંધ કરવું જોઈયે. તમે અમ કહોછો કે આપણા દેશના કારીગરો પરદેશના કર્મકારો સાથે ટકી શકે નહિ કારણ કે તેમને બચારાએને તો બધું જાત મહેનતથી કરવું પડેછે ને પરદેશના કારિગરોનું અડધું કામ સ્વયં મફત કરી આપે છે ને અમ કહી તમે પરદેશનો માલ આવતો બંધ કરોછો. જ્યારે આવું અડધું કામ મફત થવાના કારણથી પરદેશના લોકોને સ્પર્ધા કરતાં તમે અટકાવો છો. ત્યારે જો આખું અમ મફત મળતું હોય ત્યારે સ્પર્ધા કરવા દેવાનું તમારા મનમાં શા કારણથી આવવું જોઈયે? જો તમે તમારા કામમાં અમ કંઈ રાખતા હો તો જ્યારે જે અડધું મફત મળે તેને દેશી કારિગરોને નુકસાનકારક ધારી આવતા અટકાવો, ત્યારે તો આખું મફત મળે તે તો જરૂર અટકાવવું જોઈયે. જ્યારે કોયલા, લોહું, અનાજ તથા કાપડ જેવી સીજો પરદેશથી આવેછે અને તે અમે અહિં બનાવિયે તેના કરતાં ઓછી મહેનતથી મળી શકેછે ત્યારે અહિં કરવામાં જે કિંમત પડે અને પરદેશથી લેવામાં જેટલી કિંમત પડે તે બેના તફાવત

જેટલું અમને મફત બક્ષીસ મળેછે એમ કહી શકાય. જેમ આ તફાવત વધારે અથવા ઓછો તેજ પ્રમાણમાં આ બક્ષીસ મોટી અથવા નાની. ત્યારે હવે અમારે આપને એકજ સવાલ પુછવાનો છે. આપણા દેશને જે મફત મળી શકે તે લેવા દેવાનો તમારો ઇશિદો છે કે આપણા દેશમાં વધારે ખર્ચે પણ ઉત્પાદન કરવાથી કેટલાક લોકો જે ફાયદાઓ થાય એમ ધારે છે તે ફાયદા કરવાની છે? આ બે વાતમાંથી ગમે તે એક નક્કી કરાવો; પણ એક પસંદ કર્યો પછી આપનાથી ફારો નહિ કારણ કે પરદેશના માલની કિંમત જે પ્રમાણસાં શૂન્યની લગભગ હોય છે તે પ્રમાણમાં તે માલને જો તમે આવેલો બંધ કરો તો સૂર્યનું અજવાળું જેની કિંમત દિવસે શૂન્ય-જ છે તે આવવા દેવું એના જેવી વગર ઢંગની વાત કઈ?"

પરદેશ સાથેનો વેપાર બન્ને દેશને ફાયદાકારક થવા માટે વિનિમય કરાતી ચીજોના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેનું પ્રમાણ એક દેશમાં હોય તેથી બિજા દેશમાં જુદું હોવું જોઈયે. અબાધિત વેપારના ધોરી નિયમો તથા પરદેશ સાથેના વેપારથી થતા ફાયદા આપણે સમજાવી ગયા. હવે ગમે તે કોઈ બે દેશ વચ્ચે ચીજોનો વિનિમય થાય તેની શી અસર થાય છે તેનો વિચાર કરીયે. પ્રથમ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એક દેશ અમુક ચીજોના બિજા દેશની બિજા અમુક સાથે વિનિમય કરે તો તેમાં ફાયદો ક્યારે થાય કે તે બે ચીજોના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચે વિનિમય કરનારા બે દેશોમાં જુદું જુદું પ્રમાણ હોવું જોઈયે. બન્ને ચીજો એક દેશમાં બિજા દેશનાં કરતાં સોંધી પડતી હોય, પરંતુ તેઓના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેનું પ્રમાણ બે દેશમાં જુદું જુદું હોય તોજ તેમનો વિનિમય થઈ શકે. આપણે એક દાખલો લઈ આ વાત સિદ્ધ કરીયે. આપણા દેશમાંથી સુતર ચીન જાય છે અને ત્યાંથી રેશમી કાપડ તથા ચાહ આવે છે. હવે હિંદુસ્તાનમાં સુતર તેમજ ચાહ બનાવવી ચીન કરતા સોંધી પડે છે એમ ધારો. બરોબર વિચાર નહિ કરે તેઓ એમ કહેશે કે જ્યારે આમ છે ત્યારે તો આપણા દેશના લોકો સુતર ચીન મોકલી ત્યાંથી તેને બદલે ચાહ લાવશેજ નહિ. પણ ધારો કે હિંદુસ્તાનમાં ચાર રતલ સુતરનું મૂલ્ય એક રતલ ચાહના મૂલ્ય સરખું છે. અને ચીનમાં ચાર

રતલ સુતરનું અને ૧૧ રતલ આહનું મૂલ્ય સરખું છે; ત્યારે હિંદુસ્તાનના વેપારીને ચીન સુતર મોકલી તેના બદલામાં ત્યાંથી આહ ખરીદવાનું ફાયદાકારક થશે. કારણ કે દરેક ચાર રતલ સુતરે તેને ૧૦ રતલ આહ હિંદુસ્તાન કરતાં ચીનમાં વધારે મળશે. જો હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ચીનમાં સુતર અને આહના મૂલ્ય વચ્ચેનું પ્રમાણુ એકજ હોય તો તેમના વિનિમય કરવાથી વેપારિયોને કંઈ પણ ફાયદો પરવડશે નહિ.

જો ચાર રતલ સુતરની હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ચીનમાં એક રતલજ આહ મળતી હોય તો એવો કોઈ હિંદુસ્તાનનો વેપારી ગાંડો નહિ નિકળે કે જે ચાર રતલ સુતર ચીન મોકલી ત્યાંથી તેને બદલે ૧ રતલ આહ લેશે. એ મ કરવામાં તો તેને ઉલટો સુતર ચીન મોકલવાનો તથા આહ ત્યાંથી લાવવાનો ખર્ચ થાય તેટલી ખોટ આવે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે જે ચીનનો વિનિમય થતો હોય તેમના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેના પ્રમાણુમાં વિનિમય કરનારા દેશોમાં તફાવત હોવો જોઈએ. હવે આ તફાવત કેટલો જોઈએ તે વિષે વિચાર કરીએ.

એક દેશથી બિજો દેશ ચીજ લઈ જવાનું ખર્ચ તથા તેમ કરનાર વેપારીને સહેજ વધારે નફો પરવડે એટલો એાજામાં એાછો આ તફાવત હોવો જોઈએ કારણ કે જો પરદેશ માલ ચઢાવવાથી તે માલ પોતાના દેશમાં વેચવા કરતાં કંઈ વધારે નફો ન આવે તો, કોઈ વેપારી માલ પરદેશ મોકલવાની મહેનત તથા જોખમમાં પડશે નહિ.

શી શરતોએ વિનિમય થશે તે ખર્ચ અને છત સરખી કરવાથી નિયમિત થાયછે. ચીનનો મૂલ્ય વચ્ચેના પ્રમાણુમાં એક દેશ કરતાં બિજા દેશમાં એાજામાં એાછો કેટલો તફાવત હોવો જોઈએ તે આપણે બતાવી ગયા પરંતુ આ તફાવત કેટલીક વખતે પરદેશ માલ મોકલવાનું ખર્ચ તથા તેમ મોકલનારને સાધારણ વધારે નફો મળી રહે તેથી ઘણો વધારે હોયછે. ધારો કે આપણુ દેશમાં ચાર રતલ સુતરનું મૂલ્ય એક રતલ આહના સરખું છે અને ચીનમાં ચાર રતલ સુતરનું મૂલ્ય ચાર રતલ આહ સરખું છે. ધારો કે આપણે અહિંનો વેપારી એક રતલ સુતરની તેને ૧૦ રતલ આહ મળે તો તેથી પોતાનો જોયતો બદલો મળ્યા એમ સમજે. પણ ચીનમાં એક રતલ સુતરની એક રતલ આહ મળેછે એમ સાંભળી તે પોતાનું સુતર ચીન ચઢાવે.

ત્યારે હવે એ સવાલ ઉઠે છે કે, તે જે દરેક રતલ સુતર ચીન મોકલાવશે તે ઉપર શું ગા રતલ આહ વધારાના નફા તરીકે તે રાખી શકશે ? આનો જવાબ આપવા સારૂ આપણે ખીજા ભાગમાં કહી ગયા છીએ કે કોઈપણ ચીજની કિંમત, ખપ તથા છત સરખી થવાથી નફા થાય છે તે સિદ્ધાંત ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. આપણે ધાર્યું છે કે હિંદુસ્તાનનો વેપારી સુતર ચીન મોકલે છે ને તેને બદલે આહ લાવે છે; આ ઉપરથી એમ થવાનું કે પરદેશી આહની છત હિંદુસ્તાનમાં વધવાની અને તેથી દેશી આહનો ખપ ઘટવાનો; તેમજ ચીનમાં હિંદુસ્તાનના સુતરની છત વધવાની ને ત્યાં થતા સુતરનો ખપ ઘટવાનો. હવે મૂલ્ય વિષેનો સિદ્ધાંત સમજાવતી વખતે આપણે ખીજા ભાગમાં કહી ગયા છીએ કે જો બિજી બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહી હોય તો, અમુક ચીજનો ખપ વધવાથી તેની કિંમતમાં વધારો થવાનો અને ખપ ઘટવાથી કિંમતમાં ઘટાડો થવાનો; અર્થાત્ કે કોઈપણ ચીજની કિંમત તેનો ખપ તથા તેની છત સરખી કરવાથી નક્કી થાય છે. આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે સુતર અને આહનો વિનિમય થવાથી બન્ને દેશમાં એ એ ચીજોની કિંમત ઉપર અસર થવાની. હિંદુસ્તાનમાં સુતરની કિંમત વધવાની કારણ કે તેનો ખપ વધ્યો છે અને આહની કિંમત ઘટવાની કારણ કે તેની છત વધી છે. ચીનમાં આથી ઉલટી અસર થવાની; ત્યાં આહની કિંમત વધવાની અને સુતરની ઘટવાની. આમ થશે ત્યારે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે હવે આ બે દેશ વચ્ચે વિનિમય પહેલાં નફો થયેલી સરતોએ ચાલશે નહિ. કારણ કે સુતરની બે દેશમાંની વિનિમયશક્તિ વચ્ચે હવે કાંઈ ગા રતલ આહ જેટલો તફાવત રહ્યો નહિ હોય. હિંદુસ્તાનમાં સુતરની વિનિમય શક્તિ વધી હશે અને ચીનમાં ઘટી હશે. અને જો અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલે તો આખરે સુતર અને આહના મૂલ્ય વચ્ચેના પ્રમાણમાં બે દેશમાં, એક દેશથી બિજે દેશ લઈ જવાનું ખરચ તથા સુડીદારોને પરદેશ માલ મોકલવાથી જે જોખમ અને મહેનત ખમવી પડે છે તેને યોગ્ય બદલો મળી રહે એટલેજ તફાવત રહેવાનો. જો કોઈપણ ચીજ ઉત્પન્ન કરનારાએ વચ્ચે અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલતી હોય તો તેની કિંમત આખરે તેના ઉત્પાદનખરચ ઉપર આધાર

રાખેછે. પરદેશથી આણેલી ચીજોના સંબંધમાં લાવવાનું ખરચ, ઉત્પાદનખરચનો એક અગત્યનો ભાગ હોયછે. પરદેશથી આવતા અને પરદેશ જતા માલ ઉપરની જકાત કાઢાડી નાંખી હોય તેા જુદા જુદા દેશોમાં એકજ ચીજની કિંમતમાં ફક્ત લઈ જવા લાવવાના ખરચના કારણથીજ ફેર પડવાનો.

પરદેશ ચડતી ચીજની છત તેના ખપ સાથે કેવી રીતે સરખી થાયછે. આપણે ઉપર ધાર્યું છે કે હિંદુસ્તાનનો વેપારી, ચીન સુતર મોકલવાથી અને ત્યાંથી દરેક રતલ સુતરને બદલે રતલ આઠ આણવાથી ધણા ભારે નફા મેળવેછે. આમછે ત્યારે અહિંના બધા વેપારિયો ભારે નફા લેવાની લાલચે જેમ બનશે તેમ વધારે સુતર ચીન મોકલશે. આમ થવાથી ચીનમાં સુતરની છત ધણી વધી પડવાની અને તેથી તે ખપાવી દેવા સાથે તે મોકલનારા વેપારિયોને તેની કિંમત ઘટાડવીજ પડશે; વળી સુતર ચીન ખુબ ચઢવાથી હિંદુસ્તાનમાં તેની છત ઓછી થઈ જશે અને તેથી ત્યાં તેની કિંમત વધવાની. આ રીતે બે તરફથી સુતર ચીન ચઢાવવાની લાલચ બંધ થતી જશે. સુતરની કિંમત હિંદુસ્તાનમાં ચઢી અને ચીનમાં ઉતરી; એટલે વેપારિયોને હિંદુસ્તાન કરતાં ચીનમાં દરેક રતલ સુતરે ૦|| રતલ આઠ પહેલાં વધારે મળતી હતી તે હવે મળશે નહિ; આમ થતાં થતાં આખરે તેમને ફક્ત એટલુંજ વધારે મળશે કે તેથી ચીન સુતર મોકલવાના ખરચ તથા જેખમનો બદલો મળી રહે.

પરસ્પરતા. પરદેશ સાથેના વેપારથી જે ફાયદો થાયછે તે વિષે લોકોના ધણા ભૂલભરેલા વિચારો જોવામાં આવે છે. કેટલાક એમ કહેછે કે વિનિમયમાં પરસ્પરતા જોઈયે; એટલે એમ કે પરદેશનો માલ આપણે લેવો ક્યારે કબુલ કરવો કે જો તે દેશ તેના બદલામાં આપણે ત્યાંની કંઈ ચીજ લે તોજ. ઇંગ્લાંડમાં ચીનથી ધણી જથાબંધ આહ આવેછે ને તેને બદલે ચીનના લોકો ધણા વખત લગી ફક્ત નાણાંજ લેતા; આમ કરવામાં ચીનના લોકોએ મોટી ભૂલ કરી હશે પણ તેથી કંઈ ઇંગ્લાંડના લોકોને ગેર શ્રેયદો થયો નથી. ઉલટું ચીનના લોકોએ મુખ્ય નુકસાન ખમ્યુંછે.

જ્યારે બે દેશ વચ્ચે વિનિમય થાયછે ત્યારે દરેક દેશનો નફો

ખિજે દેશથી આવેલી ચીજોનો તે દેશને જોડેલો ખપ હોય તેના ઉલટા પ્રમાણમાં હોયછે. એ દેશ વચ્ચે ચીજોનો વિનિમય થાય તેમાં જે દેશમાં ખિજ દેશની આવેલી ચીજોનો ખપ ઝીંછા હોય તેને વધારે નફો પડે છે. આપણે ઉપર લીધેલા દાખલામાં જેમ ચીનમાં સુતરનો ખપ વધે તેમ હિંદુસ્તાનના વેપારિયો પોતાને વધારે ફાયદાકારક સરતોએ વિનિમય કરી શકશે. સુતરનું મૂલ્ય વધશે અને તેથી સુતર માકલનારા વેપારિયો તેને બદલે પહેલા કરતાં વધારે માલ મેળવી શકશે પણ મૂલ્યમાં આવી રીતે થયેલો વધારો વધારે વાર લગી ટકશે નહિ કારણ કે તેને લીધે છત વધશે.

એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે પરદેશ સાથેના વેપારનો પ્રત્યક્ષ ફાયદો એ છે કે, દરેક દેશ પોતાની મુડી તથા મહેનત જે ધંધા-એમાં સઉથી તે વધારે ઉત્પાદક થઈ શકે તેમાંજ રોકી શકેછે અને તેથી કરીને આખી દુનિયાની ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે. આમ થવાથી સઘળી ચીજો તૈયાર કરવામાં એમાં એમાંથી મુડી અને મહેનત ખર્ચવામાં આવેછે. આ વિષે મિલ નીચે પ્રમાણે કહેછે.

“વેપારથી દેશને જે ફાયદો થાયછે તે વિષે સાધારણ લોકોમાં ઘણી ભૂલભરેલી સમજ હોયછે. જ્યારે વેપારને લોકો દેશના દ્રવ્યનું મૂળ કહેછે ત્યારે, માલ વાપરનારાએ કિંમતમાં જે ફિફાયત થાયછે તે ઉપર નહિ પણ વેપારિયો જે ભારે દોલત મેળવેછે તે ઉપર તેઓની નજર હોયછે. પણ વેપારિયાને જે કાંઈ ખાસ હકો ન હોય તો તેમને મળતો લાભ પોતાના દેશમાંજ મુડી કામે લગાડવાથી નજર મળે તેથી કંઈ વધારે હેતો નથી. વેપાર તે ખર્ચ જોતાં ઉત્પાદન સૌધું કરવાની રીત છે; અને આવા દરેક પ્રસંગમાં માલ વાપરનારને અખર ફાયદો થાયછે; વેપારિને તો વેચાતું લેનારને પોતાના નાણાં બદલ વધારે મળે કે એમાંથી તો પણ પોતાનો નફો મળી રહેવાનો.”

દેશાંતરના વેપારથી ઉપર બતાવેલા ફાયદા, રિવાય વળી નીતિસંબંધી તથા શ્રદ્ધિવિષયક ઘણીજ અગત્યની અસર થાયછે. તેને લીધે દુનિયાની સઘળી પ્રજાઓના લોકો પરસ્પર સંબંધમાં આવેછે; કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનું તે ઘણું પ્રબળ સાધન છે તથા સલાહ શાંતી રહેવાનો સંભવ તેથી વધે છે. જુદી જુદી પ્રજાઓનો નિરંતર પરસ્પર

સંબંધ થવાથી દરેક દેરાના લોકોને પોતાના કાયદાઓ સીતભાતો વિગેરે બિન દેરાના કાયદા સીતભાત સાથે સરખાવવાનો, તથા તેના દાખલો લઈ સુધરવાનો, અથવા તેની જૂલો તપાસી તેવી જૂલથી અલગ રહેવાનો પ્રસંગ મળેછે. વળી વેપારથી જુદી જુદી પ્રજાઓને એક ખીજની આબાદાની તથા ઉત્કર્ષમાં પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થ થાય છે.

નિકાશ અને આયાત હંમેશાં સરખી થવાનું વળણુ થાય છે. માલ કહેછે કે “કોઈપણ દેરાની નિપજનો બિન દેરાની નિપજ સાથે એવા મૂલ્યોએ વિનિમય થાયછે કે તે દેરાની બધી નિકાશ તેની બધી આમદાની માલની કિંમત બરોબર આવી રહે.” પરંતુ આમ ક્યારે બને કે તે દેરાને ખીજ દેરાને ત્યાંથી આવેલા માલની કિંમત રિવાય ખીજ કંઈ બાબત સારૂ કંઈ આપવાનું હોય નહીં તેમજ ખીજ દેરાને તે દેરાથી તેમને ત્યાં આવેલા માલની કિંમત રિવાય ખીજ કંઈ બાબત સારૂ કંઈ આપવાનું હોય નહિ.

આપણે ઉપર લીધેલા દાખલામાં ધારો કે ક્ષત હિંદુસ્તાન અને ચીન બે દેશ વચ્ચેજ ચીજોનો વિનિમય થાયછે. હવે હિંદુસ્તાન જે માલ ચીન મોકલેછે તેનું મૂલ્ય, જે ચીન જે માલ હિંદુસ્તાન મોકલેછે તેના કરતાં વધારે હોય તો, એ વાત ખુલ્લી છે કે દરવર્ષે હિંદુસ્તાનનું ચીન પાસે લેણું નિકળશે, અને તે નાણું મોકલી પતાવવું પડશે. આમ થવાથી ચીનમાં નાણાંની છત ઘટતી જશે અને હિંદુસ્તાનમાં વધતી જશે. આની અસર એ થશે કે કિંમતો ચીનમાં ઘટતી જશે અને હિંદુસ્તાનમાં વધતી જશે. પણ આમ થવાથી હિંદુસ્તાનને ચીન પાસેથી ચીજો લેવાનું વધારે ફાયદાકારક થશે અને ચીનને હિંદુસ્તાન પાસે ચીજો લેવાનું ઓછું ફાયદાકારક થશે. તેથી હિંદુસ્તાનની ચીન જતી નિકાશ ઘટશે અને ચીનથી આવતી આયાત વધશે. આ ઉપરથી સારૂ જણાયછે કે, જે આયાત કરતાં નિકાશ વધારે હોય તો, નિકાશ ઘટવાની તથા આયાત વધવાનું વલણુ થાયછે અને તે વલણુ નિકાશ અને આયાત બન્ને સરખી થાયછે ત્યારે અટકેછે. પણ આપણે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આ સિદ્ધાંત બાંધવામાં એ વાત ધારવામાં આવે છે કે એક બિન સાથે વેપાર કરનારા દેરાને ચીજોની નિકાશ તથા આયાત રિવાય બિજ કોઈ બાબત પર કંઈ લેણુ દેણુ નથી. પણ

વ્યવહાર માં આમ હોતું નથી અને તેથી કરીને હમેશાં દેશાની નિકાશ તથા આયાત સરખી ઊતરતી નથી. આપણા ઉપલાજ દાખલામાં ધારૈ કે ચીનને, તેને ધિરૈલા રૂપિયાના વ્યાજ બદલ દરવર્ષે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા હિંદુસ્તાનને આપવાના છે. આમ છે ત્યારે નિકાશ તથા આયાત સરખી થઈ શકશે નહિ. કારણ કે જો તે સરખી હોય તો ચીનને દરવર્ષે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા વ્યાજનું દેવું પુરું કરવા હિંદુસ્તાન મોકલવા પડશે. આવી રીતે દરવર્ષે નાણાં હિંદુસ્તાનમાં વધવાથી તથા ચીનમાં ઘટવાથી હિંદુસ્તાનમાં કિંમતો વધશે તથા ચીનમાં ઊતરશે. આમ થવાથી દરવર્ષે રૂપિયા મોકલી દેવું પુરું કરવાને બદલે, ચીનને હિંદુસ્તાન ચીજો મોકલી દેવું પુરું કરવું વધારે ફાયદાકારક પડશે, અને તેમ થતાં થતાં જ્યારે ચીન પોતાની આયાત ઉપરાંત વળી દરવપ દેવા પેટે આપવાની રકમ પણ પુરી કરી શકે એટલો માલ હિંદુસ્તાન મોકલશે ત્યારે ઠેકાણું પડશે. આ ઉપરથી જણાશે કે નિકાશ તથા આયાત સરખા મૂલ્યની હમેશાં હોવીજ જોઈએ એમ કહેવું ખરેખર નથી. જો કોઈ દેશને બિજા દેશનું દેવું હશે તો તેની નિકાશ, આયાત કરતાં તેને દરવર્ષે આપવાના દેવા જેટલી વધારે હશે; તેમ જો કોઈ દેશ દેવાદાર નહિ પણ લેણુદાર હોય તો તેની આયાત બિજા દેશોને તેનું જેટલું દેવું હશે તેટલી, નિકાશથી વધારે થશે. ઇંગ્લાંડની આયાત નિકાશ કરતાં ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા વધારે છે તેમ બિજા તરફથી આપણા દેશની નિકાશ આયાત કરતાં ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા વધારે છે. આનું કારણ એ છે કે દુનિયામાં એક દેશથી બિજા દેશ માલ લઈ જવાનું ઘણું કામ ઇંગ્લાંડ કરે છે તેમજ બિજા કેટલાક દેશો તેના દેવાદાર છે તેને લીધે આપણે ઉપર કહી ગયા તે કારણોને અનુસરીને તે દેશની આયાત વધારે છે. તેથી ઉલટું આપણા દેશના સંબંધમાં બનેલું છે. ઇંડિયા સરકારે ઇંગ્લાંડનું દેવું કહોડેલું છે, તેમજ રેલવે તથા બિજા કામોમાં ઇંગ્લાંડની મુડી આપણા દેશમાં રોકાયેલી છે તેથી કરીને દર વર્ષે હિંદુસ્તાનને એ દેવા બદલ ભારે રકમ ભરવાની હોય છે. તેમજ હોમગવર્નમેંટના ખર્ચ, સરકારી નોકરીના પગારો તથા પેનશન બદલ ભારે રકમ આપવી પડે છે.

આ કારણોને લીધે આપણા દેશમાં આવતા માલની કિંમત પુરી

કરે તેટલુંજ નહિ પણ ઉપર કહેલી આપવાની રકમો પણ પતી રહે તેટલા મૂલ્યની આપણા દેશની નિકારા હોવી જોઈએ, અર્થાત્ કે દરવર્ષે આપણી આયાત કરતાં નિકારા ઘણી વધારે હોવી જોઈએ. કેટલાક લોકો ધારે છે કે આયાત કરતાં નિકારા વધારે હોય તો દેશની વધારે આબાદાની કારણ કે આપણે પરદેશને નાણાં આપવા પડે તેના કરતાં પરદેશથી આપણી પાસે નાણાં વધારે આવે. આ સમજ કેટલી બધી બૂલબૂલેલી છે, તે ઉપર કહેલી વાત ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે.

પ્રકરણ ૧ ઉપર સવાલો. પરદેશ સાથેનો વેપાર.

૧. પરદેશ સાથેના વેપારનો મોટો ફાયદો શો છે? દાખલા આપો.
૨. દેશના ધંધાનું રક્ષણ કરવું એટલે શું અને તેવું રક્ષણ કરવાનું કહેનારા માણસો શી તકરાર બતાવે છે?
૩. દેશના જે ધંધાઓ પરદેશની સ્પર્ધા સામું ટકી શકે એમ ન હોય તેમનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો શું થશે?
૪. દેશનો એક એવો ધંધો હોય કે જે તેનું પરદેશની સ્પર્ધા-માંથી રક્ષણ ન કર્યું હોય તો તે બંધ થઈ જાય તો તેવા ધંધાનું રક્ષણ કયાંથી દેશને ફાયદો કે ગેર ફાયદો?
૫. રક્ષણ કરવાનું કહેનારાઓ, કયા વર્ગના સ્વાર્થ સામું જોતા નથી?
૬. જીંદગીને જરૂરિયાત કોઈ ચીજ સૌથી થવાથી મુસારા ઉપર થતી અસર બતાવો.
૭. ઉત્પાદનખર્ચ ઓછું થવાથી મુડી એકઠી થવા ઉપર શી અસર થાય છે?
૮. આગગાડી વિષે કેટલાકનું શું કહેવું છે ને તે ખરું છે કે ખોટું?
૯. મિણબતીવાળાઓની અરજીમાંની દલીલો ટુકામાં કહો.
૧૦. વિનિમય કરનારા દેશોને વિનિમયથી ક્યારે ફાયદો થાય?
૧૧. વિનિમય કરેલી ચીજોના મૂલ્ય વચ્ચેના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછો કેટલો તફાવત હોવો જોઈએ?
૧૨. જ્યારે તે તફાવત આ ઓછામાં ઓછો હૃદયી વધારે હોય ત્યારે વિનિમયની સરતો શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે?
૧૩. પરદેશ સાથેના વેપારથી નિકારા અને આયાતની કિંમતો ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે?

૧૪. દેશાન્તરે વચ્ચે અબાધિત વેપાર ચાલતો હોય તો પણ ક્યા કારણોને બીધે કેટલીક ચીજોની કિંમત જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રહેવાની?

૧૫. પરદેશથી આવતા કાપડ ઉપર પહેલાં જે જકાત આપણા દેશમાં લેવામાં આવતી તે અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે બરોબર છે કે કેમ? તેવી જકાત જોઈએ એમ કહેનારાઓની શી દલીલ છે?

૧૬. પરદેશથી આવતી ચીજોનો ખર્ચ અને છત કેમ નક્કી થાય છે?

૧૭. પરસ્પરતા એટલે શું? શું પરસ્પરતા વગર વેપારમાં ફાયદો થાયજ નહિ?

૧૮. ચીજોનો વિનિમય કરનારા બે દેશોમાંથી દરેક કેટલો નફો મેળવી શકે તે શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે?

૧૯. પરદેશ સાથેના વેપારથી મુખ્ય ફાયદો કેમ થાય છે?

૨૦. દેશની નિકારા તથા આયાત સરખી થવાનું વળણ કેવી રીતે થાય છે? આ વલણ ને અટકાવનારા કેટલાંક કારણો ગણાવો.

૨૧. દેશની નિકારા વધારે તેમ વધારે ફાયદો એમ કહેવું ખરું છે કે ભૂલભરેલું? ને જો ભૂલભરેલું હોય તો શામટે?

૨૨. આપણા દેશની નિકારા હમેશાં આયાત કરતાં ઘણી વધારે તેનું કારણ શું?

૧. એક ગામડામાં એક હાથે ડુંડો એક માચી છે, તે બિજો થાય છે તેના કરતાં બરાબર અને મોંઘા જોડા કરે છે. હવે જો તે ગામડાના અધિકારિયો પેલા માચી વગર બિજાના કરેલા જોડા ઉપર કર નાંખે તો તે દેશી કારિગરીનું રક્ષણ કરવા સરખું થયું કે કેમ? ને આમ કરવાથી તે ગામડાના લોકસમસ્તની આબાદાની ઉપર શી અસર થશે?

૨. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં પરદેશના કાપડ ઉપર જે આપણા દેશમાં જકાત લેવામાં આવતી તે કાઢાડી નાંખવાથી લોકોની સ્થિતિ ઉપર કેટલી અને કેવી તરેહની અસર થવી જોઈએ?

૩. કેાઈ દેશમાં સોનાની ઘણી કિંમતી આણે હોય પણ બિજા દેશોની નિપજ વેચાતી લેવાનું તેને મના કર્યું હોય તો શું થાય તે બતાવો.

પ્રકરણ ૨. સાખ ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપર અસર.

સાખની વ્યાખ્યા. દેવું કહાડવાની રાક્ષિત તે સાખ. કોઈ માણસની સાખ સારી છે એમ કહિયે છિયે તેના અર્થ એ કે, લોકોને તેની પાછું આપવાની રાક્ષિતનો ભરોસો છે અને તેથી તે હલકે વ્યાજે દેવું કહાડી શકે છે. જો કોઈ માણસની સાખ સારી ન હોય તો તેને ભારે વ્યાજ આપવાની સરત વગર કોઈ નાણું ધીરતું નથી કારણ કે તેની પાછું આપવાની રાક્ષિત વિષે લોકોને શક હોય છે. એટલે એક જ દેશમાં અને એક જ વખતે જુદા જુદા માણસોની સાખ કેટલી છે તે જોઈલે વ્યાજે તેમને નાણું મળી શકે છે તે ઉપરથી ખરોખર નક્કી થાય છે.

જેમ માણસોની સાખના સંબંધમાં બને છે તેમ દેશની સાખના સંબંધમાં બને છે. તેમની પાછું આપવાની રાક્ષિત ઉપર તેમની સાખનો આધાર રહેલો છે. તુરકીની સાખ ઘણી ખરાબ છે. તુરકીએ કહાડેલી લોન ઉપર ઘણા વર્ષ લગી તે દેશે ૧૨ ટકા વ્યાજ આપ્યું અને ૧૮૭૫ માં તુરકી સરકારે પોતાના લેણદારોને કહ્યું કે તેમના વ્યાજનો ફક્ત અડધો ભાગ નાણાંના રૂપમાં આપવામાં આવશે અને તે અડધો પણ આપી શક્યા નહિ. આમ થવાથી તુરકીની સાખ ઘણી ઉતરી ગઈ. કેટલાક તુરકી સ્ટોકની એટલી તો કિંમત ઘટી ગઈ છે કે તેના ઉપર જો વ્યાજ મળે તો તે ૫૦ ટકાનું મળે; સને ૧૮૮૪ માં એક જાતના રૂ. ૧૦૦૦ ના તુરકી બોન્ડની બજારમાં કિંમત આશરે ૮૫ રૂપિયા જ ગણાતી હતી. આવી રીતની કિંમત ઘટી જવાનું કારણ એટલું જ કે તુરકી પોતાના લેણદારોને વ્યાજ આપશે એવી કોઈને પણ આશા નહિ. સ્પેઈનની લોનનું ૭ ટકા વ્યાજ આવે છે. ઇંગ્લાંડ પોતાની લોન ઉપર ૩ ટકાથી પણ એટલું આપે છે. આપણા દેશમાં સરકાર લોન કહાડે છે તે ઉપર તે આશરે ૪ ટકાનું વ્યાજ આપે છે, ને ઇંગ્લાંડ માથે લે તો તેથી પણ એટલું આપવું પડે. પરંતુ જુદા જુદા દેશોને પોતાની લોન ઉપર જે વ્યાજ આપવું પડે છે તે ઉપરથી તે દેશોની સાખ ખરોખર માપી શકાય તેમ નથી કારણ કે જુદા જુદા દેશોમાં સાખ શિવાય બિજા કારણોને લીધે પણ વ્યાજના દરમાં ફેર હોય છે. આપણે પહેલ વહેલા સમજાવી ગયા છિયે કે માલમિલ્કતની સલામતી તથા ધીરનારે ખમેલા જોખમથી વ્યાજના દર ઉપર અસર થાય છે એટ-

હુંજ નહિ પણ એડાણની સીમા ઉપર પણ તેનો આધાર રહેલો છે. હંગ્લાંડની સરકાર તેમના રોડ ઉપર ૩ ટકાથી ઓછું વ્યાજ આપે છે અને અમેરીકાને પોતાના રોડ ઉપર તેથી વધારે આપવું પડે છે માટે હંગ્લાંડની સાખ અમેરીકા કરતાં સારી છે એમ અનુમાન કરવું વ્યાજની નથી. તે બંનેની સરકાર જે વ્યાજનો દર આપે છે તેમાં જે તફાવત છે તે થોડો દરજ્જે એ જ દેશમાં એડાણની સીમા ઉંચી નીચી છે તેને લીધે છે. હંગ્લાંડમાં જમીન ધરેણે મુકવાથી ૪ ટકાને દરે નાણાં મળી શકે છે પણ અમેરીકામાં જમીન ધરેણે મુકવાથી પણ ૭ ટકાથી ઓછો દરે નાણાં મળી શકતા નથી. માટે કોઈ પણ દેશ પોતાની લોન ઉપર જે વ્યાજનો દર આપે છે તે ઉપરથી તેની સાખ કંઈ બરોબર માપી શકાય નહિ. જો કે દરેક દેશની કરજ પાછું આપવાની શક્તિની વ્યાજના દર ઉપર અસર થાય છે ખરી તો પણ જેમની મહેસુલ સંબંધિ સ્થિતિ બરોબર સરખી રીતે સારી હોય એવા જુદા જુદા દેશોમાં પણ તેઓમાં એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીન કુળદ્રુપતામાં જુદી જુદી પાયરી ઉપર હોવાને લીધે વ્યાજના દર જુદા હોય છે.

“સાખ તે મુડી છે.” એમ કહેવું એ અર્થ વગરનું છે. કેટલીક વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે સાખ છે તે મુડીજ છે. સહેજ વિચારથી માલુમ પડશે કે આમ કહેવું ખોટું છે. સાખ તે “દેવું કહાડવાની શક્તિ” એમ આપણે હમણાજ કહ્યું અને દ્રવ્યનો જે ભાગ ભવિષ્યમાં ઉત્પાદનમાં મદદ લાગવાને રાખી મુક્યો હોય તે મુડી એમ આપણે પહેલાં બતાવી ગયા છીએ; મુડી કર્મકારોનું પાષણ કરે છે અને તેમના કામને જરૂરી ઓળખ, સાહિત્યો તથા આશ્રમ પુરાં પાડે છે. હવે એ વાત તો ખુલી છે કે દેવું કહાડવાની શક્તિ આમાનું કાંઈ કરી શકશે નહિ. સાખ કંઈ કર્મકારોને ખાવાનું તથા લુગડાં તથા ઓળખ પુરાં પાડશે નહિ. દેવું કહાડવાની શક્તિ જો વાપરી હોય તો મુડી મળી શકે. હાથનું જોર જો વાપર્યું હોય તો મણુ ધઉં ઉપાડી જવાય માટે હાથનું જોર તેજ મણુ ધઉં એમ કહેવું જો મૂલભરેલું છે, તેમજ, સાખ વાપરી હોય તો મુડી મળી શકે એમ છે તે ઉપરથી, સાખ તેજ મુડી એમ કહેવું તે પણ મૂલભરેલું છે.

બેંકો. સાખને લીધે થતી ધીરધારથી મોટો ફાયદો એ થાય છે કે દેશની દોલતનો વધારે ભાગ મુડી તરીકે ઉત્પાદક રસ્તે વપરાય છે. કોઈની પાસે હજાર, કોઈની પાસે પાંચસે એવી રીતે નાણાં હોય તેઓ કંઈ પોતે ધંધો કરવા નય નહિ, પણ પોતાના નાણાં વ્યાજ લેવા ખાતર બેંકોમાં મુકી આવે છે. ને તે બેંકોવાળા તે મુડીવતી વેપાર કરે છે. બેંકમાં નાણાં મુકનારા બધા માણસો કંઈ એકજ વખતે નાણાં પાછા લેવા આવતા નથી તેથી બેંકવાળા પોતાને ત્યાં મુકેલા કુલ રૂપિયાનો થોડો ભાગ લેવા આવનારને આપી શકવાને સમ્મી, બિજાનો ઉત્પાદક ઉપયોગ કરી શકે છે. આપણા દેશમાં બેંકોમાં બહુ લોકો નાણાં અનામત મુકતા નથી. પણ ઇંગ્લંડમાં તો ધણુંખરે દરેક માણસ પોતાની મહીનાની અથવા વર્ષ દહાડાની બધી આવક બેંકમાં મુકી આવે છે ને જેમ થોડી થોડી રકમનો ખપ પડે તેમ બેંકમાંથી ઉપાડી લાવે છે. એ વાત ખુલ્લી છે કે સાખ સારી હોયા વગર બેંક ચાલી શકે નહિ. કોઈપણ માણસના પ્રમાણિકપણાનો તથા તેની પાછું આપવાની શક્તિનો ભરોસો હોયા વગર લોકો પોતાની દોલત તેને સોંપશે નહિ. આપણા દેશમાં લોકો છુટક છુટક રૂપિયા શાહુકારને ત્યાં વ્યાજે મુકી આવે છે ને તે શાહુકાર તે નાણાંવતી વેપાર કરે છે તે પણ બેંકો સરખું જ છે.

જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનિયો. મોટા સાંચાઓ અથવા રેલવે બાંધવામાં એટલું મોટું ભંડોળ જોઈએ છે કે તેટલું ભંડોળ કોઈ ખાનગી માણસ ભાગ્યેજ કહાડી શકે. તેથી તેવા કામ સાર જોઈતી મુડી હજારો માણસો એકઠા મળી કહાડે છે. કેટલી મુડી જોઈશે તે કંપની ઉભી કરનારા માણસો નક્કી કરે છે. ધારો કે એક કંપની ઉભી કરવામાં આવે છે ને તે સાર ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કરવા એમ ઠરાવવામાં આવે છે. વળી એમ ગોઠવણ કરવામાં આવે છે કે આ રકમ ૫૦ રૂપિયાના ૨૦૦૦૦ શેરો કહાડીને એકઠી કરવી. તેથી જો કોઈ માણસે ૫૦ રૂપિયા બચાવ્યા હોય તો તે માણસ તે રકમ આપેથી કંપનીનો ભાગીદાર થઈ શકશે. ને તેથી આ તેની પચાસ રૂપિયાની નાની રકમ પણ ભવિષ્યમાં દ્રવ્યઉત્પાદન કરવામાં કામે લાગી જશે. જો આવી કંઈ થોજના ન હોત તો તે પચાસ રૂપિયાની રકમ તો સહેજ

કંઈ અનુત્પાદક રીતે વપરાઈ જત. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે બેઈન્ટ રોક કંપની કૃતેહમંદ થશે કે નહિ તેના આધાર તે ઉભી કરનારા તથા તેના ડાયરેક્ટરોની સાખ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે સાખને લીધે થતી ધીરધારને લીધે દેશની મુડી ખરું જોતાં વધે છે. કારણ કે ધીરધારને લીધે, દ્રવ્ય ઉત્પાદક રીતે વાપરવાને વધારે સુગમતા પડે છે. પણ ઉપર ખતાવેલી રીતો શિવાય બિજા સાધનોથી ધીરધાર થાય છે કે જોનાથી દ્રવ્યનો વિનિમય કરવો ઘણો સુગમ થઈ પડે છે, અને તેથી તેમની ચીજોની કિંમતો ઉપર ઘણી ભારે અસર થાય છે.

હુંડી. આપણે આગળના પ્રકરણમાં કહી ગયા છીએ કે પર-દેશ સાથેના વેપારમાં કંઈ હમેશાં એક દેશથી બિજે દેશ નાણાં મોકલવાની જરૂર પડતી નથી. ધારો કે એક ઇંગ્લાંડનો અ વેપારી ફ્રાન્સના અ વેપારીને રૂ. ૧૦૦૦ ના ડોયલા વેચે છે, અને ફ્રાન્સનો એક ક વેપારી ઇંગ્લાંડના એક ડ વેપારીને રૂ. ૧૦૦૦ ના ધર્લે વેચે છે. હવે જો આમ સામસામા લેણા પતાવવાની કંઈ બિજી રીત ન હોય તો (ફ્રાન્સમાંથી) અ (ઇંગ્લાંડમાં) અને રૂ. ૧૦૦૦ મોકલશે અને તેજ પ્રમાણે (ઇંગ્લાંડમાંથી) ડ (ફ્રાન્સમાં) કને રૂ. ૧૦૦૦ મોકલશે. હવે એ વાત ખુલી છે કે જો ઇંગ્લાંડમાં અ, ડ પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ લે અને ફ્રાન્સમાં ક, અ પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ લે તો પછપણ મોકલ્યા કર્યા વગર બંને માથાકુટ પતી જાય. આમ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અ અને એક ચીઠી લખી મોકલે છે જે તેમાં તે અને રૂ. ૧૦૦૦ આપવાનું વચન આપે છે અને ડ પણ રૂ. ૧૦૦૦ આપવાનું તેવુંજ લિખિત વચન ક ઉપર મોકલે છે. આ લિખિત વચનો તે હુંડી. અ પાસે ફ્રાન્સ ઉપરની રૂ. ૧૦૦૦ ચીઠી છે અને ક પાસે ઇંગ્લાંડ ઉપરની રૂ. ૧૦૦૦ ચીઠી છે. હવે તેઓ બે જણા જો આ ચિઠિયો બદલી લે તો બધું હેતું લેણું પતી જાય.

વેપારિયો આ ચિઠિયો જાતે બદલી લેતા નથી. તે કામ હુંડીના દલાલો કરી આપે છે. તેઓ જુદા જુદા દેશ ઉપરની હુંડી વેચાતી લઈ લે છે. ઉપલા કહેલા દાખલામાં અ અને ક કોઈ પોતાની પાસેની હુંડિયો બદલી લેશે નહિ. પણ અ પોતાની પાસેની હુંડી બન્ડનના કોઈ હુંડી-

ના દલાલ પાસે લઈ જરો ને તેને થોડું કમિશન આપીને તેના નાણું લઈ લેછે અને તેમજ ક પોતાની પાસેની હુંડી પારિસના કોઈ હુંડીના દલાલને વેચી દેરો. આ પ્રમાણે લગ્નના દલાલ ૧૦૦૦૦૦૦ યાની રિપિકમતના ફ્રાન્સ ઉપરના બિલો એકઠાં કરશે અને ફ્રાન્સના દલાલ ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતના ઇંગ્લાંડ ઉપરના બિલ એકઠાં કરશે. પછી તેઓ વર્ષની આખરે અથવા અમુક મુદતે તે બિલ બદલી લેશે. આમ થવાથી જાણે સાઠાથીજ બે દેશ વચ્ચે વિનિમય થયો હોય તેની રીતે નાણું મોકલવાની જરૂર પડશે નહિ.

બિહસ ઓફ એક્સચેન્જ નાણાંના ધણા વ્યાપાર બજાવેછે અને તેથી સામાન્ય કિંમતો ઉપર તેઓ અસર કરેછે. આપણા દેશમાં મુંબઈ તથા એવાં બિજાં શહેરો જેમનો યુરોપ સાથે ભારે વેપાર ચાલેછે ત્યાં ઉપર કહેલાં બિલો વાપરવામાં આવેછે. યુરોપમાં આવી તરેહના બિલો ધણા વપરાયછે. ભાગ્યેજ એક વેપારી બિજાને નાણું આપેછે. ધણુંખરૂં લેણુદેણુ ઉપર કહેલી તરેહના બિલથી એટલે અમુક મુદત પુરી થયેથી નાણું આપવાની ચીઠીથી પતવવામાં આવેછે; ત્રણ મહિનાનું બિલ તે ત્રણ મહિનાને અંતે નાણું આપવાનું વચન ને એ પ્રમાણે. હવે આનું બિલ પાકે ત્યાં લગી નાણાનાં ધણા કામ બજાવે છે. જે માણસને તે બિલ મળે તેને પોતાનેજ કંઈ ખરીદી કરવાની હોય; ધારો કે ૧૦૦૦ રૂપિયાનું એક બિલ છે ને તે બ પાસેથી તેના હાલના માલિક અ પાસે આવ્યું છે. ધારો કે હવે અને ૩ પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ નો કંઈ માલ લેવો છે. તે તે માલ લઈને તેના બદલામાં બ પાસેથી આવેલું પેલુંજ બિલ ડને આપેછે અને આપતી વખતે તે બિલ ઉપર અ પોતાની સહી કરેછે તેનો અર્થ એ કે જે બ ડને તે બિલના નાણું નહિ આપે તો હું આપીશ. હવે આ બિલ ૩ કોઈ બિજાની પાસેથી માલ લઈતેને આપે અને એ પ્રમાણે તેનું તે તે બિલ પાકે તે મુદત લગી ગમે તેટલી અરીદ્યો કરવામાં કામ લાગે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે આમ થાય છે ત્યારે આ બિલ નાણાનું કામ બજાવેછે; જ્યાં સુધી તે પાકેછે ત્યાં લગી નાણા સરખીજ તેની વેચાતું લેવાની શક્તિ છે. હવે આપણે પહેલાં સમજાવી ગયા છીએ કે જે કોઈ પણ કારણથી દેશમાં ફરતું નાણું વધું ને ખીજ બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહી તો ચીનેની કિંમતો વધવાની. કોઈ

પણ ચીજનું મૂલ્ય (અથવા વિનિયમ શક્તિ) તેના ખપ અને તેની છત સરખી થવાથી નક્કી થાયછે; જો છત વધીતો ખપ વધારીને છત સરખો કરવા માટે મૂલ્ય ઉતરશે. આમ બિજી બધી ચીજોના સંબંધમાં અનેછે, તેમ નાણાંના સંબંધમાં પણ અનેછે. ન્યારે દેશમાં નાણાની છત વધી પડેછે, ત્યારે જો બિજી બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહી હોય તો નાણાનું મૂલ્ય ઘટવાનું, તેની વિનિયમ શક્તિ ઓછી થવાની, અને કિંમતો ચઢવાની. હવે ઉપર કહેલી રીતના બિલોની કિંમતો ઉપર શી અસર થાય છે તે સહેલથી માલુમ પડશે; આપણે હમણાંજ સમજાવી ગયા કે તે બિલ પાકે છે તે મુદત લગી નાણાંને બદલે વપરાય છે; અર્થાત્ કે આવા બિલોના વાપરથી દેશના ચલણી નાણામાં તેટલો વધારો થયો હોય તે સરખી અસર થાયછે. જે બધું કામ આ બિલોથી થાય છે તે જો રોકડ નાણાંથીજ કરવું પડતું હોય તો બે માંથી એક વાત થવી જોઈયે; કાંતો તેટલું નાણું ચલણમાં વધારવું જોઈયે અથવા તો સામાન્ય કિંમતો ઉતરવાની. એટલે આવા બિલોથી કાંતો સામાન્ય કિંમતો વધે અથવા તો ઉતરી જતી અટકે.

નોટો. નોટોથી પણ કિંમતો ઉપર બિલ સરખીજ અસર થાયછે. નોટો કહાડવાથી દેશમાં નાણાં વધ્યાં હોય તેવીજ અસર થાયછે. નોટો તે અમુક રકમ આપવાનું લિખિત વચન છે. બિલ એક એક્સચેન્જ અને નોટ વચ્ચે ફેર એટલો કે બિલના નાણાં બતાવેલા અમુક વખતે મળી શકે, પણ નોટના નાણાં તો માર્ગેથી જોઈયે ત્યારે મળી શકે. નાણાં બદલે નોટો વાપરવી કેટલી સારી પડેછે તે મુંબઈ જેવા ગામમાં સહેજ માલુમ પડી આવેછે. સરકારની સાઉકારીમા લોકોને પૂરું વિશ્વાસ હોય છે તેને લીધે, નોટોની વચ્ચાનું લેવાની શક્તિ નાણાંની બરોબર હોયછે. ઇંગ્લાંડમાં સરકારી નોટો શિવાય વળી ખાનગી બેંકોને નોટો કહાડવાનો અખત્યાર આપેલા હોયછે. તે કહાડનારા સરાશોની સાઉકારીમાં લોકોને બરોસો હોવાને લીધે તે નાણાંને બદલે વપરાયછે. આવી નોટ કહાડનારાઓને માંગણી કરેથી પોતાની નોટને બદલે સરકારી નોટ અથવા સોનું આપવું એવી સરકારથી તેમના ઉપર ફરજ નાંખેલી હોયછે. પણ આવા ધારાથી કંઈ તે બેંકોને પોતે કહોડેલી બધી નોટો જેટલાં નાણાં રાખવાં પડતાં નથી. બધા

લોકો કંઈ સામઠા માંગણી કરવા આવતા તથી. એટલે કહાડેલી ના-
ટોના $\frac{૧}{૩}$ જેટલું રોકડ રાખ્યું હોય તો એકનું કામ બરોબર ચાલી શકે
છે. આ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડમાં ૩૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની એક નોટોનું
ચલણ છે. અને તે સંબંધી આવતી માંગણીઓ પુરી પાડવા
સારૂં એકાને આશરે ૧૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાનું રોકડ રાખ્યું પડેછે.
એટલે બાકીના ૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા દેરાના ચલણમાં વધ્યા. જે
૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની નોટો બંધ કરવામાં આવી હોય તો કાંતો સા-
માન્ય કિંમતો ઘટશે અથવા તો ૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું
સોનું દેશના ચલણમાં વધાર્યું જોઈએ. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જે નોટો
કહાડવામાં આવે પણ તેટલાજ નાણાં ચલણમાંથી ખેંચી લેવામાં
આવે તો તે નોટો કહાડવાથી કિંમતો ઉપર કંઈ અસર થશે નહિ. કારણ
કે તેથી દેશના ચલણમાં કંઈ વધારો ઘટાડો થશે નહિ. પણ જે
નોટો કહાડવાની સાથે તેટલું નાણું ચલણમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે
નહિ તો સામાન્ય કિંમતો કાંતો વધશે અથવા તો ઘટતી અટકશે.

ચેકો, હુંડિયો વિગેરે. ચેક તેમજ હુંડી તે અમુક માણસને અમુક
રકમ આપવાનો સરાફ ઉપર હુકમ હોયછે. જેના નામના ચેક હોય તે
માણસ જે બધા, સરાફ પાસે જઈ એકદમ ચેકના નાણાં કરે તો તેથી
કંઈ કિંમતો ઉપર અસર થશે નહિ. પણ હમેશાં ચેકના નાણાં કર-
વામાં આવતાં નથી પણ જે માણસના નામનો ચેક હોય તે માણસ, તે
પોતાના સરાફને આપેછે. આમ થવાથી ચીજોની કિંમતો ઉપર શી
અસર થાયછે તે આપણે તપાસીએ. ધારો કે એ નો સરાફ કુ છે; એ
૧૦૦ રૂપિયાનો એક ચેક અને લખી આપેછે બનો સરાફ ડ છે.
આ ચેક તે કુની સરાફી દુકાન ઉપર અને ૧૦૦ રૂપિયા આપવાનો
હુકમ છે. બ આ ચેક કુની દુકાને લઈ જતો નથી પણ તે પોતાના
સરાફ ડને પોતાને ખાતે તે ચેક આપી દેછે. હવે ધારો કે તેજ દિવસે
અ કે જેનો સરાફ ડ છે તે અને ૧૦૦ રૂપિયાનો ચેક લખી આપેછે
ને અને સરાફ ક હોવાને લીધે તે તે ચેક કુની દુકાને પોતાને ખાતે
બરી દેછે. હવે ત્યારે ડ સરાફ પાસે ક ઉપરનો ૧૦૦ રૂપિયાનો ચેક
છે અને ક સરાફ પાસે ડ ઉપરનો ૧૦૦ રૂપિયાનો ચેક છે. આ બે
સરાફ તે ચેકો બદલી લેછે. અને તેથી એક સરાફને બિજા સરાફને

નાણું આપવા કરવાનું કામ બિલકુલ કરવું પડતું નથી. આપણે અહિં હુંડિયો અમુક મુદતની લખાય છે જેમ કે દશ દિવસની, મહીનાની અથવા બે મહીનાની એ પ્રમાણે. એટલે તેટલી મુદત થયેથી તે હુંડી પાકે છે ને તેનાં નાણાં મળે. પણ આ હુંડિયો પાકે છે તે મુદત લગી બિલ્સ એમ્પ્લોઈમેન્ટની માફક એક બિલ્ડને આપણે થઈ નાણાંનું કામ સારે છે. અને જેમ તે ખીણો અમુક કમિશન આપ્યાથી વટાવાય છે તેમ મુદતની હુંડી લોકો તેરીખ આપી વટાવે છે. વળી ગામડાઓમાં જો કે એક લખાતા નથી, તો પણ મોઢે મોઢે એક જેવું ધીરધારથી કામ થાય છે. ગામમાં સાઉકાર એક બે હોય છે તેની મારફત બધી લેવડદેવડ થાય છે. જો એક એક પીળને પોતાનો બજાર વેચે ને બેઉનાં ખાતાં સાઉકારને ત્યાં હોય તો સાઉકારને ત્યાં જ મા અરચ થઈવેચાણુ થાય છે ને રોકડી કિંમત આપવી પડતી નથી.

લંડન શહેરમાં જુદી જુદી એકો ઉપરના એકો અને ખિલોના હિસાબ પતાવવાનું એક ખાતું છે કે જ્યાં દરરોજ હિસાબ પતાવવામાં આવે છે. બધા શરારો આખા દિવસમાં પોતાને ત્યાં આવેલા ખિલો તથા એકો આ એમ્પ્લોઈમેન્ટમાં મોકલાવે છે અને તેને બદલે તેટલાજ મૂલ્યના પોતાના ઉપરના ખિલો તથા એકો લે છે. આવી રીતે દરવર્ષે ૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતના એકોનો બદલો કરવામાં આવે છે અને આ બદલો કરવામાં નાણાંનો જરા પણ ખર્ચ પડતો નથી.

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે એકો વાપરવાથી તથા હિસાબ પતાવવાની આવી એમ્પ્લોઈમેન્ટ હોવાથી દેશના ચલણમાં ખર્ચ જોતાં મોટો વધારો થાય છે કારણકે દરવર્ષે ૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું વેચાણ લેવાણુ એક પણ પાઈ આપ્યા લીધા વગર એકોના સાધનથી થાય છે. તેથી જો વેચાણુ લેવાણુ તેટલુંજ થતું હોય અને એક અથવા ધીરધારનું એક-બુંજ લોકો સાધન વપરાતું બંધ થાય તો, નાણાંનું મૂલ્ય વધી જાય અને સાધારણ કિંમતો ઉતરે; કારણ કે હાલ જે ધણો વેપાર એકોથી થાય છે તેને મોટે સોના રૂપાના શિક્કા વાપરવાની જરૂર પડે.

નામાની રીત. ધારોકે એ અ પાસેથી ૫૦ રૂપિયાના કોયલા લે છે અને એ અ પાસેથી ૫૦ રૂપિયાનું લોટું લે છે. હવે એક બિલ્ડ ઉપર ૫૦ રૂપિયાની હુંડી અથવા બિલ્ડ લખવાને બદલે એ પોતાના ચોપડામાં

અને નામે રૂપિયા ઉધારે છે. અને બે પોતાના ચોપડામાં અને નામે ૫૦ રૂપિયા ઉધારે છે. આવી રીતે દરેકને બિજનું ૫૦ રૂપિયાનું દેવું છે. એમ જોઈ તે એક બિજનું દેવું વળી ગયું એમ કબુલ કરે છે. અને આવી રીતે નાણાંનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

ધીરધારથી કિંમતો ઉપર અસર થાય છે, ધીરધાર ક્યા રૂપમાં થાય છે તેની કંઈ અસર થતી નથી. નોટ, ચેક, હુંડી અથવા બિલ એક એકસએક જાતેજ કંઈ સાખ નથી પણ તે સાખ છે એમ જાપન કરે છે. સાખથી ધીરધાર થવાને લીધે નાણાંનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી અને તેથી કિંમતો ઉપર અસર થાય છે.

સાખથી વેચાણું લેવાની શક્તિ આવે છે તે વિષે. વળી સાખનો ખીજી રીતે ઉપયોગ કરવાથી થોડા મુદત લગી કિંમતો ઉપર ભારે અસર થાય છે. સાખ જે દરેક માણસ તેનો ઉપયોગ કરે છે તેની વેચાણું લેવાની શક્તિ ઘણી વધારે છે. જે દરેક ચીજને નાણાં વડેજ વેચાતી અપાતી લેવાતી હોય તો વેપાર ઘણોજ થોડો ચાલે. ધારો કે એક કાપડના સાંચાવાળાની રૂની મોટી ખરીદી કરવાની ઇચ્છા છે. તેને પોતાને ખબર હોય કે તે ખરીદી કરવાને મારી પાસે રોકડ નાણું નથી; ને તેથી તે રૂના માલિકને ૩ અથવા ૫ મહિનાની મુદતનું બિલ એક એકસએક આપે છે. તે મુદત પૂરી થયેથી પણ જે તેની પાસે પુરતાં નાણાં નહિ આવ્યાં હોય તો જે તેની સાખ સારી હશે તો તે પેલું બિલ અમુક રકમ આપેથી પાછું બિજી વધારે મુદત લગીનું તાણું કરી શકશે. એ વાત તો ખરી છે કે સાખથી આવતી વેચાણું લેવાની શક્તિનો કેટલાક લોકો ખોટો ઉપયોગ કરશે અને માથે એવું દેવું ચઢાવશે કે તે પોતે ભાગ્યેજ આપી શકે; પણ સાખને લીધે થતી ધીરધાર વગર વેચાણું લેવાણું ઘણું એકાધું થઈ જાય ને કેટલીક તરેહનો વેપાર તો બિલકુલ બંધ થઈ જાય. આવી તરેહથી જ્યારે કેટલુંક વેચાણું જે ખીજી રીતે થઈ શકે નહિ તે સાખને લીધે થાય છે ત્યારે એ વાત તો ખુલ્લી છે કે સાખને લીધે ચીજોનો ખપ વધે છે. પણ આપણે ઘણી વખત બતાવી ગયા છીએ કે જે કોઈ પણ કારણથી ચીજોનો ખપ વધ્યો તો તેમની કિંમતો વધવાનું વલણ થવાનું. તેથી સાખ માણસોની વેચાણું લેવાની શક્તિ વધારવાને લીધે ચીજોની કિંમતો વધારવાનું વલણ કરે છે.

જે સીજેની છત પરિમિત હોય તેમની કિંમત ઉપર સાખની સહથી વધારે અસર થાયછે. એ વાત ખરી છે કે જે સીજેની છત વધારી શકાય તેમની કિંમત ઉત્પાદનખર્ચ ખરેખર થવાનું વલણ થાયછે. પણ જે સીજેની છત અસાધારણ કારણોને લીધે ઝાઝી થઈ જશે એમ ધારવામાં આવે તેવી સીજેની ઘણી વખતે સદો કરવાના વિચારથી ભારે ખરિદિયો કરવામાં આવેછે. આવા પ્રસંગમાં જે સીજેની છત બિલકુલ વધારી શકાય તેમ હોતું નથી તેની કિંમતોની માફકજ આવી સીજેની કિંમત નક્કી થાયછે. સને ૧૮૧૯ માં હંગ્લાંડમાં કેટલાક કલિયાએ ભારે સદો મારવાના વિચારથી ધાન્યની ખુબ ખરીદી કરીલીધી. કારણકે તે વર્ષે સારો પાક પાકશે નહિ તે ધાન્ય ખુબ માધું થશે એવી ધારણા કરવામાં આવી હતી. આવી મોટી ખરીદીથી ધાન્યની કિંમત વધવા લાગી અને આવી રીતે સદો કરનારા માણસોની ધારણા જે પાર પડી હોત તો તેઓ લખેરાશી થઈ ગયા હોત. પણ ખરેખરે શું થયું તે આપણે તપાસિયે. આ કલિયાએએ ધાન્ય લીધું તેને બદલે બિલ્સ ઓફ એંક્સચેન્જ આપ્યાં તે એવી આશાએ કે તેમની મુદત પુરી થશે તે પહેલાં ચઢી ગયેલી કિંમતે ધાન્ય વેચી નાંખીશું અથવા તો તેથી પણ વધારે નફો લેવાની આશાએ તે બિલો પાછાં તાળે કરી શકીશું. પણ જો કે હંગ્લાંડમાં ઘઉંનો પાક ઘણેજ ખરાબ ઉતર્યો તો પણ અમેરીકામાં ઘઉંનો અસાધારણ વધારે પાક થયો. અમેરીકામાં ઘઉંની કિંમત ઘણીજ ઉતરી ગઈ અને અમેરીકાથી તરત જથ્થાંધ ઘઉં હંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યા; આ કારણને લીધે ધાન્યની કિંમત ઘટવા માંડી. આમ થવાથી ઉપર પ્રમાણે સદો કરનારા વેપારિયોમાંનાં ઘણા પોતાનું દેવું પૂરું કરી શક્યા નહિ અને કેટલાએકે ભારે દેવાળાં કહાડ્યાં.

જો બહુ સહેલથી ધીરધાર થઈ શકતી હોય તો તેથી કિંમતો ઉપર કેવી ભારે અસર થાય તે કેહેવું મુશ્કેલ છે, પણ જ્યારે ધીર ખુબ છુટથી મજવાના કારણથી કિંમતો ઉત્પાદનખર્ચથી ઘણી ઉંચે ચઢી જાય ત્યારે સદો કરનારા માણસોની આશા પૂર્ણ થતી નથી અને ઘણા વેપારિયો પોતાના બિલનાં નાણાં આપી શકતા નથી. આમ થાયછે ત્યારે વેપારમાં એકદમ દાટ વળી જાયછે. અને કેટલીક મુદત

લગી તમામ ધીરધાર ખીલકુલ અંધ પડી જાયછે. આમ થાયછે ત્યારે ધણા વેપારિયો ભાગેછે કારણ કે અંધી ધીરધાર અંધ થવાને લીધે તેઓ ખિલો તથા હુંડિયો તાજી કરી રાકતા નથી. વેપારિયો તેમજ લોકો, ખિલો તથા હુંડિયો લેવાનું કષ્ટલ કરતા નથી; નાણાંની માંગણી વધેછે; અને તેથી કિંમતો પેહલાં ઉત્પાદનપ્રચરથી જોટલી ચઢી ગઈ હતી તેટલીજ ઉત્પાદનપ્રચરથી ઉતરી જાયછે. આ ઉપરથી જ-ણાય છે કે જ્યારે સાખની વેચાણ લેવાની શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને કિંમતો સ્વભાવિક હદથી ધણી ચઢાવી દેવામાં આવે ત્યારે વેપારમાં ભારે દાટ વળવાનો સંભવ છે અને પેહલાં ધીરધાર જોટલી વગર વિચારે થતી તેટલીજ ઓછી થઈ જાયછે.

વટાવી નાણાં ફરાય તેવું અને નાણાં નહિ મળી શકે એવું કાગળનું ચલણ. આપણા દેશમાં જે કાગળોની નોટો ચાલેછે તેના જોઈએ તે વખતે નાણાં મળી શકે તેમ છે કારણ કે માંગણી કરેથી તેમાં લખેલી રકમ આપવાને સરકારે વચન આપેલું છે. આમ છે તેથી આપણું કાગળનું ચલણ વટાવાય તેવું ઓછું જોઈએ તે વખતે નાણાં કરી રાકાય તેવું છે. પણ કેટલાક દેશોમાં કાગળનું ચલણ હોય છે ને તેનાં માંગણી કરેથી નાણાં આપવાને સરકાર અંધાતી નથી. સને ૧૮૮૩ સુધી ઇટાલી દેશમાં આમ હતું તથા અમેરીકામાં પણ એવી તરેહની નોટો હતી. આવી નાણાં નહિ મળી શકે એવી નોટોની અસર વિચારતાં પેહલાં એ જોઈએ જોઈએ કે તેમને લેણદેણમાં આપેથી લેવીજ જોઈએ એમ સરકારે ઠરાવ્યું છે કે કેમ. ઓછું નાણાં નહિ મળી શકે એવી કાગળની નોટો સરકાર ચલાવે પણ એમ ઠરાવે કે લોકો લેણદેણમાં તે નોટો રૂપિયાને બદલે લેવાને અંધાયેલા નથી અથવા તો એમ ઠરાવે કે તે લેવાને અંધાયેલા છે. જો નાણાં નહિ મળી શકે એવી નોટોના સંબંધમાં એમ ઠરાવ્યું હોય કે લોકો લેણદેણમાં આપવામાં આવે તો તે લેવાને અંધાયેલા છે તો સરકારને પોતાના લેણદારોને મરજી આવે તેટલા છેતરવાની તક મળેછે અને દેશમાં નાણાં સંબંધી ભારે ગરબડ થાયછે. વળી આપણા દેશની માફક જો નોટો નાણાં

મળી શકે એવી હોય ત્યારે તો સરકાર એક સ્વભાવિક હદથી વધારે નોટો કહાડી શકે નહિ કારણ કે જે વધારે નોટો કહાડવામાં આવે તો લોકો તરત તે નોટો સરકારી એકમાં પાછી આપી તેને બદલે નાણું માંગશે. પણ નાણું સરકાર પાસેથી નહિ મળી શકે એવી નોટોના સંબંધમાં તો તે કહાડવા ઉપર કંઈ હદ રહેતી નથી. અને વળી જે તે નોટો લેવાને લોકો બંધાયેલા છે એમ ઠરાવું હોય ત્યારે તો કંઈ વાતજ કરવી નહિ. પછી તો સરકાર પોતાના સધળાં દેવાં તેવી નોટો વતી પતાવશે. સરકારી કંટ્રાક્ટરોને પણ તેમના કામ બદલ તેવીજ નોટો મળશે. આવી તરેહની નોટો કહાડવાની કંઈ હદ રહેતી નથી એ વાત, અમેરિકામાં થોડા મહિનામાં ૪૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની નોટો ચલણમાં આવી હતી એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આવી તરેહની નાણું નહિ મળી શકે એવી નોટો પણ જે કંઈ હદથી કહાડવામાં આવે ને લોકોને ભરોસે હોય કે થોડી મુદતમાં કામ સરેથી સરકાર પાછું તે ચલણ બંધ કરી દેશે તો તેવી નોટો પણ લોકો નાણુંની માફકજ ખુશીયો લે. પણ જ્યારે આવી નોટો હદ ઉપરાંત કહાડવામાં આવે ત્યારે અમેરિકામાં થયું તે પ્રમાણે તેમની કિંમત ઉતરી જાય. સને ૧૮૯૯ માં ૧૩૨૦ રૂપિયાની નોટના બજારમાં ૧૦૦૦ રૂપિયાજ મળતા. એટલે જે આવી નોટો રૂપિયા બદલ લોકો લેવાને બંધાયેલા છે એમ ઠરાવું હોય તો સરકાર તથા લોકો પોતાના લેણદારને ૧૩૨૦ રૂપિયાના દેવા બદલ ૧૩૨૦ રૂપિયાની નોટ આપે, પણ તેની ખરી કિંમત તો ૧૦૦૦ રૂપિયા થયેલી એટલે તેને ૩૨૦ રૂપિયા જેટલું નુકશાન કરે. આમ થાય ત્યારે જે મ ચલણની કિંમત ઘટવાની તેમ ચીજોની નામની કિંમત વધવાની. કારણ કે એક દસ રૂપિયાની કિંમતની ચીજની તેની કિંમત વેપારી ૧૩ રૂપિયા કહેશે કારણ કે તે એમ જાણે છે કે મને ૧૩ રૂપિયા નહિ મળે પણ ૧૩ રૂપિયાની નોટ મળશે કે જેના બજારમાં લગભગ ૧૦ રૂપિયા આવશે. એટલે જે કે તે ચીજની ખરી કિંમત તો દસજ રૂપિયા રહી પણ નામની કિંમત વધીને તેર રૂપિયા થઈ.

પણ જે નાણું નહિ મળી શકે એવી નોટો લોકો લેવાને બંધાયા છે એમ ઠરાવું ન હોય ત્યારે તેવી નોટથી કોઈને કંઈ નુકશાન અથવા ગેર ધનસાફ થતો નથી. કારણ કે એમ છે ત્યારે તો પોતાની ખુશી

આવે તો કોઈ નોટ લે નીકર કહિ શકે કે મારે તો રૂપિયાજી જોઈયે. આમ હોવાથી સ્ત્રીજોની નામની કિંમત પણ ચઢશે નહિ; કારણ કે પછી કિંમતો તે નોટોમાં ગણવાની કંઈ જરૂર નથી. ફક્ત તેવી નોટોથી સરકારની સાખ ઘટશે. જેમ સરકારની સાખ ઘટતી જશે તેમ તે નોટોની કિંમત ઘટતી જશે. સને ૧૯૯૨ માં ફ્રાન્સમાં રાજ્યની ભારે ઉલ્લથપાલથ થઈતે વખતે આવી તરેહની નાણાં નહિ મળી શકે તેવી નોટો કહાડી હતી. તેની કિંમત ઓટલી તો ઘટી ગઈ હતી કે હજાર દોડ હજાર રૂપિયાની કિંમતની નોટનો કોઈ એક કાશીનો ખાલો પણ વેચાતો આપતું નહિ. આપણા દેશમાં તો નાણાં તરત મળે શકે એવી કાગળની નોટો છે અને સરકારની સાખમાં લોકોને ભરોસો છે એટલે તેમની કિંમતમાં જરાપણ ઘટાડો થવાનો સંભવ નથી.

ધીરધારની સામાન્ય કિંમતો ઉપરની અસર ફાયદાકારક છે. જ્યારે ધીરધાર હદસર કરવામાં આવેછે ત્યારે તો બેરાક કિંમતો ઉપરની તેની અસર લોક સમસ્તના સામાન્ય સ્વાર્થને ફાયદાકારક થઈ પડે છે. કારણ કે સામાન્ય કિંમતોમાં જે ભારે ફેરફાર થવાને લીધે ઉત્પાદનમાં હરકત આવેછે અને તેથી વેપાર સંબંધી સઘળા કામોમાં ગડબડ થઈ જાય છે તેવા ફેરફારો, ધીરધારને લીધે થતા ઓટકે છે. આપણે ધણી વખત કહી ગયા કે જેમ વધારે વેચાણ લેવાણ તેમ વધારે નાણાંની જરૂર પડવાની; અને નાણાં અથવા નાણાંને બદલે ચાલે એવી કંઈ સીજ જો ન જડી તો કિંમતો ઉતરવી જોઈયે. પણ જેમ વેચાણ લેવાણ વધતું જાયછે તેમ બિલો તથા હુડી વિગેરેની સંખ્યા વધવાની અસર થાયછે. જો કોઈ વેપારી પહેલાં કરતાં બમણી સીજ વેચાતી આપે લે તો તે પહેલાં કરતાં ઘણાં વધારે બિલો લખવાનો, તેમજ વધારે બિલો તેને મળવાનાં. એટલે જેમ વેપાર વધતો જાયછે તેમ એની મેળે ધીરધાર વધતી જાયછે. જ્યારે વેપાર મંદ પડેછે ત્યારે આથી ઉલટી અસર થાયછે; કારણ કે જ્યારે વેચાણ લેવાણ ઓછું થાયછે ત્યારે પહેલાં કરતાં થોડાં બિલો વાપરવામાં આવેછે. જો ધીરધારનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય નહિ તો જેમ વેપાર વધતો જાય તેમ સામાન્ય કિંમતો ઘટતી જાય અને વેપાર મંદ હોય ત્યારે કિંમતો ચઢે. પણ સામાન્ય કિંમતોમાં થતા ભારે ફેરફાર ઓટકાવવામાં ધીરધાર ધણી ફાયદાકારક અસર કરેછે.

કાગળના ચલણની પ્રત્યક્ષ કિક્ષાયત. આપણે ઉપર કહી ગયા કે કોઈ પણ દેશનું કાગળનું ચલણ થોડે ઘણું દરજ્જે નાણાનું કામ સારે છે; નોટો, ચેકો અને બિલો વપરાતાં બંધ પડે તો સોના તથા રૂપાના શિક્ષા ધણા વધારે જોઈયે. માટે ધીરધારના આવા સાધનો વાપરવામાં કિક્ષાયત છે. કારણ કે કાગળજેવી નજીવી વસ્તુ સોના તથા રૂપા જેવી ઘણી કિંમતી વસ્તુઓને બદલે વાપરી શકાય છે. રૂ. ૧૦૦૦ ની નોટ જો કાગળની બનાવવામાં આવે છે તેને તૈયાર કરવાનું ખર્ચ એક આનો પણ નહિ પડતો હોય; તેનું નૈસર્ગિક મૂલ્ય ઘણું જ ઓછું છે. પણ સાખને લીધે તેનામાં વેચાણું લેવાની જે રાશિ આવે છે તેથી તે તેના માલિકને ૧૦૦૦ રૂપિયા જેટલી જ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. ધીરધાર અને કિંમતો ઉપર તેની અસર.

૧. સાખ તે શું?
૨. કોઈપણ માણસની અથવા દેશની સાખ શા ઉપરથી પર આવે છે?
૩. પાછું આપવાની રાશિ રિવાય બિજા કયાં કારણોથી જુદા જુદા દેશમાં વ્યાજના દર જુદા હોય છે.
૪. સાખ તેજ સુડી એમ કહેવું શા માટે ખૂલ બરેલું છે?
૫. સાખથી થતી ધીરધાર દ્રવ્ય ઉત્પાદનને કેવી તરેહની મદદ કરે છે?
૬. બેંકોથી કેવી રીતે દ્રવ્ય ઉત્પાદક રીતે વાપરવાનું ઉત્તેજન મળે છે?
૭. જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનિયોથી ઉત્પાદક રીતે વપરાતું દ્રવ્ય કેવી રીતે વધે છે?
૮. બેંકો તેમજ જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનિયોનો આધાર સાખ ઉપર રહેલો છે એમ બતાવો?
૯. બિલ ઓફ એક્સચેન્જ એટલે શું? તે વડે દ્રવ્યનું વિનિમય કેવી રીતે સુગમ થઈ પડે છે.
૧૦. બિલ નાણાનું કામ કેવી રીતે સારે છે તે સમજાવો.
૧૧. બિલ ઓફ એક્સચેન્જના રૂપમાં ધીરધાર, કિંમતો ઉપર શી અસર કરે છે?
૧૨. ધીરધારથી શા માટે ચીજોની કિંમતો વધવાનું વલણ થાય છે?

૧૩. ચેકો તથા હુંડિયો ઝમટલે શું? બિલ ઝાંફ ઝમ્ફસચેન્જ અને તેમના વચ્ચે શો ફેર?

૧૪. ચેકો, બિલો, હુંડી વિગેરે ધીરધારના સાધનો વપરાતાં બંધ થાય તો શું પરિણામ થાય ?

૧૫. બેંકનોટ તેમજ સરકારી નોટ ઝમટલે શું?

૧૬. નોટ અને બિલ ઝાંફ ઝમ્ફસચેન્જમાં શો ફેર?

૧૭. સરકારી નોટોની વેચાણું લેવાની શક્તિ નાણાં જટલીજ છે તેનું કારણ શું?

૧૮. ચેકો નાણાંની બદલ કેવી રીતે કામ સારે છે ?

૧૯. વિનાયતમાં હિસાબ સાફ કરનારી ઓપીસ કેવી રીતે અને શું કામ કરે છે ?

૨૦. નામા ઉપરથી હિસાબ પતાવવાથી કેવી રીતે નાણાં વગર ચાલે છે ?

૨૧. સાખથી કેવી રીતે માણસોની વેચાણું લેવાની શક્તિ વધે છે ?

૨૨. આવી રીતે વેચાણું લેવાની શક્તિ વધવાથી કિંમતો ઉપર શી અસર થાય છે ?

૨૩. કઈ વર્ગની સીબોની કિંમત ઉપર ધીરધારની સૌથી વધારે અસર થાય છે ?

૨૪. કેટલીક વખતે વેપાર ઝમ્ફદમ સ્તબ્ધ પડી જાય છે તેનું કારણ શું?

૨૫. આમ થવાથી ધીરધાર ઉપર શી અસર થાય છે ?

૨૬. વટાવાય એવી અને ન વટાવાય એવી નોટો ઝમટલે શું?

૨૭. વટાવાય નહિ એવી નોટોને અગે શા ભય રહેલા છે ?

૨૮. વટાવાય નહિ એવી નોટો લોકો લેવાને બંધાયેલા છે એમ ઠરાવવામાં આવે તો તેથી શી ખરાબ અસર થશે ?

૨૯. આમ કરવાથી કિંમતો ઉપર શી અસર થવાની ?

૩૦. આવી તરેહની નોટો ક્યારે જુકરાનકારક થઈ પડે નહિ ?

૩૧. વટાવાય નહિ એવી નોટો લોકો લેવાને બંધાયેલા નથી એમ ઠરાવ્યું હોય તો તેથી શી અસર થાય છે ?

૩૨. વટાવી શકાય એવી નોટોનું ચલણ તેની સ્વભાવિક હદ ઉપરાંત વધારી શકાય ? ને ન વધારી શકાય તો શા કારણથી ?

૩૩. વઠાવી શકાય એવી નોટોના સંબંધમાં તેવી કંઈ હદ રહે કે નહિ ?
૩૪. સામાન્ય કિંમતોમાં થતા ફેરફાર ધીરધાર કેવી રીતે અટકાવે છે ?
૩૫. કાગળના ચલણમાં શી પ્રત્યક્ષ કિફાયત છે ?

૧. એક માણસ એક નોટ ખોટી બનાવે છે. શું તે આમ કરવાથી દેશના દ્રવ્યમાં વધારો કરે છે ?

૨. હું ૧૦૦૦૦ રૂપિયા મારા શરાફને ત્યાં રાખી મુકુલું ને વાપરતો નથી એટલા માટે શું હું નિર્દય કહેવાઈ ?

૩. કોઈ શરાફ પોતાની એક ૧૦૦૦ રૂપિયાની નોટ બાળી મુકે તો તેથી શું તે તેટલો ગરીબ થાય ?

૪. કોઈ શરાફ પોતાની નોટો કહાડવાથી પૈસાદાર થઈ શકે ?

૫. હુંડિયો લખવાથી કોઈ માણસ પૈસાદાર થઈ શકે ?

પ્રકરણ ૩ કરવિષે.

કર નાખવાની જરૂર. સરકારનું અરે કામ જનમીત્રકતનું રક્ષણ કરવાનું તથા બધાની સરખી સ્વતંત્રતા જાળવવાનું છે. આ કામો ધણું અર્થે અમ્યા શિવાય થઈ શકે નહિ. આ અર્થે પુરો પાડવાને માટે કર નાખવાની જરૂર છે, કરો કેવી રીતે નાખવા અને કયા વર્ગો ઉપર નાખવા તે વિષેની તકરારમાં હમેશાં ઘણા લોકો ભાગ લે છે. હાલમાં હવે એ વાત માન્ય કરવામાં આવી છે કે જે દરેક માણસ, પોલીસ, લશ્કર, ઇનસાફની કોરટોવિગેરેથી અપાયેલું રક્ષણ ભોગવે છે તેને તે ચલાવવાના અર્થમાં કંઈ ભાગ આપવો જોઈએ. કોઈ પણ વર્ગ કરમાંથી બાતલ હોવો ન જોઈએ; કરથી એકઠાં કરેલાં નાણાંનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તેને પસંદ નથી એ કારણસર કરમાંથી કોઈ પણ માણસને બાતલ કરવામાં આવતો નથી.

એડમ સ્મિથના કર નાખવા વિષેના ચાર નિયમો. એડમ સ્મિથે કર નાખવા વિષેના ચાર નિયમો બતાવ્યા છે કે જે બરોબર પાળવાથી કર આપનારને ઝાઝામાં ઝાઝી હરકત થશે અને સરકારમાં વધારેમાં વધારે ઉપજ આવશે. આ ચાર નિયમો અહીં પુરે-પુરા ટાંકવા સાફ ઘણા લાંબા છે. તેમનો ટુંકામાં સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. દરેક માણસે રાન્યના સંરક્ષણ નીચે પોતે જે આવક ભાગવતો હોય તેના પ્રમાણમાં, રાન્યની ઉપજમાં ભાગ આપવો જોઈયે.
૨. કર નક્કી હોવા જોઈયે; અનિયમિત હોવા જોઈયે નહિ. કર આપવાનો સમય, પ્રકાર તથા અવેજ કર ભરનારને અને બિજા દરેક માણસને ખુલ્લું અને સ્પષ્ટ ખબર હોવું જોઈયે.
૩. દરેક કર એવે વખતે અને એવી રીતે ઉધરાવવો કે તે ભરનારને તે કર આપવાની સૌથી વધારે સમ્મવડ પડે.
૪. દરેક કર એવી યુક્તિથી નાખવો કે, સરકારી ત્રિજોરીમાં જેટલું આવે તેથી લોકોના ગજવામાંથી જેમ અને તેમ બહુજ થાકું વધારે નીકળે.

પેહલો નિયમ લગાડવા વિષે. પેહલો નિયમ દરેક કરના સંબંધમાં પાળી શકારો નહિ. દરેક કર, કર ભરનારની આપવાની શક્તિના પ્રમાણમાં નાંખી શકારો નહિ. ધારો કે ૧ માણસનું કુટુંબ છે અને તેમનું ખરોખર પુરું થઈ શકે એટલીજ તેમની આવક છે. હવે એક ૩ માણસનું પૈસાદાર કુટુંબ હોય તેના જેટલીજ અથવા બલકે તેથી વધારે પણ આહ પેલું ગરીબ કુટુંબ વાપરશે. એટલે તે ગરીબ કુટુંબ પેલા પૈસાદાર કુટુંબના કરતાં આહ ઉપરની જકાતમાં વધારે ભાગ ભરશે; અર્થાત્ આહ ઉપરના કરમાં પૈસાદાર કુટુંબના કરતાં ગરીબ કુટુંબ પોતાની આવકના પ્રમાણમાં વધારે ભાગ ભરે છે. આવી તરેહની અસમાનતાને સાફ કોઈપણ રાન્યકર્તાથી ગોઠવણ થઈ શકવી અશક્યજ છે. જે તેમ કરવામાં આવે તો હજારો અમલદારો આવી તરેહના જુદા જુદા દાખલાઓ તપાસવામાં રોકવા પડે; અને તે કરથી આવેલી ઉપજ ઘણી ખરી તે અમલદારોના પગાર આપવામાંજ વપરાઈ જાય; એટલે એક સમિયનો પહેલા નિયમ અમલમાં લાવવા જતાં, સરકાર તેનો એથી નિયમ તોડશે. કર નાખવામાં સમાનતા કેઈ એક અમુક કર ઉપર ધ્યાન આપવાથી લાવી શકાય નહિ, પણ જુદા જુદા વર્ગના માણસો કરોમાં જે કુલ રકમ આપે તે, તેઓ જે આવક ભાગવતા હોય તેના પ્રમાણમાં હોય એવી ગોઠવણ કરવાથી આણી શકાય. એટલે જે લોકો ઉપર કોઈ અમુક કરનો બોજો વધારે પડતો હોય તેમના ઉપર બિજા કરનો

બાળે થોડા આવે એમ કરવું. ઉપલા આપેલા દાખલામાં જો કે પૈલું મરીબ કુટુંબ પૈસાદાર કુટુંબના કરતાં પોતાની આવકના પ્રમાણમાં આહ ઉપરની જકાતમાં વધારે ભાગ આપેછે. અહિં પરંતુ ઇનકમટેક્સમાં તેમજ એરાઆરામની સીને ઉપરના કરમાં તે થોડો ભાગ આપશે.

બિજો નિયમ લગાડવા વિષે. એડમ સ્મિથનો બિજો નિયમ કે કરો અનિયમિત નહિ પણ નક્કી હોવા જોઈએ તે ધણા અગત્યનો છે. વેપારિયોને, જે સીનેનો પોતે વેપાર કરતા હોય તે ઉપર કેટલા કર આપવો પડશે તે નક્કી નહોત્યારે સઘળા વેપાર સંબંધી કામો અનિશ્ચિત અને સદાના પ્રકારનાં થઈ જાય છે; માણસો પછી ડહાપણ અને અક્ષય ઉપર આધાર રાખવાને બદલે નશીબ ઉપર વધારે આધાર રાખેછે અને તેથી વેપાર તે એક ભારે જીગર જેવો થઈ જાયછે.

ત્રિજો નિયમ. ત્રિજો નિયમ કરભરનારને એાછામાં એાછી હરકત થાય એમ કરવાને માટે જરૂરનો છે. જો ભરનારને વગર કારણે અધવડ પડે એવે વખતે કરો ઊધરાવવામાં આવે તો તેથી તેને નુકસાન થાયછે અને લોક સમસ્તને કંઈ ફાયદો થતો નથી. સીને ઉપરના સઘળા કરો અહિં જોતાં તે સીને વાપરનારાજ આપેછે કારણ કે તે કરો તે સીનેના ઉત્પાદનખરચનો ભાગ છે. એટલે વેપારી તે કરની રકમ ચઢાવીને નક્કી થયેલી કિંમતે સીને ધરાકને આપેછે તેથી ધરાકો તે સીને ઉપરનો કર, પોતાને સઘવડ પડે એવે વખતે એટલે ખરીદી કરતી વખતે આપેછે. જો તે વખતે તેને સઘવડ ન હોય તો તે સીને ખરીદી નહિ. વળી શહેરોમાં ધર તથા જમીન ઉપરના આવંતાં ભાડાં ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીને જેજે કર આપવો પડેછે, તે જો તે ભાડાં ધર અથવા જમીનના માલીકના હાથમાં આવતા હોય તે વખતે લેવામાં આવતા હોય તો તે કર ભરવાની ધણી સઘવડ પડે.

ચોથો નિયમ. ચોથા નિયમનો ત્રિજ સાથે નિકટ સંબંધ છે. જો કર તે ભરનારની પાસેથી અધવડ પડે એવી વખતે લેવામાં આવે તો તે કરથી સરકારની ત્રિજોરીમાં આવે તેના કરતાં કર ભરનારના ગળવામાંથી ઘણું વધારે જવાનું. જે સીને ઉપર કર લેવાતો હોય એવી સીને પરદેશથી લાવનારા વેપારી પાસેથી, જે સીને આવીને તરત કર લેવાતો હોય તો, તે આપવાનો વખત તેને ધણાજ અધવડ ભરેલો

થઈ પડે ને તેથી સરકારને મળે તેના કરતાં તેના ગજવામાંથી વધારે જાય. આ હરકત દૂર કરવાને માટે ઇંગ્લાંડમાં ઝિમ ઇરાવવામાં આવેલું છે કે આવી તરેહની ચીજો પરદેશથી લાવનાર વેપારીને જો તરત વેચવાની ઇચ્છા ન હોય તો તેને સરકારના હવાલામાં સોંપે અને જ્યારે તેમને વેચે ત્યારે જકાત આપી સરકારના હવાલામાંથી લઈ જઈ ખરીદદારને આપે. આમ કરવાથી વેપારી, તે જકાત પોતાને ધણીજ સઘવડ ભરેલી વખતે આપેછે. કારણ કે તે વખતે તેણે તે ચીજો વેચી હોય છે ને તેની કિંમત પોતાના હાથમાં આવી ચૂકી હોયછે. આ ગોઠવણથી ચીજોની કિંમતો ઉપર શી અસર થાયછે તે આપણે તપાસિયે. ધારૈ કે ઝિમ દારૂનો વેપારી ૧૦૦૦૦ રૂપિયાનો દારૂ આણેછે, અને તે દારૂ ઉપર ૫૦૦૦ રૂપિયાની જકાત છે. તે તે દારૂ સરકારના હવાલામાં સોંપેછે, અને તેને છ મહિના પછી વેચે છે ને તે મુદત લગી તે દારૂ સરકારના હવાલામાં રહેછે. ધારૈ કે તે વેપારી પોતાના મુડી ઉપર દર વર્ષે ૨૦ ટકાનો નફો મેળવેછે ત્યારે આ દારૂ ૧૬૦૦૦ રૂપિયા સારું વેચાશે. આ આંકડો નીચેના આંકડાઓનો બનેલો છે:—

દારૂની અસલ કિંમત..... રૂ. ૧૦૦૦૦

વેપારીની મુડી ઉપર છ મહિનાનો નફો (દસ ટકા) રૂ. ૧૦૦૦

દારૂ ઉપરની જકાત..... રૂ. ૫૦૦૦

રૂ. ૧૬૦૦૦

હવે જો વેચાણ થયું તે વખતે જકાત આપવાને બદલે દારૂ દેશમાં આવ્યો કે તરત વેપારીને જકાત આપવાની હોત તો ઉપલા દારૂની કિંમત રૂ. ૧૬૦૦૦ ને બદલે રૂ. ૧૬૫૦૦ થાત; કારણ કે વેપારીને રૂ. ૫૦૦૦ વધારે મુડી રોકવી પડી હોત ને તે મુડી ઉપર પણ તે વર્ષ દિવસે વિસ ટકા ને લેખે નફો લેવાનું ધારત, ત્યારે દારૂની કિંમતમાં નીચેના આંકડાઓ આવત.

જકાતમુધાં દારૂની અસલ કિંમત..... રૂ. ૧૫૦૦૦

આ મુડી ઉપર વેપારીનો છ મહિ-

નાનો નફો (૧૦ ટકા) રૂ. ૧૫૦૦

રૂ. ૧૬૫૦૦

ત્યારે આમ થાય તો દારૂના ખરીદદારને જકાતને લીધે સરકારને જેટલું મળે તે ઉપરાંત રૂ. ૫૦૦ વધારે આપવા પડશે.

કાચી પેદાશ ઉપરના કરો. ચોથા નિયમ પ્રમાણે જોતાં ચીજો ઉપરના કરો કાચી પેદાશ ઉપર નાંખવા જોઈએ નહિ પણ સિદ્ધ પદાર્થો ઉપર નાંખવા; જેમ કે જો રૂ ઉપર કર નાંખવાનો વિચાર થાય તો કાચા રૂ ઉપર કર નાંખવો નહિ, પણ સુતરના કાપડ ઉપર નાંખવો. કાપડ તૈયાર થવાની ક્રિયામાં રૂ ધણા વેપારિયોના હાથમાંથી જાય છે. તેથી જો કાચા રૂ ઉપર કર નાંખવો હોય તો આ દરેક વેપારીને કર પ્રથમ આપવો પડે છે. પણ તે ઉપરાંત જેની પાસેથી પોતે વેચાતું લે તેણે કર ખાતર જે રકમ વાપરી હોય તે ઉપરનું વ્યાજ પણ તેણે આપવું પડે છે. ધારો કે ચૂના હાથમાં પહેલ વહેલું કાચું રૂ આવે છે. અને તેને તે ઉપર રૂ. ૧૦૦૦૦ કર આપવો પડે છે; હવે જ્યારે તે ખાતર રૂ વેચે ત્યારે તે આ કરમાં આપેલા રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉપર નફાનો સાધારણ દર (ધારો કે દસ ટકા) લેશેજ. એટલે ખ કરને પેટે રૂ. ૧૧૦૦૦ આપશે. હવે જ્યારે ખ કરને રૂ વેચે ત્યારે પોતે આપેલા રૂ. ૧૧,૦૦૦ ઉપર તે નફાનો સાધારણ દર લેવાનો. એટલે કર પેટે કરને રૂ. ૧૨૧૦૦ આપવા પડવાના. એટલે જેટલી વખત તે પદાર્થ એકથી બીજે હાથ જવાનો તેવે દરેક વખતે કરને પેટે આપાતી રકમ ઉપર ચક્રવૃત્તિ વ્યાજ ચડતું જાય છે. અને આખરે જ્યારે વાપરનાર કે જે ખરું જોતાં કર આપે છે તેને હાથે તે પહોંચે ત્યારે કરને લીધે તેની કિંમતમાં થયેલા વધારો સરકારને જે મળે તેથી ખમણો પણ થઈ જાય છે. માટે ચોથા નિયમનો અમલ કરવા સાફ હિસાબ ચીજો ઉપરના કર તેમને વાપરવા સાફ વેચાતી લેવામાં આવે તે વખતની જેમ અને તેમ પાસે લેવો. કારણ કે કરનો ખરો આપનાર તો વાપરનાર છે માટે તે ચીજ તૈયાર થતા સુધીમાં જે અગણિત વેપારીઓના હાથમાં થઈને જાય છે તેઓને કરને લીધે જે વધારો રકમ કાઢાડવી પડે છે તેના ઉપરનું વ્યાજ તે વાપરનારને આપવું પડે તેમ થવું ન જોઈએ.

ચીજો ઉપર પ્રત્યક્ષ કર લેવો ફાવે તેમ નથી. કેટલાક એમ કહે છે કે ચીજો વાપરનારનો સ્વાર્થ ખરોખર જ્યારે જલવાય કે ચીજો

ઉપરનો કર તે વેચાતી છે તે વખતે લેવા. એટલે કોઈ માણસ એક રતલ આદિ લેવા જાય તો વેપારી તેની પાસેથી ૧૧ રૂપિયા તેની કિંમત માગે અને રૂ. ૧ કર ખાતાનો જીદ્દો માગે. પણ આ ચોથા નિયમ અરોબર અમલમાં લાવવા સારૂ આ ચોજના કરવાથી તો ઉલટો તે નિયમ તુરેછે કારણ કે આ ચોજના પાર પાડવાને દુકાનદારોના ચોપડાઓ તપાસી તેવા કર બદલ લીધેલી બધી રકમ સરકારમાં ભરી કે નહિ તે ખાત્રી કરવા ઘણા અમલદારો રાખવા પડશે. આમ કરવામાં ઘણું ખર્ચ થશે અને તેથી કર ભરનારાના ગળવામાંથી જશે તેનાથી ઘણી થોડી રકમ સરકારને મળશે; અને આટલો મોટો ખર્ચ માટેથી પણ કેટલાક વેપારિયો લુચ્ચાઈ કરતા પકડારો નહિ. કર ઘણી કિફાયતથી ઉઘરાવવા મોટે તે જે સીજો ઉપર લેવાનો હોય તે સીજ સામકું વેચનારાઓની વખારોમાં પડી હોય તે વખતે કર લેવા જોઈએ. કારણ કે જેમ તે સીજ ઘણા છુટક વેપારિયાના હાથમાં ગયેલી હોય તેમ લુચ્ચાઈ કરી કર નહિ આપવાનો સંભવ વધારે. એકમ સ્મિથનો ચોથા નિયમ વધારે સારી રીતે પાળવા મોટે કર ઉઘરાવવાનું ખર્ચ જેમ અને તેમ ઓછું કરવું જોઈએ.

કરનો ભાર. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કર લેવાની રીત. ઇનકમ-ટેક્સ જેવા ખાસ કરોનું સ્વરૂપ સમજાવતા પહેલાં કરનો ભાર તે શું અને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કરની રીત વચ્ચેનો તફાવત બતાવવો ઠીક છે; મિલ કહેછે કે “કર જે માણસોએ આપવો જોઈએ એમ ધાર્યું હોય તે માણસોપાસેથી માંગવામાં આવે તે કર પ્રત્યક્ષ; પરોક્ષ કર તે એવો કે જે એક માણસ પાસેથી માગવામાં આવે પણ એવા ઇરાદાથી કે તે માણસ આખરે બિજા માણસ પાસેથી પોતે કરમાં આપેલી રકમ લેશે, જેવા કે જકાત વિગેરે.” કરનો ભાર, જે માણસના ગળવામાંથી ખર્ચ જોતાં તે નિકળેછે તે ખર્ચ છે. જેમ કે સીજો ઉપર લેવાતા કરનો ભાર તે સીજો વાપરનારા ખર્ચ છે; કારણ કે જોકે તે કર પ્રથમ તો તે સીજ બનાવનારાઓ તથા લાવનારાઓ આપેછે, તોપણ તેને લીધે સીજોની કિંમત વધેછે અને તેથી આખરે કર તે સીજ વાપરનારાઓજ આપેછે. ઇનકમટેક્સ તથા ગાડી ઉપરના કરોનો ભાર તે કર જે માણસ પાસેથી પ્રથમ લેવામાં આવેછે તેજ માણસ ખર્ચ

છે. જે કર એક માણસ પાસેથી લેવાય ને તેનો ભાર બિજે માણસ ખમે તે કર પરીક્ષ. પ્રત્યક્ષ કરનો ભાર જે માણસ પાસેથી તે પ્રથમ વસુલ કરવામાં આવેછે તેના ઉપરજ પડેછે. તેથી ચીજો ઉપર લેવાતા કરો પરીક્ષ છે. અને ઇનકમટેક્ષ જેવા કરો પ્રત્યક્ષ છે.

ઇનકમટેક્ષ. ઇનકમટેક્ષ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં સારો છે કે ખોટો તે નક્કી કરતાં પહેલાં, તે હમેશાને સાર અને નિયમિત છે અથવા તો થોડી મુદતને સાર અને અનિયમિત છે તે જાણવું જોઈયે. થોડી મુદત પહોંચવાની આવક ઉપર તથા હમેશાંની આવક ઉપર સરખો કર લેવો કે કેમ તે વિષે ધણી તકરાર ચાલેછે. આ બધી તકરાર એ મુદ્દા ઉપર છે કે ઇનકમટેક્ષ તે હમેશાંને સાર અને નિયમિત દરનો અથવા તો થોડી મુદતને સાર અને અનિયમિત દરનો છે. જે તે હમેશાંને સાર અને નિયમિત હોય તો દરેક જાતની આવક ઉપર એક સરખીજ રકમ લેવી જોઈયે, પછી તે આવક હમેશાં આવે એવી હોય અથવા તો થોડી મુદત લગી આવીહોય. પણુ કર જે થોડા વખત સારજ નાખેલો હોય તો થોડી મુદતની આવકો ઉપર હમેશાંની આવકો કરતાં ઓછા દરનો કર લેવો જોઈયે. ધારો કે ઇનકમટેક્ષ હમેશાંને સાર અને નિયમિત દરનો છે; અને વંશપરંપરાના વરઘાસનમાંથી ખાર મહિને ૧૦૦૦૦ રૂપિયાની આવક છે, અને બીજા પોતે દાકતરનો ધંધો કરેછે, તેમાંથી દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦૦ ની આવક છે. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે બીજી થોડી મુદત લગીની આવક ઉપર બીજી કાયમ આવક ઉપર લેવાતા જેટલોજ કર લેવો તે ગેરવાજબી છે. તેઓ કહે છે કે બીજી આવક પોતાની જાત મહેનત ઉપર આધાર રાખેછે ને તે મરી ગયોકે બંધ થવાની. પણુ ખરું તો એમ છે કે આમ છે માટેજ એ બે તરેહની આવક ઉપર એકજ દરનો કર લેવો જોઈયે. આપણે ધાર્યું છે કે ઇનકમટેક્ષ નિયમિત અને હમેશાંને સાર છે; આમ છે ત્યારે વર્ષાસનમાંથી આવતી બીજી ઉપજ હમેશાં કર ભરેજ જવાની. પણુ બીજી આવક તો બીજા મરણથી બંધ થવાની ને તેથી બીજી જીવતા હશે ત્યાં લગીજ તેકર ભરવાની. વળી એક બિજો દાખલો લઈ આ વાત સમજાવિયે. ધારો કે અ, બ, અને ક એ ત્રણેને રૂ. ૨૦૦૦૦ આવેછે. અ તે રૂપિયા કંઈ વજીફામાં નાંખેછે અને તેમાંથી તેને દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦ ની

આવક આવેછે, બ પોતાના નાણાંવતી એક એન્યુયિટી લેછે કે જેથી તેને પોતાની જીંદગીસુધી દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦૦ ની આવક આવેછે, ક દશ વર્ષ લગી દર વર્ષે રૂ. ૨૫૦૦ આવે એવી એક એન્યુયિટી લેછે. હવે આ બધી આવકો બરોબર એક સરખીજ સુડીનાં ફળ છે. પહેલી આવક હમેશાંની છે, બિજી એક માણસની જીંદગી ઉપર આધાર રાખેછે અને ત્રિજી અમુક વર્ષ પછી બંધ પડવાની છે. જો ઇનકમટેક્સ કાયમ અને નિયમિત હોય તો અમ્ની આવક ઉપર બની અથવા કુની આવક કરતાં ભારે દરે કર લેવાનું કંઈ કારણ જણાતું નથી. જો દર રૂપિયે ચાર પાંચ કર હોય તો અમ્ની આવક દર વર્ષે રૂ. ૧૦-૬-૮. કર હમેશાં આપેજશે; બની આવક તેની બાકીની જીંદગી લગી દર વર્ષે રૂ. ૩૧-૪-૦ આપેજશે અને કુની આવક દશ વર્ષ લગી દર વર્ષે રૂ. ૫૨-૧-૪ આપેજશે. આ રકમોનાં મૂલ્ય જો સુડીના રૂપમાં આણવામાં આવે તો તે સરખું થશે એમલે જો અ, બ, અને ક એક ઉચક રકમ આપી તેમની આવકો ઇનકમટેક્સમાંથી ખાતલ કરવા માગે તો તેમને એકસરખીજ રકમ આપવી પડે. પણ જો ઇનકમટેક્સ થોડી મુદતને સારજ હોય તો થોડી મુદતની અને કાયમ આવકો ઉપર એકજ દરે કર લેવો એ ગેરવાજખી છે. ધારો કે રૂપિયે ચાર પાંચનો ઇનકમટેક્સ દશ વર્ષ લગી લેવામાં આવેછે. ત્યારે ઉપલા દાખલામાં ક દશવર્ષમાં, જો કર હમેશાં સુધી ચાલ્યો હોત તો જે રકમ અ આપત, તેટલીજ રકમ આપેછે. ઇનકમટેક્સનો દર અનિયમિત હોય તો તેથી પણ કેટલેક દરને આવી રીતની અસમાનતા થાયછે.

જો ઇનકમટેક્સ હમેશાંને સાર કાયમ રહેવાનો હોય અને તેનો દર નિયમિત હોય તો થોડી મુદતની તેમજ કાયમ આવકો ઉપર એકજ દરે કર લેવો જોઈયે. આ ઉપરથી એવો સાધારણ નિયમ ઠરે છે કે જ્યારે ઇનકમટેક્સ કાયમ અને નિયમિત હોય ત્યારે થોડી મુદતની તેમજ બિજી બધી તરેહની આવકો ઉપર એકજ દરે કર લેવો; પણ ઇનકમટેક્સ થોડી મુદત લગીજ પહોંચવાનો હોય અને તેનો દર અનિયમિત હોય તો કાયમની આવકો ઉપર, થોડી મુદતની આવકો કરતાં, વધારે કર લેવો જોઈયે. જો ઇનકમટેક્સ થોડી મુદત લગી ચાલવાનો હોય તો બરોબર સમાનતા કરવાનો એક-

જ રસ્તો છે; સઘળી આવકોને મુડીના રૂપમાં આણવી અને તે પ્રમાણે નફી થયેલી રકમ ઉપર અમુક ટકા દર વર્ષે ઇનકમટેક્સ તરફ લેવો. પણ આ યોજના ચાલી રહે તેમ નથી કારણ કે થોડી મુદતની આવકોને મુડી રૂપમાં આણવાનો ચત્ન કરવામાં ઘણીજ મુશ્કેલી તથા ખર્ચ પડશે. અમલદારોને થોડી મુદતની આવકવાળા બધા માણસોને તપાસવા પડશે અને તેમની ઉપર અને તેમની તંદુરસ્તી ઉપર વિચાર રાખીને તેમને શો ઇનકમટેક્સ આપવો તે ડેરવણું પડશે. એટલે દરેક આવકને મુડીના રૂપમાં લાવીને તેના પ્રમાણે ઇનકમટેક્સ નાંખવાનો ચત્ન કરવામાં આવે તો, કર ઉઘરાવવાનું ખર્ચ, કરમાંથી સરકારને થતી ઉપજના પ્રમાણમાં ઘણું વધારે થઈ જાય. કાયદા કરનારાઓ દરેક કર તે ભરનારાઓની શક્તિ પ્રમાણે લેવાનો ચત્ન કરવાને બદલે કરમાં અપાતી કુલ રકમમાં સમાવતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ઠીક છે એમ પહેલાં કહી ગયા તેનો આ દાખલો છે.

ઇનકમટેક્સ મોટી આવકોવાળા કરતાં હુકી આવકોવાળા માણસને વધારે ભારે પડે છે. ઇનકમટેક્સના સામું એ હરકત ઉઠાવવામાં આવે છે કે તે કર મોટી આવકવાળા માણસ કરતાં ઘણી ટુંકી આવકવાળા માણસને ઘણો ભારે પડે છે. એટલે જો રૂપિયે ચાર પદ્મ ઇનકમટેક્સનો દર હોય અને તે દરેક ઉપજ ઉપર લેવામાં આવતો હોય તો, બાર મહિને ૧૦૦ રૂપિયાની આવકવાળા માણસને દર વર્ષે રૂ. ૨-૧-૪ ની રકમ ભરવી પડશે. રૂ. ૧૦૦૦૦ ની આવકવાળા માણસને રૂ. ૨૦૮-૫-૪ ની રકમ આપવી પડશે. હવે એ વાત તો ખરી છે કે બારમહિને રૂ. ૧૦૦ થી તો માણસનું તથા પોતાના કુટુંબનું તાણીતોશીને પુરું પણ થાય નહિ. આવી આવકમાંથી બાર મહિને રૂ. ૨-૧-૪ ની રકમ લેવામાં આવે તો તે આવકવાળો માણસ તથા તેના ઘરના લોકો છેક ભુખે મરે. પણ રૂ. ૧૦૦૦૦ ની આવકવાળા માણસને રૂ. ૨૦૮-૫-૪ ભરવાથી બિલકુલ હરકત પડશે નહિ. આ હરકત દુર કરવાના હેતુથી અમુક મર્યાદા સુધીની ઉપજને કરની માફી હોય છે. ગયાવર્ષથી જો ઇનકમટેક્સ નાંખવામાં આવ્યો છે તેમાં બાર મહિને રૂ. ૫૦૦ સુધીની આવકો કરમાંથી બાતલ કરવામાં આવી છે અને દરવર્ષે રૂ. ૨૦૦૦ ની ઉપરની આવકો ઉપરના

કરનો દર, તેની અંદરની આવક ઉપર કરતાં મહેજ વધારે રાખ્યાં છે. પરંતુ જે અસમાનતા દુર કરવાને આવી તરેહની ગોઠવણુ કરવામાં આવી છે, તે આ ગોઠવણુથી બરોબર દુર થતી નથી. બાર મહિને રૂ. ૪૯૯ ની આવકવાળાને કેઈ પણ કર ભરવો પડતો નથી. પણ રૂ. ૫૦૦ ની આવકવાળાને રૂ. ૧૦ કર ભરવો પડે છે. એટલે રૂ. ૫૦૦ ની આવકવાળા માણસ પાસે પ્રકત રૂ. ૪૯૦ રહે છે ને રૂ. ૪૯૯ ની આવકવાળા પાસે રૂ. ૪૯૯ રહે છે, એટલે કર તે ભરનારાની શક્તિના પ્રમાણમાં નથી. બાર મહિને એક રૂપિયો વધારે આવક હોવાથી રૂ. ૧૦ ની રકમ આપવા જેટલી શક્તિ એકદમ વધી જતી નથી. આ અસમાનતા દુર કરવાને મી. બેન્થેમ નીચેની યોજના બતાવે છે; જીંદગીની જરૂરિયાતો પુરી પાડવાને બસ થાય એવી એક એમોં છામાં એમોં છા રકમ (જાણુ કે દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦) ઉપર બીલકુલ કર લેવો નહિ અને આ રકમ દરેક આવકમાંથી બાદ કરી પછી પ્રકૃત બાકીની રકમ ઉપર કર ગણવો. એટલે જાણુ કે રૂ. ૫૦૦ સુધીની અને તેની અંદરની આવક ઉપર બીલકુલ કર લેવો નહિ; રૂ. ૫૨૦ ની આવક ઉપર રૂ. ૨૦ ઉપરનો કર લેવો; રૂ. ૧૦૦૦ ની આવક રૂ. ૫૦૦ ઉપરનો કર લેવો ને એ પ્રમાણુ; આમ કર્યોથી દરેક માણસ જરૂરી કરતાં પોતાની આવક જેટલી વધારે હશે તેના અમુક પ્રમાણુમાં કર આપશે.

વળી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ઇનકમટેક્સ સામું મોટી હરકત એ ઉઠાવી શકાય એમ છે કે તે બચાવેલા અવેજ ઉપરનો કર છે. ધારો કે એ તથા બ એ બંનેને દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦૦ ની ઉપજ છે. એ પોતાની બંધી આવક વાપરી દે છે, એટલે તે કુદત દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉપરજ કર આપે છે; બ પોતાની બંધી આવક ખરચતો નથી પણ થોડી ખરચે છે, એટલે દર વર્ષે તેને રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉપર કર આપવો પડે છે એટલુંજ નહિ પણ તેની દર વર્ષની ઉપજમાંથી જે બચાવ કર્યો હોય તેમાંથી જે આવક આવે તેના ઉપર પણ કર આપવો પડે છે. એટલે એ પોતાની આવક ઉડાવી દે છે તેથી તેને એમોં છો કર આપવો પડે છે ને બ બચાવે છે તેથી તેને વધારે કર આપવો પડે છે. આમ છે તેથી ઇનકમટેક્સને લીધે કેટલેક દરજ્જે બચાવ કરવાને બદલે વાપરી આ-

વાનું ઉત્તેજન મળેછે. ઇંગ્લાંડ જેવા દેશોમાં જ્યાં દ્રવ્ય ઝમ્કડું કરવાની ઇચ્છા ધણી પ્રબળ છે ત્યાં આથી બહુ હરકત થતી નથી. પણ આપણા જેવા દેશમાં કે જ્યાં મુડી ઝમ્કડી થતી ધણીજ જરૂરની છે ત્યાં, ઇનકમટેક્સની મુડી ઝમ્કડા થવાની વિરુદ્ધ અસર હોવાને લીધે, તેવા કરથી દેશના ઉદ્યોગને હાની થાયછે. વળી નવા ઇનકમટેક્સમાં આપણે ઉપર કહિ ગયા કે રૂ. ૨૦૦૦ ઉપરની આવકવાળાઓને માટે કરનો ભારે દર ઠરાવ્યોછે; ઝમ્કડે જેમ માણસ અચાવ વધારે કરે તેમ તેને કર વધારે ભરવાનો. આવી ગોઠવણની સામું, સામાન્ય રીતે ઇનકમટેક્સ સામું અતાવેલી અડચણો ધણી જોરથી લાગુ પડેછે.

ઇનકમટેક્સ ધણુંખરૂં પ્રત્યક્ષ કર છે: કોઈ વખતે પરોક્ષ હોય છે. ઉપરઉપરથી જોતાં ઝમ્મ લાગરો કે ઇનકમટેક્સ તે હમેશાં પ્રત્યક્ષ કર છે; પણ કેટલાક પ્રસંગોમાં તે પરોક્ષ થઈ પડે છે. જ્યારે અચ્ચેલાં નાણાં કે જે ઉત્પાદકરીતે ન વપરાતાં હોય તેમાંથી ઇનકમટેક્સ આપવામાં આવે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ કર છે; કારણ કે તેવે પ્રસંગે તેનો ભાર તે આપનારે માણસજ ખમેછે પણ જ્યારે ઇનકમટેક્સ મુડીમાંથી આપવામાં આવે ત્યારે તે પરોક્ષ કર છે; કારણ કે તેવે પ્રસંગે તેનો થોડો ભોજો તે કર આપવામાં ગયેલી મુડીથી જે કર્મકારોને રોજ મળત તેમના ઉપર પડેછે. ધારો કે કોઈ મોટા વેપારી બાર મહિને રૂ. ૧૦૦૦) ઇનકમટેક્સ આપે છે અને જો તેને આવેા કર આપવાનો ન હોત તો તેટલી રકમ તે વધારે કર્મકારો રાખવામાં વાપરત; ઝમે વાત તો સ્પષ્ટ છે કે આવી તરેહના દાખલામાં કરનો કેટલોક ભાગ મજૂરિયાત વર્ગના ઉપર પડેછે અને તેમના મુસારાનો દર ઘટવાનું વલણ થાયછે. પણ જો પેલા વેપારી તે રૂ. ૧૦૦૦ મુડીમાંથી નહિ પણ પોતાના ઝિરાઆરામમાં વપરાતી રકમ સહેજ ઓછી કરીને આપતો હોય તો ઇનકમટેક્સ પ્રત્યક્ષ કર છે અને તે આપનાર માણસના ગજવામાંથી નિકળેછે. જો ઇનકમટેક્સ મુડીમાંથી આપવામાં આવે તો દેશના ધંધાઓને હરકત આવે. ઇંગ્લાંડ જેવા દેશમાં કે જ્યાં વેપારના કાર્યો કરવા માટે જોઈએ તેટલી મુડી હોયછે ને તેથી કરીને ઇનકમટેક્સથી ઉત્પાદનમાં હરકત આવતી નથી ત્યાં આવા કરથી કંઈ નુકશાન થતું નથી. પણ જ્યાં મુડીની તાણાતાણ છે ત્યાં તો તેવા કર હરકત કરતા થઈ પડે છે.

કેટલાક અપ્રમાણિક લોકો પુરેપુરો ઇનકમટેક્સ આપવામાં અપાડા કરી શકેછે. આ પણ ઇનકમટેક્સના સામું એક હરકત તરીકે બતાવવામાં આવેછે. કોઈ અમુક કરથી લોકોની નીતિ ઉપર ખરાબ અસર થશે કે નહિ એ વાત અવશ્ય રાજકારભારિયો-એ ધ્યાનમાં લેવી જોઈયે. ઇનકમટેક્સ તે, તે કર આપવામાં અપાડા કરનારા લોકોનું અપ્રમાણિકપણનું મૂળ છે એમ કહેવાને કંઈપણ પુરતી સાબીતી નથી. એટલું ખરૂં કે તે કરથી તેમને અપ્રમાણિકપણે વર્તવાની તક મળેછે. પણ તેમની તેમ કરવાની ઈચ્છા હોવા વગર કંઈતેમ્મા તેવી તકનો લાભ લેશે નહિ. માટે ઇનકમટેક્સ સામેની આ હરકત કંઈ બ્યાજખી છે એમ ગણાય નહિ. પણ એટલું તો ખરૂં કે સરકારી નોકરો વિગેરે જેમની આવક ઉઘાડી હોયછે અથવા જે ખરેખરા પ્રમાણિકપણે ચાલનારા હોયછે તેમ્મા પુરેપુરો કર ભરેછે અને અપ્રમાણિક વેપારિયો લુચ્ચાઈ કરી ખરોખર ભરતા નથી એટલે કર આપવામાં એક જાતની અસમાનતા થાયછે.

ચીજો ઉપરના કરો જરૂરી ચીજો ઉપર નહિ પણ એ શ અશમની ચીજો ઉપર લેવા જોઈયે. આપણે બતાવી ગયા કે જે આવકો હુંદગીની જરૂરીયાતો ચલાવવાને બસ થાયછે તેમના ઉપર કંઈકર લેવો જોઈયે નહિ, અથવા એવો નિયમ બતાવવામાં આવ્યો હતો કે દરેક માણસે પોતાની વધારાની આવકનું અમુક પ્રમાણ સરકારને આપવું. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે જો ચીજો ઉપર કર નાખવા હોય તો તે જરૂરી ચીજો ઉપર નહિ પણ એશઆરામની ચીજો ઉપર નાખવા. જો એ વાત કબુલ કરવામાં આવે કે જે માણસોની આવક ક્રમત જરૂરિયાતો પુરી પાડવામાં બસ થાયછે તેમને જેમ બને તેમ કરમાંથી બાતલ કરવા તો એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જરૂરિયાતોની કિંમત કર નાંખીને વધારવી જોઈએ નહિ. તેમ બીજી તરફથી ગરીબ માણસો પણ જે એશઆરામની ચીજો વાપરતા હોય, જેવી કે દારૂ તંબાકુ વિગેરે, તેમના ઉપર કર ન નાંખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. જો કોઈ માણસની આવક એશઆરામની ચીજો લાવવાને પણ પહોંચે તો, તે ગરીબ હોય તે કારણથી કરમાંથી છેક મુક્ત થવો ન જોઈયે; તેને પોતાની વધારાની આવક કે જેના વડી એશઆરામની ચીજો આણેછે તેનું અમુક પ્રમાણ સરકારને આપવું જોઈયે.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. કરવિષે.

૧. કર નાંખવાની શા કારણથી જરૂર છે?
૨. રાજ્યથી મળતું રક્ષણ ભોગવનારા કોઈપણ વર્ગના માણસો કર આપવામાંથી શું બચી જવા જોઈએ?
૩. ઝ્મિડમ સ્થિતિના કર નાંખવા વિષેના આર નિયમો ગણાવો.
૪. પેહલો નિયમ કેવી રીતે પાળી શકાય છે?
૫. બિજો નિયમ ન પાળવાથી વેપારને શા કારણથી હરકત આવે?
૬. ત્રિજા નિયમની અગત્યતા દાખલો આપી બતાવો.
૭. ત્રિજા તથા ચોથા નિયમ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવો.
૮. હંગ્લાંડમાં જકાત મોડા આપવા સારૂ સરકારના હવાલમાં માલ રાખવાની ગોઠવણ હોય છે તેના શા ફાયદા છે?
૯. આવી તરેહના હવાલમાં આપેલી ચીજોની કિંમત ઉપર ઝ્મિડી ગોઠવણથી શી અસર થાય છે?
૧૦. ચોથા નિયમ પ્રમાણે કયો કાચા પદાર્થ ઉપર નાંખવા જોઈએ કે સિદ્ધપદાર્થો ઉપર?
૧૧. કાચા પદાર્થ ઉપર કર નાંખવાથી, તેમાંથી સિદ્ધ થયેલા પદાર્થની કિંમત, સરકારને જે રકમ મળે છે તેના કરતાં ઘણી વધી જાય છે તેનું શું કારણ?
૧૨. દુકાનોમાં વેચાતી ચીજો ઉપર પ્રત્યક્ષ કર લેવો કેમ ફાવશે નહિ?
૧૩. ચોથા નિયમ અમલમાં લાવવાનો સહુથી સરસ રસ્તો કયો છે?
૧૪. પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ કર વચ્ચેનો તફાવત બતાવો.
૧૫. કરનો ભાર ઝ્મિટલે શું? ઇનકમટેક્ષ તે શું?
૧૬. થોડી મુદત લગીની અને કાયમ આવકો ઉપર શું ઝ્મિક્ષ્ન દરે કર લેવો જોઈએ?
૧૭. જો ઇનકમટેક્ષ હમેશા ચાલવાનો હોય તથા નિયમિત હોય તે થોડી મુદત લગીની તેમજ કાયમ આવકો ઉપર ઝ્મિક્ષ્ન દરનો કર લેવો જોઈએ એ વાત દાખલો આપી બતાવો.
૧૮. દરેક આવક મુડીના રૂપમાં આણી તે ઉપર કર ગણવો શા કારણથી ફાવશે નહિ?

૧૯. માઠી આવકવાળાના કરતાં નાની આવકવાળા માણસ ઉપર ઇનકમટેક્સનો બોલો વધારે પડે છે તેનું કારણ શું ?

૨૦. આ હરકત દુર કરવા માટે અહીં જે ઇનકમટેક્સ નાંખ્યા છે તેમાં શી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે ?

૨૧. તે ગોઠવણ કેવી રીતે જૂલ ભરેલી છે. તથા તેની સામું શી હરકતો આણી શકાય તેમ છે ?

૨૨. બેન્થમે આ હરકત દુર કરવા માટે શી યોજના બતાવી છે ?

૨૩. ઇનકમટેક્સ હિંદુસ્તાન જેવા દેશને અનુકુળ નથી તેનું કારણ શું ?

૨૪. શું ઇનકમટેક્સ તે દેશમાં પ્રત્યક્ષ કર છે ?

૨૫. જ્યારે ઇનકમટેક્સ મુડીમાંથી અપાય છે ત્યારે તેને બોલો મુખ્યત્વે કરીને કોને ખર્ચો પડે છે ?

૨૬. ઇનકમટેક્સ પુરેપુરો આપવા કેટલાક લોકો અપ્પાડા કરી શકે છે, એ હરકત એ કરના સામું બતાવવી શું વાજબી છે ?

૨૭. એવો સિદ્ધાંત કરવામાં આવ્યો છે કે દરેક માણસે પોતાની વધારાની આવકનું એક નિયમિત પ્રમાણ સરકારને આપવું. ત્યારે આ સિદ્ધાંતને અનુસરી કેવી રીતે ઉપર કર નાંખવો જોઈયે ?

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે જમીન તે કુદરતની બક્ષિસ છે માટે તે વાજબી રીતે કોઈની ખાતરી નિકલત થઈ શકે નહિ; પણ માણસની મહેનતનાં ફળ હોય તેનાજ માલિક માણસે યથા શકે આ સિદ્ધાંતની એની ખાતરીમાં લગાડો:—

(૧) પહેલાં ખારી પણ સુધારીને સારી કરેલી જમીન;

(૨) જંગલમાંના ફળફળાદી;

(૩) ઇંટવાડો;

(૪) ઇંટ બનાવવાની એક ગાડું ભરેલી માટી;

(૫) તેજ માટીની બનાવેલી ઘરો;

(૬) મહેનત વગર જડી આવેલાં સોના અને રૂપાના ચોસલાં;

(૭) ખુબ મહેનતથી તૈયાર કરેલા ખાગના સંબંધમાં લગાવો.

પુરવણી અ.

આવન અને કુરિયરની યોજનાઓ. આવન અને કુરિયર પહેલવહેલી સામાન્ય સ્વામિત્વની એ યોજના બતાવી કે ઉત્પાદન થયેલું બધું દ્રવ્ય જનસમૂહમાં વહેંચી આપવું. આ યોજના પ્રમાણે ઘણા કુટુંબોએ એકઠાં મળી, એક કુટુંબના માણસો પરસ્પર જેવા સંબંધથી ચાલે છે તેવા સંબંધે ચાલવું જોઈએ. દરેક માણસે પોતે જે કામ સઉથી સરસ કરી શકતો હોય તેમાં કામે લાગવું અને એવી રીતે બધાની સામઠી મહેનતથી જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું હોય તે બધાયે વહેંચી લેવું. એ યોજનાઓ ચલાવવામાં કેટલીક વ્યાવહારિક અડચણો આવશે એમ લાગવાથી તેવી અડચણો દુર કરવાનાં હેતુથી સેન્ટ સાયમોન અને કુરિયર ઉપલી યોજનાઓમાં કેટલાક ફેરફાર કરાંચે.

સેન્ટ સાયમોનની યોજના. સેન્ટ સાયમોનની યોજનાનો મુખ્ય હેતુ સામાન્ય સ્વામિત્વવાળા જનસમૂહમાં મહેનતની બરોબર ગોઠવણ કરવાનો હતો; કારણ કે એવી કંઈ ગોઠવણ કર્યા વગર સઘળી ગરબ ધઈ જાય; દરેક માણસ જે કામ સઉથી સરસ કરી શકતો હોય તે ઉપરજ તેને કામે લગાડવામાં આવશે એવા ભરોસા હોતો નથી, અને દરેક માણસ જેમ અને તેમ અરુચિર કામ માથે નહિ લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો. આ હરકતો દુર કરવામાં સેન્ટ સાયમોનનું કહેવું એવું હતું કે જનસમૂહના કેટલાક આગેવાનો નિમવા, અને તેઓએ બધું કામ વાજખી રીતે વહેંચી નાંખવું તથા સાધારણ કર્મકારીનું કામ કોણે કરવું તથા કુશળ કારિગરનું કામ કોણે કરવું તે પણ તેઓએ નક્કો કરવું. આ આગેવાનોએ મહેનતની વહેંચણી કરવી એટલુંજ નહિ, પણ તે મહેનતથી જે ઉત્પન્ન થયું હોય તે પણ વહેંચવું. તેઓએ દરેક માણસને ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યનો જે ભાગ મળવાને તે હકદાર છે એમ તેમને લાગતું હોય તે આપવો. અને આ પ્રમાણે મળેલા ભાગ તે માણસ પોતાની આનગી મિલકત તરીકે વાપરી શકે.

કુરિયરની યોજના. કુરિયરની યોજના વધારે ખુખીથી ઘડી કહાડેલી છે. તેની એમ ધારણા હતી કે દરેક જુદા જુદા જનસમૂહમાં આશરે ૨૦૦૦ માણસો હોવા જોઈએ, અને તેવા દરેક ૨૦૦૦ માણસોને એક ચોરસ લીગ જમીન ઉપર વસાવવા. આ યોજનામાં

ખાતગી મિલકત રાખી રાકાય એટલુંજ નહિ પણ મિલકત વારસામાં પણ મેળવી રાકાય એમ ઠરાવ્યું હતું. આ જનસમૂહના દરેક માણસને તે કામ કરવાને રાક્ષિતવાન ન હોય તો પણ અમુક રકમ આપવી. વળી કુરિયરે સુડીનો બદલો મળવાનો હક પણ કબ્જલ કર્યો હતો. દરેક જનસમૂહ જાણે દ્રવ્ય ઉત્પાદનને માટે એક વહેપારિયોની કંપની એકઠી મળી હોય તેવો ગણવો અને જીંદગીને જરૂરી ગણાય એવી રકમ દરેકને આપ્યા પછી બાકી ઉત્પન્નના મહેનતનો, સુડીનો, તથા અફલનો બદલો એવા ત્રણ ભાગ પાડવા. ઉત્પન્નના આવી રીતના ભાગ પાડવાની વ્યવસ્થા જનસમૂહના આગેવાનોએ નીચે પ્રમાણે કરવી. કર્મકારોને તેમની નિપુણતા અને અફલના પ્રમાણમાં ત્રણ વર્ગ પાડવા અને આમાંના દરેક વર્ગને મળતા મુસારા વચ્ચે અમુક પ્રમાણ રાખવું. કોઈ અમુક કર્મકારને કયા વર્ગમાં દાખલ કરવો તે તેના સાચિયોના મતથી નક્કી કરવું; મહેનતમાં એક્ય ખર્ચ પણ ખાવા વાપરમાં નહિ. વળી એણે ખર્ચ થાય માટે એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી કે દરેક કુટુંબને એકજ મોટા મકાનમાં પોતાને રહેવા સાર જીવદા જીવદા એમરડા કાઢાડી આપવા.

પુરવણી બ*.

અખાધિતવ્યાપારનીતિથી જે ઇંગ્લાંડ જરાપણ વિરુદ્ધ આવ્યું તો તેથી રક્ષક કર રાખવાની તરફના માણસોને સજ્જડ ટેકો મળશે એમ આપણે કહી ગયા. ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવતા કાપડ ઉપર જે જ-કાત રાખવામાં આવી છે તેથી રક્ષક યોજનાને ટેકો મળે છે એમ કે-ટલાક ધારે છે. તે વિષે ટુકામાં અહિં કહેવામાં આવે તો ઠીક. ઇંગ્લાંડના કાપડ બનાવનારાઓ ઘણી વખત એવી દલીલ કરે છે કે આ જકાત રક્ષક કર છે. માટે ઇંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટની સત્તાથી તે એકદમ કહાડી નાંખવી જોઈયે. કારણ કે જ્યાં લગી તે રાખવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી ઇંગ્લાંડની આખી પ્રજા રક્ષક યોજનાને ટેકો આપે છે, એમ ગણાશે. વળી આ બાબત ઉપર હમણાંનું ધણું ધ્યાન ખેંચાયું છે; કારણ કે ઘોડાં વર્ષ થયાં મુંબઈમાં કાપડની ઘણી મોટી મીણો કહાડવામાં આવી છે અને ઇંગ્લાંડથી હિંદુસ્તાન જતું કેટલુંક કાપડ તે મીણોમાં જે કાપડ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે જતનું છે, તેથી

મુંબાઈના કાપડ બનાવનારાઓને, ઇંગ્લાંડથી આવતા માલ સરખે જેટલો માલ તેઓ બનાવેછે તેના સંબંધમાં રક્ષણ થાયછે. કોઈપણ રક્ષક કર ઉપર અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે હરકતો આણી શકાય તે બધી આ અમુક કરને લાગુ પડવાનીજ. જે કાપડ ઉપર જકાત લેવામાં આવેછે તે કાપડની કિંમત વધે છે એમ ટલુંજ નહિ પણ તે જકાતને લીધે જે કાપડ હિંદુસ્તાનમાં બનાવવામાં આવેછે તેની પણ કિંમત વધેછે; તેથી કરીને આ કર સરકારના ઘરમાં જે લાવેછે તેના કરતાં ઘણી વધારે રકમ લોકોની પાસેથી કહાડવેછે. તેથી ખીજ સઘળા રક્ષક કરોની માફક આ કર પણ અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરાબ છે એમ કહેવામાં કંઈ આચંકો ખાવાની જરૂર નથી. પણ આ ખાખત ક્રૂર અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણેજ નક્કી કરવાની નથી. એ ખાખતની રાજ્યદ્વારી રીતે અહીં તપાસ કરવાનું યોગ્ય નથી પણ એ વાત તો ખુલ્લી છે કે ઇંગ્લિશ પાર્લમેન્ટે પોતાના તાખાના મુલકોમાં લેવાના કર ઉપર કેવી તરેહની દેખરેખ રાખવી વાજખી અને ડાહ્યાપણ ભરેલી છે તે ખાખતમાં ઘણાજ અગત્યના રાજ્યદ્વારી વિચારો ધ્યાનમાં લેવાના છે. લોકોની વૃત્તિ તથા તેમના ભાવખી દરકાર વગર કર નાંખવા જેવી મોટી ભૂલ ભાગ્યે કરવામાં આવે. કર નાંખવાની ઘણી વાજખી રીત એક દેશને સારૂ ધડી કહાડવામાં આવે તે બિજા દેશને અનુકુલ આવે નહિ. ઘણા મહેસૂલ સંબંધી જ્ઞાનવાળા વજનદાર માણસો કે જેઓ ઇંગ્લાંડમાં હમેશાં ઇનકમટેક્સ કાયમ રાખવો એમ કહેછે તેઓને એમો મત છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઇનકમટેક્સ ઉધરાવવાનાં સંબંધમાં જે ઘણા અનિવાર્ય અન્યાયો જોડાયેલાછે તેને લીધે, તે દેશમાં ઇનકમટેક્સ જે નહિ ચાલે એવી જરૂરી હોય તોજ પાછો નાંખવો. હિંદુસ્તાનમાં જતા કાપડ ઉપરની જકાત એકદમ કહાડી નાંખવી કે કેમ તે નક્કી કરવામાં હિંદુસ્તાનની મહેસૂલની વિલક્ષણ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવી એ ઘણુંજ અગત્યનું છે. તે દેશમાંના લોકોમાંના ઘણા લોકો એમટલા તો ગરીબ છે અને તેઓ એવી કર કસરથી રહેછે કે મિઠા રાવાય સામાન્ય વાપારની એવી એકે ચીજ નથી કે જેના ઉપર કર નાંખી શકાય; અને મિઠા ઉપરનો કર તો તેની ત્રીમાએ પહોંચી ચુક્યોછે કારણ કે જીંદગીને આટલી બધી જરૂરની ચીજ ઉપર આવો ભારે કર કોઈ વખત પણ નાંખવામાં આવ્યો નથી.

આવી રીતે જ્યારે એવી સામાન્ય વાપારની કોઈ પણ ચીજ નથી કે જેના ઉપર કર નાંખી શકાય ત્યારે, એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્તાનમાં કર લેવાના રસ્તાઓ ઘણાજ થાડા છે; કારણકે એ વાત તો સમજાના જાણવામાં છે કે સાર્વજનિક વાપારમાં હોય એવી ચીજ ઉપરનાજ કરનું સહી વધારે ઉત્પન્ન થાય છે કારણકે તેવા કરનો ભાર આખી પ્રજા ખમે છે. હિંદુસ્તાનનો ખર્ચ વધતોજ ગયો છે; તેની મહેસૂલ તેથી ઓછી ઝડપથી વધી છે; વારંવાર આવતી ખોટ દેવું કાઢાડીને પૂરી કરવી પડે છે; અને તેનું દેવું હમેશા વધુજ ગયું છે. વળી છેલ્લાં થાડાક વર્ષમાં ચાર દુકાળ પડવાને લીધે તેની મહેસૂલની સ્થિતિ ઘણી ખારીક થઈ છે; આ દુકાળોમાંના છેલ્લા એને સાર સરકારને ૧૬,૦૦૦૦૦૦૦ પૌંડ સુધીનો ખર્ચ થઈ ગયો છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે હાલ આવતી મહેસૂલનો કોઈપણ રસ્તો ખંધ કરવો એ ડહાપણનું કામ નથી; અને તેથી કાપડ ઉપરથી હાલની જગત કાઢાડી નાંખવાની દરખાસ્તનો વિચાર કરવાની સાથે નીચેના સવાલ વિષેનો પણ વિચાર કરનાજ જોઈયે; આ જગત કાઢાડી નાંખવાથી મહેસૂલમાં જે ખોટો પડશે તે પૂરો કરવાને શો કર નાંખવાનો છે? ઇંગ્લાંડના કાપડ ખનાવનારાઓ કે જે આ કર સામું ઘણી સખ્ત રીતે ખોલ્યા છે, તેઓએ તે કરને બદલે ક્યો કર નાંખવો તે વિષે અત્યાર સુધી કંઈ ભલામણ કરી નથી, અને એવા કોઈ કરની સૂચના કરવામાં આવી નથી કે જે વધારે ભારે પડે નહિ અને હિંદુસ્તાનના લોકોને વધારે અણગમતો થાય નહિ. હિંદુસ્તાનની મહેસૂલ સંબંધી સ્થિતિમાં જે હાલ સુધારો થયો છે તે જરૂરી રહે તો આ જગત કાઢાડી નાંખી શકવાને ખસ થાય એટલો વધારો થઈ શકે, પણ કાપડ ઉપરની જગતથી આવતી મહેસૂલ મુકી દેવા પહેલા મહેસૂલમાં થતો ઉપર પ્રમાણેનો સુધારો હમેશાં કાયમ રહેશે એવી ખાતરી કરવી, તથા મિઠા ઉપરના કર વિગરે મહેસૂલની રીતો ઠીક કરવી એ ડહાપણનું કામ છે.

કાપડ ઉપરની આ જગત કાઢાડી નાંખવામાં જેઓએ આગેવાનો ભાગ લીધો છે તેઓની તેમ કરવાની પ્રેરણા ખેશક ઇંગ્લાંડ પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષથી રીતે કોઈ પણ પ્રકારનું રક્ષણ કાયમ રાખવામાં સંબંધ રાખે એ તેમને અંતઃકરણથી નાપસંદ હોવાને લીધે થયેલી છે; પણ આ રક્ષણ એકદમ કાઢાડી નાખવું જોઈયે એમ કેહેતાં એ

વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ધણી ઇંગ્રેજ સંસ્થાનો આના કરતાં પણ વધારે વિસ્તારની અને વધારે ભારે રક્ષક રીતી રાખી રહ્યા છે. ત્યારે જો સંસ્થાનોની બાબતમાં વચ્ચે પડવાનો યત્ન કરવામાં ન આવે અને હિંદુસ્તાનના લોકોની મરજીની કંઈપણ દરકાર ન રાખતાં ઇંગ્લાંડ એમ કેહે કે તે દેશમાં લેવાતો એક અમુક કર કહાડી નાંખવો જોઈએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે કોઈના મનમાં આવે કે હિંદુસ્તાનની જોડે ગેર વાજખી રીતે વર્તવામાં આવેછે, અને ઇંગ્લાંડમાં માલ બનાવનારાઓના સ્વાર્થની ખાતર તેને નુકસાન કરવામાં આવેછે. આવી તરેહનો વિચાર હિંદુસ્તાનમાં હાલ બંધાયેલોછે. અને વળી આ જકાત કહાડી નાંખવાની તરફેણ જે રીતે ઇંગ્લાંડમાં લેવામાં આવી છે, તેને લીધે તેવો વિચાર વધતો જાયછે. આવા રક્ષક કરથી ઇંગ્લાંડના વેપારને જે નુકસાન થાયછે તેને ધણું મહત્વ આપવામાં આવેછે, અને આવી તરેહના રક્ષક કર સામું જે ખરી હરકત બતાવવાની છે કે તે સરકારી મહેસૂલમાં જે આવેછે તેના કરતાં ધણી વધારે રકમ લોકોના ગજવામાંથી કહાડે છે, તેના ઉપર મુકાબલે થાકુંજ ધ્યાન આપાયછે. ઇંગ્લાંડ અબાધિત વેપારના નિયમાને બરોબર વળગી રહે માટે હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી આવતા કાપડ ઉપર લેવાની જકાત કહાડી નાંખવી જોઈએ એમ જે કહેવામાં આવેછે તેમાં રક્ષક રીતીને જે મોટી ભૂલ છે તેજ ભૂલ વારંવાર કરવામાં આવેછે:—માલ બનાવનારાઓનો ઉત્પાદન કરનારા તરીકેના સ્વાર્થનો વિચાર કરવામાં આવેછે; લોકોના માલ વાપરનારા તરીકેના સ્વાર્થ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી.

આ પુસ્તક નીચે લખેલે ઠેકાણેથી મળશે.

મુખર્જી—રાધાબાઈ આત્મારામ સચુન, કાલકાદેવી, તથા
કર્તાની ઓફીસ, ગીરગામ.

સુરત—મદનલાલ લલુબાઈ મુનસીફ, ગોપીપુરા.

વડોદરા—પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર, વડો-
દરા કોલેજ.

અમદાવાદ—શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફીસ.

આ ગ્રંથના કર્તાનું બનાવેલું બ્રિટીશ હિંદુસ્તાન નામનું
પુસ્તક પણ ઉપલાં ઠેકાણાંએથી મળશે.

